КІЕВСКАЯ СТАРИНА.

ЕЖЕМѢСЯЧНЫЙ

ИСТОРИЧЕСКІЙ ЖУРНАЛЪ.

ГОДЪ ДВАДЦАТЬ ПЯТЫЙ.

ТОМЪ XCIII.

1906 г.

МАЙ-ІЮНЬ.

Кіевъ.
Типо-литографія Т-ва Н. А. Гиричъ. Трехсвятительская у., № 14.
1906.

Отношеніе великорусскихъ соціалистовъ 70-хъ годовъ къ народно-федеральному направленію.

Въ № 3—4 нашего журнала мы помѣстили нѣсколько главъ изъ труда М. П. Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократія“, озаглавивъ ихъ „М. Бакунинъ и русскіе прогрессисты 60-хъ годовъ въ вопросѣ о польско-украинскихъ отношеніяхъ“. Дальнѣйшимъ развитіемъ этого вопроса является освѣщеніе тѣхъ взглядовъ, которые обнаружились въ 70-е годы, когда къ вопросамъ политическимъ присоединились вопросы соціальные. М. П. Драгомановъ въ послѣдующихъ главахъ подробно характеризуетъ отношенія великорусскихъ соціалистовъ этого періода къ вопросу о федерализмѣ вообще и о роли Украины. Ввиду особаго интереса къ федерализму, обнаруживающемуся въ современныхъ общественныхъ теченіяхъ въ русской жизни, считаемъ умѣстнымъ привести эти главы изъ вышеназваннаго труда М. П. Драгоманова.

То, что случилось съ народно-федеральнымъ направленіемъ и вмѣстѣ съ тѣмъ съ раціональнымъ отношеніемъ къ Польшѣ въ великорусскомъ политическомъ движеніи 60-хъ годовъ, повторилось и въ соціальномъ движеніи 70-хъ годовъ. И здѣсь народно-федеральное направленіе, такъ ясно и энергически провозглашенное Бакунинымъ, очень скоро потускнѣло и уступило мѣсто государственно-централистическому. Мы не будемъ останавливаться на подробномъ изслѣдованіи причинъ такой эволюціи, между прочимъ и потому, что нѣкоторыя изъ этихъ причинъ уже указаны, или намѣчены нами выше. Главною причиною и

тутъ была фатальная наслѣдственность и оппозиція тѣхъ привычекъ мысли и дѣйствія, въ которыхъ воспитала общество исторія государства въ періодъ централизаціи. Въ добавокъ же именно послѣ усмиренія польскаго возстанія система централизаціи въ Россіи еще болѣе усилилась и налегла тяжелымъ гнетомъ не только на административную жизнь областей, но и на ихъ жизнь нравственную, съ гораздо болѣе рафинированными пріемами, чѣмъ въ прежнее время: въ 1863 году были запрещены украинскія книги педагогическаго содержанія; въ 1864 году великорусскій языкъ былъ признанъ единымъ языкомъ школьнымъ въ Россіи собственно; съ 1866 г., даже вопреки мѣстному положенію 1864 г., началось вытѣсненіе польскаго и другихъ народныхъ языковъ изъ школы въ Царствѣ Польскомъ; рядомъ съ тѣмъ поднялась борьба съ остатками народныхъ языковъ въ школахъ Кавказа, и вообще во всѣхъ школахъ имперіи, кромѣ отчасти остзейскихъ губерній, воспреобладала, вмѣстѣ съ министерствомъ графа Толстого, всеобрусительная катковщина, которая стремилась пролѣзть даже въ автономную Финляндію. Всякое напоминаніе о чемъ-либо мѣстномъ, своеобразномъ и автономномъ стало строго преслѣдоваться не только въ школѣ, но и въ печати, и даже въ театрѣ и разговорахъ, о чемъ мы могли бы привести десятки анекдотовъ изъ собственныхъ наблюденій и опытовъ въ Кіевѣ и Петербургѣ. Молодыя поколѣнія должны были воспитываться въ убѣжденіи, что Россія не только „едина и недѣлима“,—какъ гласитъ надпись, сочиненная для памятника Богдану Хмельницкому,—но даже „единообразна“.[1]) Вотъ эти то именно поколѣнія и выступили на сцену въ соціалистической оппозиціи 70-хъ годовъ, и было бы противоестественно, если бы они не захватили съ собою изъ школы того духа, въ какомъ ихъ воспитывали. Отдѣлаться отъ этого духа, узнать, что Россія вовсе не единообразна, они могли только посредствомъ собственнаго изученія, часто по источникамъ, а на это, во-первыхъ, нужно было особенное время, а, во-вторыхъ, именно 70-е годы были эпохою, когда въ русской молодежи воцарилось, между прочимъ и при помощи прокламацій Бакунина, нерасположеніе къ науч-

[1]) Интересно, что слова „Богдану Хмельницкому единая, недѣлимая Россія“, явный переводъ съ якобинскаго „une et indivisible“, предложены были извѣстнымъ реакціонеромъ, тайнымъ совѣтникомъ М. Вл. Юзефовичемъ.

нымъ занятіямъ, понятное, какъ реакція катковско-толстовской „учобѣ“, но тѣмъ не менѣе крайне вредное для всѣхъ жизненныхъ интересовъ страны и въ томъ числѣ для силы соціальной оппозиціи. Отъ этого отсутствія научнаго образованія молодежь поддавалась вліянію самыхъ простыхъ формулъ, наиболѣе носившихъ характеръ догматовъ, а также вліянію лицъ, провозглашавшихъ эти формулы. Въ довершеніе всего, выборъ этихъ лицъ, вожаковъ для кружковъ молодежи, сильно сократился, и калибръ ихъ понизился даже сравнительно съ 60-ми годами: лучшіе люди изъ оппозиціи этихъ 60-хъ годовъ, такіе какъ Чернышевскій, Добролюбовъ, были удалены со сцены. Людей же, которые, какъ Герценъ или Бакунинъ, при активномъ темпераментѣ, соединяли въ себѣ большое и разностороннее образованіе съ большимъ жизненнымъ опытомъ, съ наблюденіемъ Россіи, — и столицъ и провинцій (послѣднее хотя бы благодаря ссылкѣ), — и Западной Европы, и въ 60-е годы не появилось. Новымъ вожакамъ оппозиціи въ 70-е годы, такимъ образомъ, неизбѣжно пришлось, вмѣсто выработки самостоятельной программы, наиболѣе приложимой для различныхъ народовъ Россіи и въ то же время согласной съ самыми передовыми ученіями, выведенными изъ политическихъ уроковъ Запада, просто скопировать самыя простыя изъ формъ оппозиціонной жизни этого Запада, которыя наиболѣе намозолили глаза и уши. Такими формами были для политической оппозиціи французское якобинство, а для соціальной — нѣмецкая соціальная демократія, обѣ централистическія, и обѣ пробуемыя на странахъ въ 10—12 тыс. квадратныхъ миль, а нѣмецкая соціальная демократія даже въ странѣ съ почти одинаковымъ національнымъ составомъ (38 милліоновъ нѣмцевъ, $2^1/_2$ милл. поляковъ, 150000 литовцевъ, 60000 чеховъ и 150000 лужицкихъ сербовъ).

Изъ всѣхъ западноевропейскихъ соціалистическихъ партій на Россію всего болѣе оказала вліянія партія нѣмецкая, что объясняется какъ тѣмъ, что въ послѣдніе годы эта партія обладала такими сильными умами, какъ Марксъ, Энгельсъ, Лассаль, сочиненія которыхъ стали подкладкою идей русскихъ соціалистовъ, такъ и по ближайшему сосѣдству, особенно для петербуржцевъ и, наконецъ, по большому количеству евреевъ, которые приняли столь значительное участіе въ соціалистическомъ движеніи въ Германіи и Россіи, и которые, особенно евреи сѣверозападныхъ губерній, составили элементъ, естественно связывающій русскихъ соціалистовъ съ нѣмецкими.

Кромѣ своей болѣе или менѣе централистической государственности, понятной еще въ такой странѣ, какъ Германія, но совсѣмъ неприложимой къ Россіи, нѣмецкіе соціалисты имѣютъ, а особенно имѣли нѣсколько времени тому назадъ, и свои спеціальные взгляды на польскій вопросъ, тоже довольно естественные съ ихъ точки зрѣнія, но тоже совсѣмъ не отвѣчающіе дѣйствительному положенію вещей, которое, казалось бы, должно было быть видно въ Россіи лучше, чѣмъ въ Германіи. Эти взгляды нѣмецкіе соціалисты пробовали провести и среди соціалистовъ всей Европы и Америки, соединенныхъ въ Международное Общество Рабочихъ. Какъ извѣстно, нѣмецкій кружокъ Маркса принималъ участіе въ польскомъ движеніи 1863 г., при чемъ Марксъ хлопоталъ объ образованіи особаго нѣмецкаго легіона при пособіи отъ изгнаннаго брауншвейгскаго герцога. [1]) Затѣмъ самую идею объ образованіи Международнаго Общества Рабочихъ кружокъ Маркса предложилъ на Лондонскомъ митингѣ 28 сентября 1864 г., который былъ созванъ для заявленія сочувствія тогдашнему польскому возстанію. Предварительный комитетъ, который долженъ былъ приготовить вопросы для рѣшенія на будущемъ первомъ конгресѣ Международнаго Общества, гдѣ кружокъ Маркса пользовался такимъ вліяніемъ, поставилъ на очередь въ ряду общихъ соціально-экономическихъ вопросовъ (о капиталѣ и трудѣ, о рабочемъ днѣ, о женской работѣ и т. д.) и такой совсѣмъ частный и національно-политическій вопросъ, какъ о „необходимости уничтожить вліяніе русскаго деспотизма въ Европѣ посредствомъ приложенія права народовъ располагать самими собою и посредствомъ возстановленія Польши на началахъ демократическихъ и соціальныхъ“. По этому вопросу возникло на конгрессѣ Интернаціонала 1866 г. въ Женевѣ весьма интересное разногласіе между делегаціями французскою и нѣмецкою. Въ словахъ первой явно видно вліяніе Прудона, который, какъ анархистъ, рѣшительно высказался противъ польскаго возстанія 1863 г., въ противность всему тому, что говорилось тогда всѣми представителями французской демократіи. Вотъ какъ передаетъ протоколъ засѣданій женевскаго конгресса Международнаго Общества вышеупомянутое разногласіе делегацій французской и нѣмецкой по польскому вопросу: „Делегація французская

[1]) См. объ этомъ въ „Историческомъ Вѣстникѣ“, 1881, № 1. 80, извлеченіе изъ записокъ Лапинскаго, начальника морской экспедиціи въ пользу польскаго возстанія, въ которой участвовалъ и Бакунинъ.

высказываетъ мнѣніе, что по этому вопросу не должно быть никакого голосованія и что конгрессъ долженъ ограничиться заявленіемъ о томъ, что онъ противникъ всякаго рода деспотизма во всякой странѣ и что онъ не входитъ въ разборъ столь сложныхъ вопросовъ, какъ національные. Нужно желать и требовать свободы (l'emancipation) въ Россіи, какъ и въ Польшѣ, и отвергнуть старую политику, которая противополагаетъ народы одни другимъ. Мнѣніе большинства конгресса склонялось явственно къ предложенію французовъ. Тогда попросилъ слова г. Беккеръ. Онъ выразилъ сожалѣніе, что конгресъ не рѣшаетъ ничего по этому вопросу. Русская имперія служитъ постоянною угрозою противъ цивилизованныхъ обществъ Европы; Польша служила бы для нея преградою. Собраніе вотировало уничтоженіе постоянныхъ армій, но ихъ нельзя будетъ уничтожить въ Европѣ, пока Польша не будетъ возстановлена. Онъ прибавляетъ, что польскій вопросъ есть вопросъ европейскій, но который интересуетъ Германію спеціально, такъ что его можно назвать въ извѣстномъ отношеніи нѣмецкимъ вопросомъ. Онъ, Беккеръ, предлагаетъ поэтому, чтобы къ протоколу приложена была декларація въ такомъ смыслѣ, подписанная всѣми членами нѣмецкими и другими, которые раздѣляютъ это мнѣніе".

Въ такомъ духѣ, узко государственно-національномъ, не разъ высказывались о Польшѣ и Беккеръ, и Марксъ, и Либкнехтъ.[1]) Выше мы напоминали, что недавно Бебель высказался въ такомъ же родѣ о необходимости положенія нѣмецкой преграды славянской волнѣ и въ Австріи. Въ основѣ такихъ заявленій лежитъ ветхозавѣтное чувство самомнѣнія (Uebermuth) и нерасположеніе къ славянамъ, которыхъ представительницею и защитницею въ Германіи считаютъ Россію, чувство, которое проявляется у нѣмцевъ и относительно поляковъ, когда ихъ разсматриваютъ независимо отъ отношеній ихъ къ Россіи. [2]) Но у нѣмецкихъ ре-

---

[1]) Въ 1880 г. г. Беккеръ былъ приглашенъ предсѣдательствовать на митингѣ въ Женевѣ, созванномъ польскимъ кружкомъ, который объявилъ, что отнынѣ должно замѣнить крикъ: „да здравствуетъ Польша!" крикомъ: „да здравствуетъ Интернаціоналъ!" Означаетъ ли это, что г. Беккеръ измѣнилъ свои взгляды, мы не знаемъ, но гг. Марксъ, Энгельсъ и др. бывшіе члены главнаго совѣта Интернаціонала прислали для митинга письмо, въ которомъ настаиваютъ на сохраненіи стараго крика: „да здравствуетъ Польша!"

[2]) Интересно, какъ говоритъ объ этой ненависти нѣмцевъ къ славянамъ Герценъ: „Есть ограниченные умы и узкія народныя ненависти, которыхъ убѣдить я не берусь: они ненавидятъ не разсуждая. Возьмите, — чтобъ не гово-

волюціонеровъ, выступившихъ на сцену около 1848 г., изложенное субъективное отношеніе къ Польшѣ и Россіи имѣетъ себѣ значительное оправданіе. Въ 1848 году германскимъ демократамъ пришлось бороться вооруженно съ прусскимъ войскомъ, силы котораго возстаніе поляковъ должно было во всякомъ случаѣ раздѣлить, слѣдовательно, демократы нѣмецкіе и поляки являлись во всякомъ случаѣ союзниками въ „борьбѣ съ общимъ врагомъ". Наконецъ, Германія соприкасается только съ дѣйствительно польскими провинціями, а тѣхъ провинцій исторической Польши, въ которыхъ поляки являются сами угнетателями, въ противность всякому „праву народовъ располагать сами собою", нѣмецкіе демократы наглядно не видятъ и, при извѣстномъ пренебреженіи къ народамъ негосударственнымъ и съ государственной точки зрѣнія „некультурнымъ", очень легко могутъ и не хотѣть видѣть.

Но, повторяемъ, то, что болѣе извинительно въ Германіи, менѣе извинительно въ Россіи; и, однако, нѣмецкая постановка польскаго вопроса въ Интернаціоналѣ нашла себѣ сочувствіе и въ извѣстной части великорусскихъ соціалдемократовъ, которые начали организоваться въ кружки около 1870 г. подъ вліяніемъ извѣстій о конгрессахъ Интернаціонала.

Впрочемъ, и вообще въ самихъ понятіяхъ объ Интернаціоналѣ въ Россіи произошло крупное недоразумѣніе. Слухи объ этой международной организаціи рабочихъ классовъ во имя общихъ имъ интересовъ достигли въ Россію въ ту эпоху, когда, какъ мы говорили, въ ней воспреобладало централистически-обрусительное направленіе, мы сказали бы, противонаціональное, если бы оно не направлялось только противъ національностей негосударственныхъ и въ пользу національности государственной,

---

рить о своихъ,—(Герценъ пишетъ къ поляку) статьи нѣмецкихъ демократовъ, кичащихся своимъ космополитизмомъ, и вглядитесь въ ихъ злую ненависть ко всему русскому, ко всему славянскому.... Еслибъ эта ненависть была сопряжена съ какимъ-нибудь желаніемъ, чтобы Россія, Польша были свободны, порвали бы свои цѣпи, я бы понялъ это. Совсѣмъ не то. Такъ какъ средневѣковые люди, ненавидя евреевъ, не хотѣли ихъ совершенствованія, такъ всякій успѣхъ нашъ въ гражданственности только удваиваетъ ненависть этихъ ограниченныхъ заклепанныхъ умовъ" („Колоколъ", 16-го января 1859 г.) Поучительно также прочесть въ Посм. соч. Герцена, въ статьѣ „Нѣмцы въ эмиграціи", о томъ, какъ у нѣмецкихъ демократовъ и Бакунинъ, и Герценъ,—особенно первый,—являлись даже агентами русскаго правительства потому только, что смотрѣли на славянскіе народы по своему, а не по указанію нѣмецкихъ партій.

великорусской. Въ числѣ софизмовъ, какіе пускались въ ходъ обрусителями, былъ и такой, что будто-де всемірная культура выигрываетъ отъ стиранія національностей, хотя господа обрусители почему то не начинали исполненія этого „требованія всемірнаго прогресса“ со стиранія своей національности.

По существу своему, идея космополитизма и человѣчества вовсе не противна идеѣ національности, а представляетъ только дальнѣйшее ея развитіе: союзъ всего человѣчества есть только общій союзъ частныхъ союзовъ, которые всего легче могутъ заключаться въ средѣ уже по природѣ объединенныхъ между собою языкомъ, сходствомъ психическимъ и сосѣдствомъ индивидуумовъ, общинъ и племенъ извѣстныхъ національностей, и тѣмъ болѣе, что расположеніе этихъ національностей во времена безсознательной колонизаціи почти всегда совпадало съ границами естественныхъ бассейновъ, географическихъ и хозяйственныхъ. Самое понятіе объ идеалѣ человѣка составляется и продолжаетъ составляться у людей изъ отвлеченія лучшихъ сторонъ индивидуумовъ, корпорацій (какъ видовъ труда) и націй, и потому прогрессъ самого этого идеала вовсе не требуетъ стиранія всѣхъ разнообразностей человѣка, а напротивъ того,—ихъ постояннаго развитія. Космополитизмъ и гуманизмъ исключаютъ только національныя антипатіи, національную исключительность, призываютъ къ стиранію національныхъ недостатковъ.

Въ частности, всякій практическій „интернаціональный союзъ“, въ родѣ, напримѣръ, „Международнаго Союза Рабочихъ“, не только не исключаетъ союзовъ національныхъ, но предполагаетъ ихъ существованіе, какъ союзовъ, изъ которыхъ самъ онъ долженъ состоять. Вотъ почему 6 и 7 §§ Положенія Интернаціонала вмѣняли своимъ членамъ въ обязанность стараться о соединеніи первичныхъ мѣстныхъ союзовъ въ союзы вторичные, „національные“. Только въ редакцію этихъ параграфовъ вкралась неясность, вслѣдствіе смѣшенія, согласно старинной политической терминологіи, терминовъ nation, pays и état,—народъ, страна и государство,—смѣшеніе, которое всего болѣе простительно нѣмцамъ, которыхъ государство, какъ мы сказали, болѣе или менѣе единоплеменно[1]). Впрочемъ, уже самое допущеніе въ главный совѣтъ

[1]) Объ этомъ смѣшеніи и вообще о значеніи національностей и государствъ, какъ основъ (операціонныхъ базисовъ) для организаціи соціалистическихъ партій, мы говорили нарочито въ статьяхъ нашихъ „Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale“ въ „Revue socialiste“ 1880, и въ листкѣ „Вільна Спілка—La fédération—Вольный союзъ“ 1881, № 1,—„Естественныя области и пропаганда соціализма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы“.

Интернаціонала представителя Польши, которая теперь не составляетъ государства, показываетъ, что даже учредители Интернаціонала не исключали возможности предварительнаго группированія первичныхъ союзовъ въ союзы вторичные по національности въ болѣе точномъ смыслѣ, выражаемомъ словомъ race, langue, а со временемъ среди соціалистовъ западной Европы пошли въ ходъ выраженія въ родѣ: „интернаціоналисты или соціалисты такого то языка“ (напримѣръ, даже у нѣмцевъ: Der Sozial-Demokrat, Organ der Sozialisten der deutschen Zunge).

Въ Россіи же отъ неточности термина, „нація“, „національный“, и употребленія его на французско-якобинскій манеръ, въ смыслѣ государственномъ, и особенно отъ смѣшенія идеи космополитизма съ идеею обрусенія произошло самое чудовищное недоразумѣніе, которое привело къ тому, что весьма многіе русскіе соціалисты самымъ серьезнымъ образомъ поняли формулу Интернаціонала: „Пролетаріи всѣхъ странъ (націй), соединяйтесь!“ въ такомъ видѣ: „пролетаріи всѣхъ странъ, подчиненныхъ русскому государству, обрусѣвайтесь!“ Конечно, съ такою ясностью эту формулу почти никто изъ русскихъ соціалистовъ не произносилъ, особенно въ печати, и даже почти всѣ они обижались, когда имъ ставили на видъ, что ихъ система дѣйствія соотвѣтствуетъ именно такой формулѣ, но, тѣмъ не менѣе, если не въ теоріи, то на практикѣ многіе „русскіе“ соціалисты въ своей сферѣ были такими же нивеляторами-обрусителями, какими въ своей сферѣ были гг. Катковы и другіе враги и соціалистовъ, и всякихъ національныхъ автономистовъ.

Мы помнимъ первую нашу встрѣчу съ представителемъ великорусскаго соціалистическаго движенія въ 70-ые годы. Это былъ одинъ изъ делегатовъ петербургскаго соціально-революціоннаго кружка, прибывшій въ Кіевъ въ началѣ 1870 года. Между прочимъ, онъ принялъ участіе въ мѣстномъ кружкѣ молодежи, которая, какъ и петербургскіе „чайковцы“, имѣла въ виду политико-соціальное самообразованіе и пропаганду, только, сообразно украинскимъ нравамъ, не носила клички, заимствованной отъ лица, а не отъ принципа. Мы получили приглашеніе принять участіе въ занятіяхъ этого кружка. На первомъ сборѣ заявлено было, кто какой рефератъ возьметъ на себя. Мы замѣтили, что почти всѣ темы для рефератовъ были выбраны изъ сферы такъ наз. соціальнаго и женскаго вопросовъ, а потому, когда дошла очередь до насъ, то мы предложили съ своей стороны прочесть о соціальныхъ стремленіяхъ и о положеніи женщины въ средѣ

украинскаго крестьянства, которое составляетъ украинскую націю. По своему обычаю, мы старались дать слушателямъ какъ можно больше фактовъ, съ указаніемъ на источники, такъ, чтобы слушатели могли самостоятельно провѣрить насъ, даже если бы не согласились съ нашими выводами. Во время чтенія нашего реферата петербургскій делегатъ обнаруживалъ явное нетерпѣніе, и когда начались пренія, то замѣтилъ приблизительно слѣдующее:

— Все это, можетъ быть, и вѣрно, но къ дѣлу не идетъ. Мы должны думать о борьбѣ съ общимъ врагомъ, а Вы, говоря намъ объ Украинѣ, какъ о чемъ то особомъ, вносите раздѣленіе въ наши силы!

Mutatis mutandis, это было повтореніе какъ разъ того, что мы слышали отъ нашего почтеннаго начальника, кн. Ал. Пр. Ширинскаго-Шихматова, по поводу нашихъ мнѣній о составленіи книги для чтенія въ народныхъ школахъ Кіевскаго округа (мы доказывали невозможность игнорированія мѣстнаго элемента въ такой книгѣ, а потому и невозможность составленія единой и нераздѣльной книги для чтенія для всей Россіи). Между прочимъ, князь Ширинскій даже произнесъ слова: „общій врагъ", только у него этотъ врагъ была Польша. При видѣ такого совпаденія замѣчаній православнаго обрусителя съ замѣчаніями „нигилиста", было, конечно, „отчего въ отчаяніе придти". Но, скрѣпя сердце и со всевозможнымъ почтеніемъ къ столичному делегату, мы отвѣтили въ такомъ родѣ:

— Вы желаете бороться съ извѣстными врагами, желаете проводить извѣстныя мнѣнія, такъ вотъ я, вполнѣ одобряя Ваши цѣли и раздѣляя Ваши мнѣнія, указываю Вамъ факты, которые должны освѣтить Вамъ ту почву, на которой Вы хотите дѣйствовать, и указываю Вамъ на тѣ зацѣпки, за которыя Вы можете ухватиться въ Вашей дѣятельности.

— Все это такъ, но Вы говорите все объ Украинѣ, и у Васъ Украина является, какъ что-то особенное, а мы должны дѣйствовать за одно въ борьбѣ съ общимъ врагомъ.

— Я говорилъ объ Украинѣ, потому что таковъ выбрался сюжетъ, и потому что я, да и Вы, думаемъ дѣйствовать именно на Украинѣ, но въ такомъ же родѣ можно было бы повести рѣчь, напр., и о Швеціи, или Италіи, Литвѣ, Арменіи и т. п., еслибы кто изъ насъ вздумалъ заняться именно этими странами. О томъ же, точно ли Украина представляетъ такія особенности,—отъ чего? отъ Великороссіи напр., какія я въ ней вижу,—это вопросъ

отдѣльный, котораго я едва коснулся, и дѣйствительно любопытный; я готовъ о немъ спорить; теперь я представилъ Вамъ рядъ фактовъ, указывающихъ между прочимъ на эти особенности и допускаю возможность, что я многое подобралъ ошибочно и односторонне,—конечно, безъ умысла,—а потому очень буду радъ, если кто-либо, Вы, напр., дополните или даже опровергнете мои факты и дадите новые. Но только такъ и знайте, что если Вы не опровергнете моего положенія, что украинская жизнь представляетъ массу чертъ, отличныхъ отъ чертъ жизни, напр., великорусской, то должны будете признать необходимость спеціализаціи всякой культурной, политической и соціальной дѣятельности на Украйнѣ. Хотите,—приступимъ къ анализу этихъ украинскихъ особенностей, начиная, напр., съ языка.

— Нѣтъ, я этимъ вопросомъ не занимался,—и при этомъ я думаю, что вообще не слѣдуетъ поднимать такихъ вопросовъ въ виду необходимости единства силъ и проч. и проч.

Съ тѣхъ поръ прошло 11 лѣтъ, въ теченіе которыхъ намъ пришлось и устно, и печатно говорить объ Уркайнѣ съ добрыми 200 „русскихъ революціонеровъ, соціалистовъ“ и пр.,—извѣстныхъ и неизвѣстныхъ, ученыхъ и неученыхъ,—но всѣ наши бесѣды были только болѣе или менѣе повтореніемъ вышеизложенной бесѣды. Первый вопросъ, какой мы отъ нихъ слышали, когда мы имъ говорили о разнообразіи того, что они называли русскимъ народомъ, былъ (да простятъ намъ это уподобленіе) вопросъ щедринскаго градоначальника, увидѣвшаго рѣку тамъ, гдѣ, по его мнѣнію, ей быть не подобало: „зачѣмъ?“ А когда мы имъ объясняли, что затѣмъ, чтобъ наилучше бороться съ общимъ врагомъ, наилучше устроить именно общій союзъ,—они намъ отвѣчали по большей части фразами объ единствѣ рода человѣческаго, существующемъ или будущемъ, съ прибавкою натацій о необходимости космополитической солидарности и о вредѣ національной исключительности націй, которыя уже потому излишни, когда рѣчь идетъ объ украинской національности, что эта національность именно тогда, когда была болѣе самостоятельна, вовсе и не думала противуставлять себя „Европѣ“ или человѣчеству, и только тогда и отдѣлилась отъ „Запада“, когда попала подъ опеку обрусителей. Многіе же отвѣчали намъ просто раздражительными обвиненіями.

Въ послѣдніе годы мы дождались счастья увидѣть противъ себя такого же рода возражателей и съ польской стороны! Всего любопытнѣе, что наши возражатели, которые никакъ не хотятъ

признавать негосударственныхъ и плебейскихъ національностей,— ни необходимости нарочито приспособленныхъ къ нимъ политико-соціальныхъ организацій, ни даже устраненія розни между образованными и мужицкими класами, напр., по языку,—самымъ серьезнымъ образомъ воображаютъ именно себя интернаціоналистами, и даже „народниками“[1]).

Странные интернаціоналисты эти не хотятъ замѣчать, что вмѣсто человѣчества, да еще соціалистическаго, они подсовываютъ намъ государство аристократическое, буржуазное и бюрократическое, и притомъ неизбѣжно національное же, и что ихъ псевдо-космополитическая проповѣдь противъ „націонализма“ вовсе не туда направлена, куда бы слѣдовало, т. е. не на тѣхъ, кто давитъ чужія національности, а на тѣхъ, кто отбивается отъ давленія, и что подставка вмѣсто международности обезнароднивания поддерживаетъ только монополію привилегированныхъ, оффиціальныхъ народностей и отнимаетъ у націй, которымъ не посчастливилось сохранить свою государственную независимость, т. е. у націй мужицкихъ, отнимаетъ именно ихъ интеллигенцію, т. е. естественныхъ организаторовъ массъ и для самой соціальной борьбы, и въ концѣ концовъ обращаетъ такихъ псевдокосмополитовъ изъ противниковъ „общаго врага“ въ его союзниковъ, безсознательныхъ, а иногда такъ и сознательныхъ.

Впрочемъ, одинъ изъ органовъ „русскихъ революціонеровъ“ имѣлъ смѣлость, послѣ общихъ фразъ о томъ, что для него всѣ національности равны, прямо сознаться въ своей солидарности съ представителями существующаго эксплуататорскаго строя по вопросу о негосударственныхъ національностяхъ. Мы говоримъ о „Набатѣ“[2]).

---

[1]) По части интернаціонализма положеніе дѣлъ дошло до полнаго комизма: напримѣръ, небольшая группа украинскихъ соціалистовъ пишетъ не только по украински, но и по великорусски, и по польски, тогда какъ еще не одинъ великорусскій, или польскій соціалистъ не издалъ ни строчки по украински, и въ то же время изъ ихъ среды раздаются голоса, которые усиливаются представить именно украинскихъ соціалистовъ узкими и нетерпимыми націоналистами даже передъ заграничной публикою. (См. статьи гг. П. Л., Б. Лимановскаго и Аксельрода въ „Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik“ и нашу замѣтку „Der kleinrussische Internationalismus“; тамъ же).

[2]) Мы предвидимъ замѣчаніе, которое мы слышали устно отъ тѣхъ изъ русскихъ соціалистовъ, которые, будучи на дѣлѣ обрусителями, въ то же время не любятъ, когда къ ихъ практикѣ подбираютъ настоящую теорію, замѣчаніе, что „Набатъ“ не можетъ считаться представителемъ русскихъ революціонеровъ и

Въ статьѣ „Революція и принципъ національности“ этотъ органъ говоритъ между прочимъ: „Въ каждой странѣ, или лучше, въ каждомъ государствѣ, какъ бы ни былъ разнообразенъ его національный и племенной составъ, всегда есть и всегда долженъ быть классъ людей, у которыхъ національныя, племенныя особенности почти совершенно изгладились и которыхъ въ этомъ смыслѣ можно назвать общеруссами, общефранцузами, общенѣмцами, общеитальянцами, общеамериканцами и т. п. Классъ этотъ слагается, во-первыхъ, изъ такъ называемаго „служилаго сословія“: изъ бюрократіи, закрѣпощенной государствомъ, утратившей подъ его нивелирующимъ давленіемъ всѣ свои національныя особенности, до мозга костей пропитавшейся его идеалами, его воззрѣніями, его интересами; во-вторыхъ—изъ интеллигенціи. Наука, какъ извѣстно, оказываетъ на людей почти столь же нивелирующее вліяніе, какъ и государство на бюрократію.... Помимо государства съ его бюрократическою централизаціею и науки съ ея космополитизирующимъ вліяніемъ, устраненію національныхъ особенностей, нивелированію людей, подведенію ихъ подъ одинъ

соціалистовъ, изъ которыхъ нѣсколько, довольно извѣстныхъ лицъ, даже нарочито отреклись отъ него въ протестѣ, напечатанномъ въ „Общинѣ“. Дѣйствительно, собственно набатскій кружокъ вовсе не пользуется симпатіями среди русскихъ революціонеровъ и соціалистовъ, и съ практической стороны „Набатъ“ не имѣетъ никакого значенія въ „русскомъ революціонномъ движеніи“, въ противность тому, что объ этомъ говорятъ заграничные корреспонденты и русскіе прокуроры. Но тѣмъ не менѣе „Набатъ“ высказывалъ не разъ теоріи, очень распространенныя въ русскихъ революціонныхъ кругахъ, напр., теоріи террористовъ, и до извѣстной степени былъ правъ, когда, хоть въ видѣ агитаціи въ пользу якобинскаго конспираціонизма, всетаки проповѣдывалъ необходимость политической революціи въ Россіи въ то время, когда доктринеры, соціалдемократы и анархисты считали возможнымъ цѣликомъ перенести въ Россію политику разныхъ фракцій Интернаціонала, выросшаго тамъ, гдѣ уже люди добились извѣстной свободы. Надо также прибавить, что статья „Набата“, изъ которой мы дѣлаемъ выписку, написана противъ брошюры „Записки южнорусскаго соціалиста“, въ которой, между прочимъ, употреблено довольно неудачное выраженіе о необходимости „націонализированія соціализма“, хотя, при доброй волѣ, можно было легко понять, что тутъ дѣло идетъ не объ идеяхъ соціализма, которыя, какъ всякія идеи, всемірны, а о практическомъ примѣненіи ихъ, пріемахъ пропаганды и ея организаціи,—которые неизбѣжно должны быть локализированы и, слѣдовательно, и націонализированы. (См. объ этомъ въ IV томѣ „Громады“, „Впередъ и націонализированіе соціализма“, „Мы и „Набатъ“.) А самъ „Набатъ“ долженъ былъ признаться, что онъ согласенъ на „націонализированіе средствъ“ соціально-революціонной дѣятельности,—только идея объ этой націонализаціи затуманилась у него смѣшеніемъ понятія о націи съ понятіемъ о государствѣ.

общенаціональный, общечеловѣческій типъ, въ значительной мѣрѣ содѣйствуетъ экономическій, торгово-промышленный прогрессъ. Фабричное производство, ставя рабочую массу въ совершенно однообразныя, общенаціональныя условія труда, развивая въ ней одинаковыя привычки, окружая ее одинаковой обстановкой, обобщая ея интересы и потребности, сглаживаетъ не только національныя, но даже и чисто индивидуальныя различія рабочихъ. Типъ фабричнаго, типъ пролетарія имѣетъ настолько же общенаціональный характеръ, какъ и типъ „интеллигентнаго человѣка".

„Такимъ образомъ мы видимъ, что всѣ главнѣйшіе факторы буржуазнаго прогресса, — государство, наука, торговля, промышленность, — имѣютъ одну и ту же общую тенденцію: всѣ они въ большей или меньшей степени стремятся сгладить національныя особенности, когда-то такъ рѣзко раздѣлявшія между собою людей; стремятся смѣшать послѣднихъ въ одну общую, однородную и одноформенную массу, подвести ихъ подъ одинъ общій знаменатель, вылить ихъ въ одинъ общенаціональный, общечеловѣческій типъ. Какъ бы мы ни ненавидѣли буржуазный прогрессъ, но эту тенденцію его мы должны признать—съ точки зрѣнія нашихъ идеаловъ и нашихъ интересовъ—въ высшей степени благотворною. Дѣйствительно, буржуазный прогрессъ, нивелируя людей, уничтожая ихъ племенныя и національныя перегородки, подготовляетъ почву для торжества нашихъ идеаловъ; самъ того не желая, онъ безсознательно пролагаетъ путь къ практическому осуществленію идей братства и равенства". („Набатъ", 1878 г., книга, 75—77).

Весьма похожее на то, что сказано особенно въ началѣ вышеприведенной выписки — и даже терминъ „общенаціональный", какъ противоположность племенному, народному, при чемъ терминъ „общенаціональный" понимается вовсе не въ предѣлахъ дѣйствительной націи (какъ, напр., общевеликорусскій сравнительно съ новгородскимъ, московскимъ и т. п.), а въ предѣлахъ государства съ оффиціальною національностью, которая должна покрыть всѣ самыя разнонаціональныя населенія, — мы читали десятки разъ въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ". Интересно, что почти то же недавно мы прочитали въ статьяхъ противъ украинскаго движенія, написанныхъ г. Л. Алексѣевымъ отъ имени русскихъ „народниковъ изъ Малороссіи" въ „Русскомъ Богатствѣ" 1881 г. Родоначальниками всей этой радикальной катковщины во всей Европѣ были французскіе якобинцы временъ Великой Рево-

люціи съ ихъ борьбою противъ всякихъ проявленій провинціальной самостоятельности, отъ политическаго федерализма и до народныхъ языковъ (не только нарѣчій французскаго языка, но и провансальскаго и даже бретонскаго, итальянскаго, нѣмецкаго языковъ), которымъ они противуставляли языкъ французскій, какъ національный (о послѣднемъ см., напр., статью „La Convention et les idiomes locaux“ въ Mélange de linguistique et d'antropologie par Ab. Hovelacque etc. 1880, 226—238). Вотъ въ виду такихъ совпаденій, слова „Набата“ и получаютъ значеніе, надъ которымъ очень серьезно стоитъ подумать тѣмъ, кто не желаетъ Россіи катковщины ни монархической, ни якобинской.

Уже въ самомъ началѣ тирады „Набата“ бросается въ глаза признаніе за нѣчто нормальное государственнаго давленія на національныя различія и доктрины государственной національности, которая почти столько же надѣлала бѣдъ въ концѣ XVIII ст., какъ надѣлала бѣдъ въ XVI — XVIII в. доктрина государственности. Интересно при этомъ, что перечисляя общенаціональные типы, „Набатъ“ не назвалъ, напримѣръ, ни обще-австрійцевъ, ни обще-швейцарцевъ. Дѣло въ томъ, что вовсе не всякое государство стираетъ національныя особенности, а только государства военно-бюрократическія, централизованныя, исключая Сѣв. Амер. С. Штатовъ, которые имѣютъ дѣло не съ націями, а съ колонистами разныхъ націй, пріѣзжающими въ среду націи англосаксонской. При этомъ вышеупомянутыя государства стираютъ особенности вовсе не всѣхъ, а только покоренныхъ націй и при этомъ покровительствуютъ развитію національности господствующей, на которую и опираются подобныя государства. Во Франціи, напримѣръ, „общефранцузы“ состоятъ прежде всего изъ французовъ, потомъ изъ офранцуженныхъ провансальцевъ, бретонцевъ, басковъ, фламандцевъ, нѣмцевъ, итальянцевъ, и ихъ точнѣе всего слѣдовало бы называть просто французами, какъ всѣхъ обрусѣвшихъ или общеруссовъ—просто великоруссами. Вотъ почему въ такихъ государствахъ, въ которыхъ претендующая на господство національность сравнительно не очень сильна, и не можетъ образоваться прочный государственно-національный типъ. Такова, напр., Австрія, въ которой прежде хотѣли сдѣлать такимъ типомъ нѣмецкій, и въ которой теперь уже стараются лѣпить, говоря языкомъ „Набата“, вмѣсто обще-австрійцевъ — обще-нѣмцевъ, обще-венгровъ, обще-хорватовъ, обще-поляковъ (въ Галиціи). Мы сомнѣваемся, чтобы и эта лѣпка привела къ какому-нибудь не только полезному, но даже просто прочному результату, но во

всякомъ случаѣ вотъ уже вамъ „страна, или лучше государство", въ которомъ „обще-національнаго" типа нѣтъ, такъ какъ общеавстрійцы есть развѣ между шпіонами, шулерами да кокотками. По другимъ причинамъ, нѣтъ обще-національнаго типа въ Швейцаріи, какъ въ государствѣ, въ которомъ нѣтъ господствующей національности, а есть граждане четырехъ національностей, во всемъ равноправныхъ, объединенные между собою сознаніемъ выгоды такого равноправнаго союза. Въ этомъ сознаніи и состоитъ, если уже хотите, обще-швейцарская національность, но такая общенаціональность не имѣетъ ничего общаго съ тою, о которой говоритъ „Набатъ". Она подходитъ къ обще-человѣчности, какую совершенно напрасно „Набатъ" ставитъ, какъ синонимъ своей „обще-національности". Такую обще-человѣчность порождаетъ, напр., вліяніе науки, которую „Набатъ" тоже совершенно напрасно поставилъ въ одинъ рядъ съ военно-бюрократическимъ государствомъ и съ распространяющею общее малокровіе и худосочіе капиталистическою фабрикою Наука, какъ и свобода, федерируетъ національности и культивируетъ ихъ, сглаживая ихъ слабости и развивая ихъ сильныя стороны, и возводитъ націи до человѣчества, а военно-бюрократическое государство, даже въ случаѣ успѣха, только замѣняетъ одни національности другими, часто далеко не лучшими, а въ случаѣ неуспѣха, только рождаетъ ненависти между національностями. Затѣмъ, даже при успѣхѣ вылѣпливанья государственныхъ національностей, черезъ подавленіе національностей негосударственныхъ, неизбѣжно должно совершаться культивированіе у первыхъ преимущественно тѣхъ чертъ, которыя нужны военно-бюрократическому государству, т. е. чертъ съ одной стороны угловатыхъ и хищническихъ, а съ другой приниженныхъ, т. е. во всякомъ случаѣ чертъ служебныхъ, а вовсе не человѣческихъ.

Справедливость сейчасъ сказаннаго доказывается наблюденіемъ надъ населеніемъ тѣхъ именно мѣстностей, гдѣ процессъ вылѣпливанья привилегированной національности имѣлъ наиболѣе приложенія; такова, напримѣръ, Пруссія, которая сложилась черезъ насильственную германизацію славянъ и литовцевъ: безспорно особенности пруссака отъ другихъ нѣмцевъ самыя несимпатичныя изъ всѣхъ нѣмецкихъ особенностей и противны, именно какъ антитеза общечеловѣческому идеалу. Едва ли также съ точки зрѣнія этого идеала можно отдать предпочтеніе и привѣтствуемому „Набатомъ" типу великорусскаго и овеликорушеннаго (по „Набату" общенаціональнаго) фабричнаго передъ типомъ, напр., украинскаго поселянина или козака, котораго нѣкоторыя

черты такъ симпатично набросалъ, напр., Чернышевскій въ приведенной выше выдержкѣ. Тоже слѣдуетъ сказать и объ „общенаціональномъ“ типѣ русскаго солдата, въ которомъ собираются почти всѣ наименѣе симпатичныя черты великорусскаго племени и черезъ армію накладываются на индивидуумы всѣхъ націй, подчиненныхъ великорусскому государству [1]).

Что же касается до пользы для человѣчества отъ стиранія не только національностей, но даже индивидуальностей, то мы считаемъ излишнимъ и говорить объ этомъ. Тотъ, кто представляетъ себѣ соціалистическій идеалъ не въ видѣ аракчеевскихъ военныхъ поселеній, а именно въ видѣ братства развитыхъ всецѣло (или интегрально развитыхъ, какъ говорятъ западноевропейскіе соціалисты) индивидуумовъ, тотъ съ негодованіемъ отвергнетъ восхваленіе „Набатомъ“ вліянія теперешнихъ фабрикъ на стираніе особенностей индивидуальныхъ, и затѣмъ, немного только подумавши, долженъ такъ же отнестись и къ вліянію военно-бюрократическихъ государствъ на стираніе національностей, т. е. собственно національностей негосударственныхъ.

Впрочемъ самъ „Набатъ“ проговаривается такъ, что можно думать, что онъ самъ замѣчаетъ весь софизмъ, заключающійся въ увѣреніи, будто военно-бюрократическое государство имѣетъ космополитизирующее вліяніе и стираетъ всѣ національности, а не одни только побѣжденныя. Когда ему приходится говорить о разныхъ національностяхъ въ частности, то онъ забываетъ заявленіе, что для него нѣтъ „ни эллина, ни іудея“, а явно склоняется на сторону національностей господствующихъ, при чемъ поляковъ поставляетъ въ рядъ послѣднихъ, даже въ противорѣчіе съ ученіемъ о необходимости образованія, напр., „общеруссовъ въ Россіи“. Съ явнымъ умысломъ газета перечисляетъ народы въ

---

[1]) Нѣкоторыя данныя относительно того, какъ именно денаціонализація, напр., украинскихъ крестьянъ подъ вліяніемъ великорусскихъ фабричныхъ и армейскихъ условій жизни прямо ведетъ къ ихъ деморализаціи во всѣхъ смыслахъ этого слова, читатель найдетъ въ нашей книгѣ „Нові українскі пісні про громадські справи“; на представленныхъ тамъ примѣрахъ видно, что кромѣ того, что именно высшая культура украинскаго мѣщанина, козака и крестьянина стала съ XVIII в. уступать передъ низшей великорусской культурой единственно вслѣдствіе грубаго давленія государственной власти, а потомъ подъ вліяніемъ созданнаго ею обрусенія образованныхъ классовъ, удалившаго ихъ отъ простонародья. „Космополитизирующее вліяніе науки“ тутъ ни при чемъ! Прибавимъ еще замѣчаніе, впрочемъ, не настаивая на его точности, что, по нашимъ наблюденіямъ надъ овеликорушенными украинцами, когда національный характеръ разлагается подъ чужимъ

такомъ порядкѣ: „якуты, чуваши, малоруссы"—съ одной стороны, и „великоруссы, поляки, нѣмцы, французы"—съ другой (стр. 68), а перечисляя народы, изъ которыхъ русское государство „должно" вылѣпливать „общенаціональный" типъ, „Набатъ" называетъ „великоруссовъ, малоруссовъ, бѣлоруссовъ, финновъ, латышей", но не называетъ поляковъ. Конечно, со стороны московской катковщины такое распредѣленіе и забвеніе нелогично, но оно будетъ вполнѣ логично, если стать въ одно и то же самое время на точки зрѣнія катковщины московской и польской, на какихъ очевидно стоитъ органъ „русскихъ революціонеровъ". Сдѣланная же выше выписка изъ „Набата" вполнѣ подходитъ къ идеямъ и польской катковщины: поляки имѣютъ остатки своего завоевательно-бюрократическаго государства въ Галиціи, имѣютъ свою аристократію и буржуазію, даже и въ земляхъ, подчиненныхъ другимъ государствамъ, особенно въ Россіи; какъ же не признать за ними права вылѣпливать изъ національностей латышской, литовской, бѣлорусской и украинской свой „общенаціональный" типъ, своихъ „общеполяковъ"?

Такимъ образомъ, мы съ „Набатомъ" ѣдучи впередъ по дорогѣ къ общечеловѣческому соціализму, пріѣхали назадъ къ доктринѣ исторической Польши! Само собою разумѣется, что „Набатъ" вполнѣ сочувственно относится къ польскимъ революціоннымъ стремленіямъ. Но спеціально по вопросу объ исторической Польшѣ онъ не высказался ясно, быть можетъ потому, что и не имѣлъ къ тому случая. Но одинъ разъ онъ высказалъ совсѣмъ не космополитически-соціалистическую нѣжность къ остатку исторической Польши въ Галиціи. Разбирая нашу брошюру „Внутреннее рабство и война за освобожденіе" и встрѣтивъ въ ней указаніе на то, какъ польская аристократія и буржуазія съ бюрократіей гнетутъ галицкихъ русиновъ, „Набатъ" замѣтилъ: „чрезвычайно странно и прискорбно встрѣчать какія бы то ни было косвенныя или прямыя отрицанія чему бы то ни было польскому на страницахъ славянскихъ революціонныхъ изданій", при чемъ изложилъ нашу мысль такъ, какъ будто бы мы говорили, что гнететъ русиновъ въ Галиціи „народъ польскій". (Набатъ, 1877, № 3—6).

несвободнымъ вліяніемъ, то получаемая такимъ образомъ помѣсь усваиваетъ преимущественно дурныя качества чужой національности и теряетъ именно хорошія качества своей.

Такимъ образомъ, если только „Набатъ“ представляетъ хоть какія- нибудь фракціи великорусской демократіи, напр., что нибудь въ родѣ „якобинцевъ или бланкистовъ“ („Набатъ“ прежде и назывался обыкновенно „якобинскимъ“ органомъ), то отношеніе этихъ фракцій къ полякамъ, по крайней мѣрѣ въ Россіи, можетъ быть только одно изъ двухъ: или онѣ составятъ самую лѣвую сторону всеобрусительной катковщины (въ родѣ, напр., многихъ демократовъ - германизаторовъ въ Пруссіи и Австріи), или при первомъ случаѣ (а случай такой долженъ, по нашему мнѣнію, скоро представиться, такъ какъ польскій вопросъ не можетъ не подняться въ теперешнее время въ Россіи), присоединятся къ польскимъ историческимъ патріотамъ, сначала самаго лѣваго направленія, а потомъ, неизбѣжно, и къ коалиціи правыхъ и лѣвыхъ партій среди этихъ патріотовъ. Послѣднее наиболѣе вѣроятно, и въ такомъ случаѣ историческая роль этихъ фракцій вполнѣ ясна: полякамъ онѣ не помогутъ, а послужатъ только лишнимъ оправданіемъ для московской реакціонной катковщины.

Извѣстно, что „Набатъ“ представлялъ по многимъ вопросамъ противоположность другому органу великорусскихъ революціонеровъ 70-хъ годовъ, „Впереду“. Но по вопросу негосударственныхъ національностей и, конечно, по вопросу польскому, между обоими органами не оказалось почти никакого различія. Мы, впрочемъ, должны остановиться на „Впередѣ“ подольше, такъ какъ этотъ органъ имѣлъ случай высказаться по занимающимъ насъ вопросамъ гораздо болѣе систематично и съ большими подробностями.

„Впередъ“ зачинался, какъ извѣстно, въ Цюрихѣ въ 1872—1873 гг. среди борьбы тѣхъ кружковъ, которые къ нему примкнули съ такъ наз. бакунистами, или анархистами, и уже поэтому въ немъ должны были найти себѣ мѣсто мысли, которыя составляютъ родъ уступки со стороны великорусскихъ соціалъ-демократовъ этимъ бакунистамъ, какъ, напримѣръ, признаніе принципа федеральнаго и нѣкоторыя всеславянскія стремленія. Но надъ всѣми этими уступками во „Впередѣ“ преобладаетъ основная государственная идея, на манеръ идеи нѣмецкихъ соціалъ-демократовъ, а потому и въ вопросѣ объ организаціи соціалистическаго движенія въ Россіи „Впередъ“ сталъ не столько на федерально-народную основу, сколько на государственно-національную.

„Впередъ", конечно, признаетъ необходимость мѣстныхъ и, слѣдовательно, національныхъ приспособленій въ работѣ для осуществленія интернаціональныхъ стремленій соціализма. Въ программѣ „Впереда" читаемъ: „приходится дѣйствовать въ данной мѣстности на общество, говорящее даннымъ языкомъ", поэтому и „національности представляютъ совершенно реальную и неизбѣжную почву для каждаго общественнаго процесса". Но когда пришлось опредѣлить, какова же именно та данная почва, на которой думаетъ дѣйствовать „Впередъ",—у послѣдняго не оказалось ясныхъ опредѣленій. Разъ онъ говоритъ о „Россіи", какъ о своемъ „отечествѣ", въ другой—о „русскомъ народѣ", какъ о своемъ народѣ, а потому, когда „Впередъ" говоритъ о „спеціальныхъ русскихъ цѣляхъ" и „русскихъ интересахъ", то совсѣмъ нельзя понять, что онъ подъ ними разумѣетъ: совокупность ли спеціальныхъ цѣлей и интересовъ всѣхъ данныхъ національностей Россіи, какъ государства, которое не совсѣмъ точно называютъ русскимъ государствомъ (къ сожалѣнію, прилагательное россійскій рѣдко теперь употребляется въ русской литературѣ), или же цѣли и интресы дѣйствительнаго „русскаго народа". Не менѣе темными остаются и представленія „Впереда" объ этомъ русскомъ народѣ. Какъ извѣстно, о русскомъ народѣ (и соотвѣтственно—о языкѣ) существуетъ въ Россіи три главныхъ мнѣнія. По первому —народъ этотъ однообразенъ во всемъ своемъ составѣ отъ Карпатъ до Амура, такъ что различія его, даже такія, какъ великобѣло-и мало-русскія до того ничтожны, что не имѣютъ никакого практическаго значенія, при чемъ племя великорусское считается за представителя остальныхъ. По второму—„русскій народъ" есть только отвлеченіе, въ дѣйствительности представляемое двумя „русскими народностями", велико-бѣлорусскою и украинскою, или великорусскою и украинско-бѣлорусскою, или же тремя народностями. Третье мнѣніе, какъ среднее между предыдущими, признаетъ двѣ или три крупныя разновидности русскаго народа и извѣстное практическое значеніе ихъ, но не признаетъ за различіями этихъ разновидностей такой силы, которая бы давала основаніе считать ихъ за вполнѣ самостоятельныя націи. Первое мнѣніе принимается правительствомъ и представляется въ печати, напримѣръ, г. Катковымъ, впрочемъ только г. Катковымъ-публицистомъ съ 60-хъ годовъ, потому что Катковъ-ученый 40—50-хъ гг. примыкалъ скорѣе даже ко второму, чѣмъ къ третьему мнѣнію. Это второе мнѣніе раздѣляютъ почти всѣ ученые филологи

и этнографы въ Россіи и за границей [1]). Третье мнѣніе раздѣляли прежніе московскіе славянофилы и въ томъ числѣ г. И. Аксаковъ еще въ „Днѣ“ 1862—1864 годовъ (теперь онъ пристaлъ вполнѣ къ катковскому мнѣнію).

Каждому изъ этихъ теоретическихъ мнѣній соотвѣтствуетъ и практическая программа, литературная и политико-соціальная. Понятно поэтому, что и партія соціалистическая, которая признала необходимость опираться на данныя національности, съ ихъ данными языками, должна была начать съ выбора между вышеизложенными тремя понятіями о „русскомъ народѣ“, какъ только она выбрала за почву для своей дѣятельности этотъ народъ. Бакунинъ, напр., какъ мы видѣли, заговоривъ въ Лигѣ Мира и Свободы объ этомъ народѣ, прямо началъ съ того, что отвергъ мнѣніе о его единствѣ и, затѣмъ, сообразно этому отрицанію, построилъ необходимость самостоятельной организаціи трехъ его частей, а, приступивъ къ агитаціи среди нихъ, онъ пустилъ въ ходъ, хоть и не совсѣмъ удачно, и публикацію не только на великорусскомъ, но и на украинскомъ языкѣ. Очевидно, что, при катковскомъ взглядѣ на единство русскаго народа и при желаніи дѣйствовать для всѣхъ его частей, редакція „Впередъ“ порекомендовала бы своимъ единомышленникамъ ограничиться только публикаціями на великорусскомъ языкѣ, какъ на русскомъ по преимуществу; при Костомаровскомъ взглядѣ пришлось бы и самый „Впередъ“ издавать, по крайней мѣрѣ, на двухъ языкахъ, или раздѣлить на два изданія, особенно въ виду того, что „Впередъ“ получалъ не мало средствъ изъ Украйны; при староаксаковскомъ взглядѣ можно бы было сохранить великорусскій языкъ, какъ языкъ „общества“, для такъ называемыхъ „интеллигентныхъ“ читателей, а рядомъ издавать элементарныя книжки и листки для читателей изъ „народа“, или изъ „простонародья“, въ родѣ того, какъ это недавно предположила было дѣлать редакція „Русской Соціально-Революціонной Библіотеки“ [2]).

---

[1]) Такимъ образомъ, выходитъ очень курьезное обстоятельство: о разнообразіи русскаго народа учатъ въ книгахъ и съ каѳедръ, а однообразіе проповѣдываютъ только въ нѣкоторыхъ газетахъ; правительство же согласно съ газетными невѣждами и софистами и руководствуется ихъ голосами въ такихъ серьезныхъ дѣлахъ, какъ, напримѣръ, народное образованіе. Что если бъ подобнымъ же образомъ выбрало себѣ правительство совѣтниковъ, напр., по вопросамъ объ архитектурѣ. То то бы костей наломали! А мозги все стерпятъ!

[2]) Кстати будетъ сказать, что до сихъ поръ всѣ, кто писалъ популярныя вещи, напримѣръ, на украинскомъ языкѣ, писали на немъ и для „интеллигенціи“. Уже изъ этого видно, что раздѣленіе языковъ для интеллигенціи и для народа не только не демократично, но и не практично.

Къ сожалѣнію, „Впередъ“, въ противоположность Бакунину, не поставилъ ясно вопроса о томъ, что же такое тотъ русскій народъ, русская національность, русскій языкъ, т. е. тѣ данныя, на которыхъ онъ предположилъ опереться, и не рѣшилъ этого вопроса вообще. Въ частностяхъ же, гдѣ „Впередъ“ говоритъ о народномъ бытѣ, или объ исторіи, видно, что для него слово „русскій“—синонимъ слова „великорусскій“. Только въ одномъ мѣстѣ „Впередъ“ коснулся вопроса объ отношеніи правительства къ Украинѣ: „не гнало ли правительство школъ на югѣ Россіи, подъ предлогомъ сепаратизма, въ букваряхъ?“ Но мѣсто это вдвойнѣ и не ясно, и не точно: во первыхъ, что это за югъ Россіи? Скрываетъ ли подъ собою это географическое выраженіе, родственное тѣмъ, которыя придумываетъ русское правительство, или подцензурная печать для названія областей, съ особымъ отъ великорускаго населеніемъ, какое-нибудь этнографическое понятіе, или нѣтъ? А, во-вторыхъ, если выписанное выраженіе относится къ Украйнѣ, а не, напримѣръ, къ Самарской губерніи, то на Украйнѣ главная бѣда не въ томъ, что русское правительство „закрыло школы подъ предлогомъ сепаратизма въ букваряхъ“ (закрывало оно школы и въ Петербургѣ „подъ предлогомъ“ того, что въ нихъ читали „Молодую Россію“), а въ томъ, что оно въ 1863 г. сначала синодскимъ и валуевскимъ распоряженіемъ по цензурѣ запретило печатаніе украинскихъ книгъ педагогическаго содержанія, а потомъ „Положеніемъ о школахъ 1864 года“ окончательно изгнало изъ школъ на Украйнѣ, какъ и въ Бѣлоруссіи, иной языкъ, кромѣ „русскаго“, великорусскаго. Вотъ, невеликоруссамъ и было интересно знать мнѣніе новаго органа „русскихъ соціалистовъ“ о такихъ счетахъ невеликорусскихъ народовъ съ великорусскимъ государствомъ. Если русскій народъ одинъ и на Днѣпрѣ, и на Нѣманѣ, какъ и на Волгѣ, тогда и предписанное Положеніемъ 1864 гола единообразіе (предписанное, какъ обыкновенно дѣлается въ законахъ, однимъ умолчаніемъ о другихъ языкахъ, кромѣ „русскаго“—великорусскаго), не составляетъ никакого преступленія противъ народовъ украинскаго и бѣлорусскаго. „Впередъ“ ничѣмъ не выразилъ своего мнѣнія о такихъ мѣрахъ правительства къ поддержанію, или, лучше, къ установленію единообразія „русскаго народа“ въ широкомъ смыслѣ этого слова. Къ „единству“ же Россіи „Впередъ“ относится симпатично, говоря, что „избраніе перваго Романова было выраженіемъ общенароднаго желанія поддержать единство Россіи“ и что „народъ русскій желалъ единства, выдержалъ тяжелую борьбу за

это единство", которое, какъ извѣстно, выразилось сначала въ московской, а потомъ петербургской централизаціи, подъ династіями рюриковской, и романовско-гольштинской.

Полагаемъ, выписанныхъ мѣстъ достаточно, чтобы показать, что „Впередъ" принимаетъ слово „русскій" народъ за синонимъ „великорусскаго", а въ частности можетъ быть причисленъ скорѣе къ тѣмъ изъ употребляющихъ въ такомъ смыслѣ это слово, которыя не признаютъ за достойныя вниманія особенности невеликорусскихъ народовъ, нежели къ тѣмъ, которые, сохраняя имя русскихъ только для великоруссовъ, въ то же время признаютъ бѣлоруссовъ и украинцевъ за самостоятельныя племена, со всѣми практическими послѣдствіями такого признанія. Что „Впередъ" понимаетъ слово „русскій" и „Россія, наше отечество" въ великорусско-централистическомъ смыслѣ, это видно всего лучше въ томъ мѣстѣ его программы, въ которомъ говорится объ отношеніяхъ Россіи и Польши. Это мѣсто тѣсно связано съ тѣмъ, что великорусскій органъ говоритъ о славянскихъ дѣлахъ вообще, поэтому выпишемъ изъ „Впереда" довольно большую тираду, тѣмъ болѣе, что, какъ читатели могли уже замѣтить на примѣрѣ Бакунина, характеръ отношеній великорусскаго публициста къ вопросу польско-россійскому обусловливаетъ и его отношенія къ славянамъ вообще.

„Живыми партіями въ средѣ славянъ,—говоритъ „Впередъ",—мы признаемъ лишь тѣ, которыя напишутъ на своемъ знамени, рядомъ съ девизомъ независимой національности, девизъ соціальной борьбы противъ монополіи частныхъ собственниковъ и капиталистовъ, научной борьбы противъ религіознаго элемента. Для насъ безсмысленна и достойна сожалѣнія борьба національности, которая сковываетъ своими идеалами независимости мертвые и вредные идеалы православія или католицизма, безнравственныя преданія феодализма, боярства или шляхетства. Соціальныя партіи Сербіи, Кроаціи, Чехіи, Польши, Галичины суть наши братья по дѣлу и по крови; ихъ передовымъ кружкамъ мы съ радостью откроемъ страницы нашего журнала; мы будемъ рукоплескать ихъ побѣдамъ; мы надѣемся, что имъ, и только имъ, удастся возстановить независимость ихъ родины... Мы вполнѣ увѣрены, что всѣ наши единомышленники въ Россіи... хотѣли бы вмѣстѣ съ нами..., чтобы наше „Впередъ" сдѣлалось программою славянской федераціи, органомъ всѣхъ славянъ, дошедшихъ до сознанія, что будущее для славянства, какъ и для всего человѣчества, заключается въ девизѣ: наука и община, истина и трудъ, война идоламъ и монополіи!"

„Это разрѣшаетъ и самый трудный, повидимому, для русскаго вопросъ, вопросъ польскій. Кто поставилъ интересы хлоповъ выше интересовъ шляхты, кто [бьется за идеалъ европейской федераціи свободныхъ общинъ, тотъ нашъ братъ и союзникъ. Въ будущей федераціонной Европѣ границы между федеративными единицами будутъ имѣть крайне малое значеніе. Если бы нашимъ единомышленникамъ пришлось говорить во всероссійскомъ земствѣ о вопросѣ между Россіею и Польшею, они предложили бы, конечно, чтобы каждая община рѣшила самостоятельно, независимо отъ всей предыдущей исторіи, къ какой національности, къ какому государственному или соціальному центру она потянетъ. При дальнѣйшемъ же самодержавіи общинъ, различіе національностей становится лишь блѣднымъ преданіемъ исторіи, безъ практическаго смысла. Защитники преобладанія шляхты и союзники католицизма—враги наши, потому что они, прежде всего, враги народа польскаго".

Такимъ образомъ, для редакціи „Впереда", во-первыхъ, „Россія", за исключеніемъ провинцій несомнѣнно польскихъ, есть „національность", а во вторыхъ, для провинцій, такъ сказать сомнительныхъ, она не предполагаетъ иного исхода, какъ только выборъ одной изъ двухъ національностей, одного изъ двухъ государственныхъ и даже какихъ-то соціальныхъ (экономическихъ??) „центровъ", или Польши, или Россіи, т. е., конечно, Великороссіи. А такъ какъ Великороссія въ частности нигдѣ и не соприкасается въ собственно польскими землями, а потому нигдѣ и не найдется такая община, о которой бы пришлось узнавать, хочетъ ли она примыкать къ Польшѣ, или къ Великороссіи, то слѣдовательно рѣшать таковую дилемму единомышленники „Впереда" будутъ предлагать только общинамъ украинскимъ, бѣлорусскимъ и литовскимъ, о самомъ существованіи которыхъ нѣтъ во всей программѣ „Впереда" ни одного слова. Этимъ общинамъ не полагается третьяго рѣшенія, напримѣръ, въ смыслѣ полной самостоятельности отъ обоихъ предположенныхъ редакціей „центровъ". Такимъ образомъ мы наталкиваемся здѣсь опять на двѣ катковщины: великорусскую и польскую! [1])

Послѣ всего сказаннаго выше, мы считаемъ излишнимъ возражать противъ этихъ двухъ катковщинъ, и потому мы бы и

---

[1]) Считаемъ не лишнимъ сказать, что всѣ вышеизложенныя замѣчанія были нами высказаны редакціи „Впередъ", когда намъ была сообщена ея программа въ литографированномъ еще изданіи.

совсѣмъ не говорили больше о выписанной изъ „Впереда“ тирадѣ, если бы въ той части ея, которая говоритъ о славянскихъ соціальныхъ партіяхъ не было одного пункта, котораго нельзя пропустить безъ вниманія. Пунктъ этотъ заключается въ словахъ: „соціальныя партіи Сербіи, Кроаціи, Чехіи, Польши, Галичины суть наши братья по дѣлу и по крови“. Знакомые съ дѣломъ читатели усмотрятъ, конечно, смѣшеніе понятія о государствѣ съ понятіемъ о національности и во всемъ этомъ перечисленіи. Но особенно страннымъ является сопоставленіе соціальныхъ партій Польши и Галичины. О какой Польшѣ тутъ идетъ рѣчь? Если, какъ слѣдуетъ думать по сейчасъ сказанному, о Польшѣ исторической (такъ какъ границы Польши народной, этнографической, извѣстны и теперь безъ опроса общинъ), то и Галичина вся есть часть исторической Польши, а слѣдовательно никакой соціальной партіи галицкой, отдѣльной отъ польской, быть не можетъ. Если же тутъ говорится о Польшѣ народной, то въ нее входитъ и западная Галиція, слѣдовательно, въ области галицкой соціальной партіи останется только восточная Галиція, которую дѣйствительно можно назвать Галичиной. Но эта Галичина заселена народомъ русинами, которые ничѣмъ не отличаются отъ народа Подольской и Волынской губерній, который „Впередъ“ предположилъ еще спрашивать, хочетъ ли онъ потянуть, или нѣтъ къ польскому центру? Галицкіе русины, какъ и россійскіе подоляне, составляютъ часть плéмени, или націи украинской. Но если можетъ быть соціальная партія „галицкая“ въ Австріи, то почему же не быть украинской партіи въ Россіи? Почему въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ „Впередъ“ говоритъ о россійской имперіи, онъ ни однимъ словомъ не упомянулъ даже о возможности существованія политическихъ и соціальныхъ организацій другихъ, кромѣ русской и польской, Россіи и Польши? Вѣдь „русины“ въ Галиціи стоятъ совершенно въ такихъ же отношеніяхъ къ полякамъ (Польшѣ), въ какихъ „малороссы“ стоятъ въ имперіи Романовыхъ къ великоруссамъ (Россіи). Или быть можетъ, романовскіе „русины“ включены въ число тѣхъ „другихъ племенъ“, о которыхъ говоритъ программа „Впереда“ нѣсколько далѣе, обѣщая имъ, въ случаѣ успѣха „единомышленниковъ“ своихъ, разныя политическія свободы (мысли, слова, ассоціацій), съ довольно впрочемъ темною и, послѣ заявленій въ космополитическомъ духѣ, нѣсколько неожиданною оговоркою: „мы оставляемъ въ сторонѣ, какъ чуждые общечеловѣческимъ (?) цѣлямъ и русскимъ

интересамъ (?!) всѣ частные и мѣстные вопросы (?), лежащіе внѣ этой области?“ [1])

Можетъ быть, россійскіе украинцы, равно какъ и бѣлоруссы, и включены въ число этихъ „другихъ племенъ“, но можетъ быть, и не включены; можетъ быть, по мнѣнію „Впереда“, интересы ихъ вполнѣ помѣщаются въ его „русскихъ интересахъ“. Судя по всему выписанному изъ „Впереда“ выше, можно думать, что послѣднее предположеніе всего вѣроятнѣе. Понятно поэтому, что „Впередъ“ не только не могъ стать „органомъ всѣхъ“ славянскихъ соціалистовъ, какъ онъ на то надѣялся, но даже не могъ дать своимъ единомышленникамъ въ Россіи вѣрнаго взгляда на организацію и способы пропаганды соціалистическихъ ученій среди разныхъ племенъ ея населенія. Боязнь же его рѣшительно выступить противъ всякихъ поползновеній и софизмовъ польскаго историческаго патріотизма заявленіемъ, подобно Бакунинскому, что истинная Польша есть только страна, въ которой чернорабочія массы—поляки, т. е. Польша этнографическая, поставила его на такую наклонную плоскость, по которой онъ чѣмъ далѣе, все больше долженъ былъ скользить въ сторону уступокъ польскому историческому патріотизму. И если этими уступками „Впередъ“ не надѣлалъ большихъ бѣдъ ни полякамъ, ни соціалистическому движенію въ Россіи, то только потому, что время, когда онъ выходилъ, было довольно глухое относительно польскихъ дѣлъ, и потому единомышленники „Впереда“ могли обнаруживать свою уступчивость передъ польскимъ историческимъ патріотизмомъ только платоническими манифестаціями. Такова, напр., была въ особенности рѣчь г. П. Лаврова на одномъ изъ банкетовъ, данныхъ въ Лондонѣ въ 1875 г. и описанныхъ во „Впередѣ“ 1875, №№ 23 и 24.

Первый изъ упомянутыхъ банкетовъ былъ данъ въ память возстанія 1863 г. Здѣсь К. Марксъ произнесъ рѣчь, въ которой, по обыкновенію, настаивалъ на необходимости „возстановить Поль-

---

[1]) Какъ отличенъ отъ блѣдныхъ и уклончивыхъ формулъ „Впереда“ ясный языкъ Бакунина, который еще въ 1862 г. писалъ отъ имени „русской революціонной партіи“: „Хотимъ, чтобъ Польшѣ, Литвѣ, Украинѣ, финамъ и латышамъ прибалтійскимъ, а также и кавказскому краю была возвращена полная свобода и право распорядиться собою и устроиться по своему произволу, безъ всякаго съ нашей стороны вмѣшательства, прямого или косвеннаго“.

„Хотимъ братскаго и, если возможно, федеральнаго союза съ Польшею, Литвою, Украйною, прибалтійскими жителями и народами Закавказскаго края. (Народное Дѣло. Романовъ, Пугачевъ или Пестель, 41—42).

шу", чтобъ разорвать связь между Россіей, Пруссіей и Австріей"; какую Польшу,—историческую, или этнографическую,—нѣмецкій ораторъ не сказалъ, но, конечно, ту, за которую было возстаніе 1863 г. Никто изъ ораторовъ, ни поляковъ (напр., г. Врублевскій), ни великоруссовъ, которые всѣ говорили о польскомъ народѣ и его будущей соціальной свободѣ, не поднялъ вопроса о другихъ народахъ въ предѣлахъ этой Польши. Довольно близко подошелъ было къ этому вопросу одинъ изъ ораторовъ, г. Судзиловскій, названный въ „Впередѣ" „русскимъ" изъ Могилевской губерніи, т. е. изъ Бѣлоруссіи. Онъ сказалъ было, что, не смотря на симпатіи къ польскому движенію 1863 г., онъ не могъ не замѣтить, что на его родинѣ народъ (какой? бѣлорусскій? русскій? польскій?) далеко не былъ на сторонѣ революціи; напротивъ, крестьяне нерѣдко шли открыто противъ возставшихъ, видя въ нихъ бунтующихъ пановъ. По его мнѣнію. „польская революція (1863) была революціей шляхты, а не народа, и въ этомъ причина ея неудачи". Но и г. Судзиловскій, судя по крайней мѣрѣ по отчету „Впереда", не поставилъ вопроса: что же такое его „родина"?—Польша или нѣтъ?—и можетъ ли быть въ ней какая бы то ни было польская революція иною, кромѣ революціи шляхты? Онъ сказалъ только, что польскіе революціонеры не должны забывать, что если польскому дворянству и буржуазіи надоѣло московское иго, то не меньше надоѣло польскому народу (гдѣ? въ Бѣлоруссіи?) иго шляхетское (г. Судзиловскій могъ бы сказать въ соотвѣтствіе словамъ „иго московское"—„бѣлорусскому народу надоѣло иго польское") и что „путь соціальной революціи есть единственный путь для польскаго народа" (а для бѣлорусскаго?) Однако и такое замѣчаніе вызвало, по словамъ отчета во „Впередѣ", „возраженіе г. Врублевскаго, ссылавшагося на цифры", и г. Судзиловскій „на это отвѣчалъ, что его воззрѣнія сложились лишь на основаніи видѣннаго и слышаннаго въ той мѣстности, гдѣ онъ жилъ" (т. е. въ Могилевской губерніи). Этимъ разговоръ и кончился! Редакція „Впереда" съ своей стороны заявила въ общихъ словахъ привѣтъ „той группѣ польской эмиграціи, которая рѣшительно отказалась отъ старой, чисто-политической агитаціи для народно-соціалистическихъ началъ, распространенныхъ на всѣ племена, на всѣ языки, такимъ образомъ, чтобъ свободная будущность польскаго народа была обезпечена международнымъ соціальнымъ переворотомъ". Но замѣчаніе это теряетъ двѣ трети своей цѣны именно по своей абстрактности, такъ какъ, конечно, для польскаго народа всего ин-

тереснѣе соціальный переворотъ среди народовъ ему сосѣднихъ, въ томъ числѣ среди народовъ литовскаго, бѣлорусскаго и украинскаго. А о нихъ то ни однимъ словомъ не было упомянуто ни на банкетѣ, ни въ газетѣ, его описавшей.

Если заявленія польскихъ и великорусскихъ ораторовъ на первомъ банкетѣ страдали преимущественно боязливою неясностью, то рѣчь великорусскаго оратора на второмъ банкетѣ, въ память возстанія 1831 г., носила на себѣ характеръ явнаго отклоненія въ сторону стараго польскаго патріотизма даже отъ заявленій, сдѣланныхъ на первомъ банкетѣ. Прежде всего совсѣмъ даже непонятно, зачѣмъ понадобилось соціалистамъ, и при томъ не полякамъ, праздновать годовщину возстанія 1830 г., которое не имѣло въ себѣ даже той демократической доли, которая все-таки была въ возстаніи 1863 г. На второмъ банкетѣ полякъ, рабочій Якубовскій, прямо сказалъ, что революція 1831 г. была „панская", и слова его остались безъ возраженій. Тѣмъ не менѣе соціалисты поляки, а также нѣмцы и великоруссы приняли участіе въ празднованіи памяти объ этой революціи. Рядъ рѣчей открыли чтеніемъ зауряднаго заявленія К. Маркса и Энгельса о „необходимости независимости Польши", какъ одного „изъ основныхъ камней освобожденія европейскаго пролетаріата (!)". Двѣ рѣчи г. Врублевскаго, французская и польская, отличались рѣшительностью своихъ заявленій въ пользу соціализма, но неполнотою и неясностью ихъ частныхъ приложеній къ тѣмъ странамъ, о которыхъ ему пришлось говорить. Ораторъ заявилъ, что только „соціально-демократическая партія можетъ внести гармонію въ міръ славянскихъ народовъ въ Австріи", но не сказалъ ничего въ частности относительно народовъ польскаго и украинскаго въ самой интересной для поляковъ странѣ въ этой Австріи, въ Галиціи. О Россіи г. Врублевскій сказалъ, что въ ней „единственная партія, имѣющая для поляковъ значеніе, это партія соціально-демократическая", что „польскій и русскій народъ должны возстать вмѣстѣ, какъ наши отцы говорили: за нашу и вашу вольность". Но о существованіи другихъ народовъ въ Россіи польскій ораторъ не упомянулъ, а между тѣмъ польскій и русскій народъ могутъ „подать другъ другу руки" только при посредствѣ народовъ украинскаго, бѣлорусскаго, латышскаго и литовскаго, изъ которыхъ два послѣдніе не только не польскіе, не русскіе, но даже и не славянскіе. Всѣ такія умолчанія главнаго оратора банкета отняли у послѣдняго всякое реальное значеніе, какое онъ могъ бы имѣть, какъ одинъ изъ сигналовъ

будущей дѣятельности новой польской партіи, которая должна бы начать съ радикальнаго разрыва со всѣми старыми историчекими партіями.

Великорусскій ораторъ, г. Лавровъ, началъ свою рѣчь съ восклицанія: „Товарищи-соціалисты"! и затѣмъ спрашиваетъ: „нѣтъ ли противорѣчія въ томъ, что мы сошлись помянуть добрымъ словомъ борцовъ 1830 г. за польскую національность? Не должны ли мы, во имя международнаго рабочаго соціализма, знамя котораго есть наше знамя, отречься отъ прошедшаго, разорвать связь съ традиціей политической, національной борьбы?" и отвѣчаетъ: „Нѣтъ! Потому что международный соціализмъ не есть отреченіе отъ исторіи; онъ есть, напротивъ, продуктъ всей предыдущей исторіи", и затѣмъ перечисляетъ историческіе примѣры борьбы съ деспотизмомъ и во имя свободы совѣсти, свободы политической, національной, пока люди поняли, что всѣ виды свободы достигаются при успѣхѣ международной соціально-демократической борьбы. Г. Лавровъ вспоминаетъ и римскихъ рабовъ, и англійскихъ лоллардовъ, французскую жакерію, крестьянскую войну въ Германіи, богумиловъ въ Болгаріи, таборитовъ въ Чехіи, Джіордано Бруно, соцініанъ и т. п. историческихъ дѣятелей, какъ своихъ „историч. предшественниковъ", и приходитъ къ заключенію, что „мы, соціалисты, можемъ съ полнымъ правомъ почтить въ ряду ихъ и борцовъ за независимость польскаго народа".

Конечно, это право могло бы быть доказано и съ меньшимъ количествомъ историческихъ примѣровъ. Но если уже понадобилось перечислять „историческихъ предшественниковъ" славянскихъ соціалистовъ, то не странно ли, что рядомъ хоть съ богумилами ораторъ не поставилъ, напримѣръ, борьбы бѣлорусскихъ и украинскихъ братствъ, въ союзѣ съ протестантами, противъ католической уніи въ старой Польшѣ и Литвѣ, или рядомъ съ таборитами не упомянутъ, напримѣръ, „Товарищества (коммуны) запорожскаго", которое, кстати сказать, и самый строй таборами заимствовало отъ чешскихъ таборитовъ, которымъ ходили помогать наши волынцы и подоляне въ XV вѣкѣ. Конечно, такія напоминанія все равно, что тѣнь Банко на банкетахъ польскихъ историческихъ патріотовъ, но собранію людей, отрѣшившихся отъ старыхъ предразсудковъ, этихъ напоминаній нечего было бояться. Забыть же совсѣмъ о козакахъ, не только объ украинскихъ, но и о великорусскихъ, г. Лаврову было нѣсколько странно, хоть бы въ виду того, что въ I томѣ „Впереда" была помѣщена статья,

въ которой проводится параллель между возстаніемъ С.-А. Соединенныхъ Штатовъ за независимость и Пугачевщиною, и послѣдней отдается предпочтеніе, какъ болѣе близкому историческому предшественнику русскаго соціализма. Кому же и чему оказалъ любезность г. Лавровъ своимъ умолчаніемъ? Ничему, какъ только польскому консервативно-историческому патріотизму! [1])

Всѣ такія любезности и уступки, сопровождаемыя ни къ чему не обязывающими фразами о солидарности, — дѣло весьма обычное на международныхъ праздникахъ и особенно въ эмигрантскихъ кружкахъ, гдѣ онѣ очень часто произносятся въ силу правила: „кукушка хвалитъ пѣтуха затѣмъ, что хвалитъ онъ кукушку". Но въ данномъ случаѣ участвовали слишкомъ серьезные люди и при томъ представители двухъ начинающихся движеній, а потому всего полезнѣе для обоихъ было бы, безъ всякаго лавированія, поставить крупныя точки на всѣ *i* сложнаго польскаго вопроса. Повторяемъ, большой бѣды всѣ эти лавированья никому не причинили, но все-таки они задержали среди склонныхъ къ

---

[1]) Простою любезностью къ самолюбію польскихъ національ-либераловъ слѣдуетъ объяснить и слѣдующія слова г. Лаврова: „Сциніане XVI—XVII вв., которые изъ цѣлаго міра въ одной Польшѣ находили убѣжище, и тамъ въ Раковѣ, въ сарматскихъ „Аѳинахъ", и послѣ въ своихъ скитаніяхъ, проповѣдывали то ученіе, которое должно было сдѣлаться религіей Вольтера, Пристлея, Ченнинга". Если кы Польша дала прочное убѣжище сциніанамъ, то имъ нечего бы было и скитаться, какъ говоритъ г. Лавровъ, послѣ. Все дѣло въ томъ, что Польша была временнымъ убѣжищемъ сциніанъ, какъ была имъ и Швейцарія (особенно Базель), пока ортодоксы разныхъ вѣроисповѣданій не разбирали, чѣмъ пахнетъ ихъ ученіе, и гораздо меньше, чѣмъ, напримѣръ, Трансильванія. Вскорѣ, однако, польское правительство послѣдовательнымъ рядомъ актовъ, принятыхъ именно въ то время, когда уже повсюду на Западѣ смягчался духъ религіознаго преслѣдованія (въ 1632, 1650, 1658, 1660 гг.) уничтожило въ Польшѣ эту секту, между тѣмъ какъ въ Трансильваніи она получила признаніе въ ряду четырехъ другихъ религіозныхъ партій въ 1571 г. и сохранилась до сихъ поръ. Въ Трансильванію бѣжали сциніане и изъ Польши, а также въ Пруссію и Голландію, гдѣ полякъ-сциніанинъ Любеницкій продолжалъ изданіе раковской Biblioteca fratrum polonorum. Нелишнимъ считаемъ замѣтить, что между сциніанами въ старой Польшѣ и Литвѣ были и бѣлоруссы, какъ, напр., Будный, защитникъ сохраненія бѣлорусскаго языка среди ополячившейся шляхты, и украинцы, какъ напримѣръ, Синюты, Немиричи и проч. Изъ послѣднихъ происходилъ и извѣстный козацкій полковникъ, авторъ гадячскаго договора 1628 г., по которому въ Украйнѣ и въ Бѣлоруссіи должны были быть учреждены университеты съ свободою преподаванія, дана свобода открытія гимназій, типографій и свобода печати. Этотъ Немиричъ самъ долженъ былъ бѣжать отъ польскихъ законовъ въ Голландію.

соціализму поляковъ развитіе идей, вполнѣ радикально разрывавшихъ съ старыми польскими стремленіями, и порождали въ польскомъ, если не въ великорусскомъ, обществѣ всетаки довольно вредныя недоразумѣнія. Такимъ недоразумѣніемъ было, напримѣръ, то, что галицко-польскія, шляхетско-буржуазныя газеты долго говорили о „Впередѣ“ съ большою симпатіею, и самъ „Впередъ“ перепечаталъ отзывы о русскихъ соціалистахъ одной изъ нихъ, „Dziennika Polskiego“ (кстати сказать, одной изъ самыхъ нетерпимыхъ къ русинамъ). Эта газета заявила, что сама не признаетъ соціалистическаго идеала, но полагаетъ, что будущая революція въ Россіи (w Moskwie) будетъ соціальная, и говоритъ съ большой симпатіей о русскихъ (moskiewskich) революціонерахъ. Если, по словамъ „Dz. Polsk.“ (1877, № 278), московскіе революціонеры нуждаются въ полякахъ, какъ поляки въ московскихъ революціонерахъ“, то, при заявленномъ выше несогласіи въ идеалахъ, очевидно, желаемый газетою союзъ долженъ бы былъ страдать всѣми слабыми сторонами союза 1863 г., и „будущая соціальная революція“ въ Россіи могла бы быть интересна партіи „Dziennika“ только какъ „смута“.

Подобныя, крайне вредныя для „московскихъ революціонеровъ“ заявленія симпатій со стороны шовинистскихъ галицко-польскихъ газетъ прервались только тогда, когда въ Галицію проникло дѣйствительно „непримиримое“ для тамошнихъ господствующихъ классовъ (польскихъ) украинское соціалистическое движеніе, которое тамошнія польскія газеты, по своему обыкновенію, объявили было новымъ видомъ „московской интриги“. Съ тѣхъ поръ,—со времени львовскихъ процессовъ 1877—1878 гг., — польскіе шляхетско-буржуазные органы стали со злобою говорить и объ издателяхъ „Впередъ“, помѣщая ихъ, вмѣстѣ съ украинскими дѣятелями, въ разные фантастическіе комитеты, будто бы посылающіе изъ Женевы и Лондона своихъ агентовъ въ Галицію для посѣванія смуты сначала между русинами, а потомъ и между поляками [1]). Но и тогда „Dziennik Polski“, поражая издателей женев-

[1]) См. особенно „Gazeta Narodowa“ 1877, № 137 (о пропагандѣ „наистрашнѣйшаго терроризма“ и „разбойничьемъ соціализмѣ московскомъ“), а также въ Dz. Polskim 1877, № 133. Галицко-польскія газеты пробовали сначала отдѣлить „московскихъ разбойниковъ-нигилистовъ“ отъ нѣмецкихъ соціалистовъ, но когда пронесся слухъ, что и эти послѣдніе предпринимаютъ соціалистическую пропаганду на польскомъ языкѣ въ Познани, то обрушились и на нихъ, несмотря на всѣ ихъ симпатіи къ „возстановленію Польши“. Тревога, однако, оказалась совершенно напрасною: „германская соціальная демократія“ такъ и не собралась на изданіе польской

скихъ украинскихъ брошюръ, противопоставлялъ имъ „истинныхъ московскихъ революціонеровъ“ (iscie rewolucyjne organy moskiewskie), которые-де выступаютъ противъ женевскихъ украинцевъ за ихъ „непріязненное отношеніе къ полякамъ“, т. е. собственно къ польской шляхтѣ и къ польскимъ государственнымъ порядкамъ въ Галиціи. (Подъ этими „органами“, по всей вѣроятности, разумѣется „Набатъ“).

Теперь, когда дѣятельность „московскихъ нигилистовъ“ принимаетъ болѣе политическое, чѣмъ соціально-экономическое направленіе, отзывы о нихъ польскихъ газетъ становятся опять болѣе симпатичны, и когда, какъ слѣдуетъ непремѣнно ожидать, въ польскихъ областяхъ Россіи поднимется опять національно-политическое движеніе, то ученіе о томъ, что „московскіе революціонеры нуждаются въ польскихъ патріотахъ, какъ польскіе патріоты въ нихъ“, конечно, опять должно пойти въ ходъ. Поскольку тутъ дѣло идетъ о дѣйствительно польскомъ народѣ и вполнѣ законныхъ требованіяхъ поляковъ, въ предѣлахъ этнографической Польши, ученіе это вполнѣ основательно. Но поскольку тутъ идетъ дѣло объ историческомъ и даже шовинистическомъ патріотизмѣ польскомъ, отъ догматовъ котораго не думаютъ отступать ни на іоту галицкія польскія газеты, ученіе это заключаетъ въ себѣ зародышъ ошибокъ, подобныхъ тѣмъ, какія были сдѣланы въ 1863 г. Вотъ тутъ то и нужно „московскимъ революціонистамъ“ избѣгать такихъ неясностей, умолчаній и любезностей, какія мы видѣли въ отношеніи къ Польшѣ во „Впередѣ“, а равно остерегаться такихъ заявленій, какія были сдѣланы подъ однимъ изъ почтеннѣйшихъ именъ въ русской революціонной средѣ на женевскомъ митингѣ 30-го ноября 1880 г. въ память польскаго возстанія 1830 г. въ словахъ: „я не знаю, какъ глубоко вкоренены въ Польшѣ національныя чувства, и насколько могутъ они препятствовать развитію соціалистическаго движенія. Наши товарищи поляки, которые дѣйствовали въ Польшѣ, надѣются, что чувства эти попрепятствовать этому движенію не могутъ, и мнѣ кажется, что мы можемъ имъ вѣрить. А если они и ошибаются, такъ что-жъ изъ этого? Ежели національное возстаніе еще разъ вспыхнетъ въ Польшѣ, тогда слишкомъ поздно будетъ про-

---

соціалистической ни газеты, ни даже брошюры для поляковъ, входящихъ въ составъ германскаго государства. Для этого надо было самихъ поляковъ, да еще изъ Россіи. Фактъ—поучительный для сторонниковъ государственныхъ основъ для организаціи соціалистическихъ партій.

тиводѣйствовать ему посредствомъ какой бы то ни было соціалистической пропаганды. Тогда и они (польскіе соціалисты), можетъ быть, примутъ участіе въ этомъ возстаніи, и мы, можетъ быть, примемъ въ немъ участіе. Тогда это будетъ уже дѣло не убѣжденій, а чувства, темперамента!" (Biblioteka „Równosci", t. I, 71, Mowa ob. Wiary Zasulicz).

Мы считаемъ излишнимъ повторять здѣсь слова Чернышевскаго о недостаточности однихъ чувствъ, а тѣмъ болѣе темперамента для вѣрнаго направленія политической дѣятельности. Но совершенно умѣстно будетъ замѣтить по поводу этихъ словъ, что единственное средство предохранить отъ напрасной гибели и будущее польское національное движеніе, и тѣхъ соціалистовъ, польскихъ и русскихъ, которые „можетъ быть, пристанутъ къ нему",—это: всегда строго ставить себѣ и другимъ вопросъ о томъ, гдѣ польское національное движеніе имѣетъ себѣ мѣсто, а гдѣ—нѣтъ? т. е. вопросъ о границахъ настоящей Польши, а также никогда не ставить польскаго вопроса только между Польшей и Россіей, поляками и великоруссами (русскими, rossyJanami), а между поляками и литвинами, латышами, бѣлоруссами и украинцами, т. е. и въ томъ, и въ другомъ случаѣ поступать не такъ, какъ поступалъ „Впередъ" и ораторы женевскаго митинга 1880 г.

Единственное средство дать здоровое направленіе польскому національному чувству въ вопросахъ организаціи политической и соціалистической революціи—это организація политическихъ и соціалистическихъ партій для націй плебейскихъ въ бывшей Польшѣ, а именно—партій литовской, латышской, бѣлорусской и украинской, на совершенно равной ногѣ съ партіями польскими и великорусскими. И наибольшая услуга, какую могли бы оказать „русскіе" революціонеры и соціалисты своимъ польскимъ друзьямъ,—если уже не говорить о народахъ, — это способствовать организаціи вышеупомянутыхъ партій. Правда, что для этого имъ самимъ надо радикально отрѣшиться отъ своихъ національно-государственныхъ предразсудковъ и согласиться на раздѣлъ того, что имъ кажется единою Россіею и едино-русскимъ.

Но такое отрѣшеніе и такое согласіе развиваются и среди „русской интеллигенціи" такъ-же туго, какъ и среди польской. Это подтверждается, кромѣ всего сказаннаго выше, судьбою среди другихъ группъ русскихъ соціалистовъ 70-хъ годовъ той группы, которая всего болѣе хотѣла остаться вѣрною направленію, данному Бакунинымъ. Мы разумѣемъ ту группу, которая издавала въ 1874 г. въ Женевѣ газету „Работникъ",—первый опытъ вели-

корусской соціалистической газеты для рабочихъ. Между прочимъ редакціей „Работника“ издана была книга „Сытые и Голодные“, по нашему мнѣнію, вмѣстѣ съ брошюркою „Хитрая Механика“, лучшая до сихъ поръ популярная соціалистическая книга на великорусскомъ языкѣ. Въ книгѣ этой, представляющей опытъ изложенія исторіи пролетаріата, довольно послѣдовательно проведена анархическая, федеративная точка зрѣнія и относительно исторіи Россіи: областному элементу указано надлежащее мѣсто; борьба украинцевъ съ Польшею и московская централизація освѣщены вѣрно; даже польское возстаніе 1863 г. и участіе въ немъ великорусскихъ демократовъ объяснено тоже довольно вѣрно, во всякомъ случаѣ съ должной критикою (стр. 409—412). Послѣднее тѣмъ болѣе интересно, что въ редакціи „Работника“ принималъ участіе г. Н. Жуковскій, великоруссъ, который въ свое время былъ судимъ за раздачу прокламацій въ арміи, благопріятныхъ польскому возстанію. „Работникъ“, конечно, не смогъ взять на себя иниціативы изданій для народа на другихъ языкахъ, кромѣ великорусскаго, и остался собственно не общерусскою, а только великорусскою газетою, но въ его типографіи была напечатана и прокламація на украинскомъ языкѣ „Золота Грамота“ (правда, не вполнѣ удачная), составленная лицами, которыя хотя и пристали къ великорусскимъ соціалистамъ, но которыя не совсѣмъ забыли, что украинскій народъ представляетъ свои особенности по крайней мѣрѣ хоть по языку. Но на этомъ и окончились попытки дифференцированія русскихъ анархистовъ въ Женевѣ. Они не только не дошли до всероссійской федералистической организаціи, но не поставили и общаго вопроса о ней, хоть такъ, какъ пробовалъ было ставить его Бакунинъ. А вмѣстѣ съ тѣмъ скоро оказалось, что и въ томъ своемъ видѣ, въ какомъ сложилась группа „Работника“, она не встрѣтила поддержки въ Россіи, въ которой изъ всѣхъ соціалистическихъ фракцій, фракція „Работника“ оказалась самою слабою численностью, и потому должна была скоро прекратить свои публикаціи.

Въ 1878 г. нѣкоторые члены изъ редакціи „Работника“, вмѣстѣ съ другими лицами, попробовали было основать въ Женевѣ газету „Община“. Эта послѣдняя въ своей программѣ помѣстила нѣсколько строкъ, которыя показывали намѣреніе вывести „русскую соціально-революціонную партію“ изъ обруситель-наго унитаризма „Набата“ и „Впереда“. Въ статьѣ г. Жуков-

скаго „Реформы и революція“ сдѣлана была еще болѣе рѣшительная попытка указанія необходимости народно-областной дифференціаціи дѣла соціалистической пропаганды въ Россіи и оцѣнка значенія заявившаго уже тогда себя украинскаго соціалистическаго движенія, между прочимъ какъ такого, которое выходитъ за предѣлы Россійскаго государства, а потому тѣмъ болѣе не можетъ быть уложено въ рамки россійской соціалдемократіи. Г. Жуковскій писалъ:

„Мысль о благодѣтеляхъ, о диктаторахъ, о комитетахъ, предписывающихъ движеніе сверху внизъ, отходитъ въ область прошлаго вмѣстѣ съ старымъ понятіемъ о самой революціи.

„Движеніе должно совершаться уже самими дѣйствующими, должно идти снизу вверхъ, отъ частнаго къ общему, отъ секціи къ федераціи, области секцій; отъ областной къ національной, отъ національной къ міровой.

„Въ политикѣ, въ государствѣ. фикція государственная стираетъ личность, уничтожетъ ее. La raison d'état, какъ финикійскій молохъ, пожираетъ своихъ собственныхъ дѣтей, отнимая у нихъ личность. Въ положительной организаціи, въ общественной организаціи труда, каждый работникъ, каждый членъ общества становится, напротивъ, сознательной личностью; не онъ существуетъ для органзаціи, а организація для него.

„Такова (?) революціонная мысль, съ которой въ позднѣйшее время молодежь наша пошла въ народъ.

„Въ молодежи украинской автономныя и демократическія идеи проявились съ новой силой въ концѣ шестидесятыхъ годовъ; малороссійскіе революціонеры на этотъ разъ болѣе рѣшительно примыкаютъ къ обще-европейскому федеративному соціализму.

„Украинская молодежь выбита изъ узкой колеи пропаганды въ одной только русской Украйнѣ; она выступаетъ въ открытое, внѣ-государственное, интернаціональное поле. Ошибся Александръ Николаевичъ: онъ думалъ разомъ положить конецъ революціонной пропагандѣ, а она не только выросла въ Украйнѣ русской, но вошла въ предѣлы его сосѣда-союзника, австро-венгерскаго императора. Такъ-то сложилась украинская соціалистическая партія. Въ силу самихъ обстоятельствъ она должна быть федератив-

ная: съ одной стороны, она федерируется съ федералистами-революціонерами Россіи, съ другой—съ западно- и югославянскими-революціонерами, польскими и всякими другими соціалистами-революціонерами, принимающими федерализмъ за основу организаціи.

„Безъ грузинъ, армянъ и безчисленнаго множества инородцевъ, которыхъ считать всероссійскими позволительно только становому приставу, въ предѣлахъ имперіи живетъ 36 000 000 великоруссовъ, 14 239 000 малоруссовъ, 4749 212 поляковъ да 4 000 000 бѣлоруссовъ. У каждаго изъ этихъ народовъ свое бытовое устройство, свой земледѣльческій строй; каждому изъ нихъ нужно, слѣдовательно, не только предоставить право внутренняго самоустройства, но и всѣмъ имъ предоставить право федераціи, какъ она можетъ сложиться по ихъ собственной иниціативѣ. Оффиціальная Россія, раздвинувшая завоеваніе Ермака до Восточнаго океана, подчинила и всю сѣверную Азію власти всероссійскаго станового, а между тѣмъ въ недалекомъ будущемъ интересы восточной Сибири потянутъ больше къ Соединеннымъ Штатамъ, чѣмъ къ Петербургу или Одессѣ.

„Москвичъ, полякъ, украинецъ, сибирякъ—другъ другу не указчики, а товарищи. Теперь они всѣ живутъ подъ гегемоніей великоруссовъ и называются русскимъ народомъ, потому именно, что надъ ними русскій становой; исчезнетъ становой, и всѣ эти народы будутъ, предоставлены самимъ себѣ, а въ какихъ предѣлахъ и какъ они сфедерируются другъ съ другомъ, это можетъ показать только практика.“ (Община, № 5. [1])

Но и федерализмъ, и антигосударственность „Общины“ не встрѣтили сочувствія въ „русскихъ“ соціалистическихъ кругахъ. Сама „Община“ должна была помѣстить безъ всякихъ оговорокъ со стороны редакціи статью г. Як. Стефановича объ украинскомъ сборникѣ „Громада“. Въ статьѣ этой всѣ указанія „Громады“ на

---

[1]) Мы должны упомянуть еще о статьѣ г. Аксельрода „Переходный моментъ нашей партіи“ въ 8—9 № „Общины“, гдѣ срезюмированы почти всѣ критическія замѣчанія „Громады“ о недостаткахъ „русскаго“ соціалистическаго движенія 70-хъ годовъ, въ томъ числѣ и „шаблонности“ пріемовъ и „безплотности“ формулы, которую р. соц. „имѣли претензію перенести въ сознаніе племенъ и народовъ Россійской Имперіи“.

недостатокъ должной дифференціаціи въ дѣйствіяхъ и даже въ литературной дѣятельности великорусскихъ соціалистовъ, взявшихся работать на всемъ пространствѣ Россіи, населенной разными народами, и о несправедливости такого образа поведенія относительно невеликорусскихъ народовъ, признаны были неосновательными, и продиктованными недоброжелательствомъ и узкимъ націонализмомъ; положеніе дѣлъ въ русской соціально-революціонной партіи, такимъ образомъ, признано было вполнѣ нормальнымъ, не требующимъ реформъ. Вскорѣ за тѣмъ одинъ изъ видныхъ великорусскихъ соціалистовъ, г. П. Л. (Jahrbuch für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 1879, I, 275), укорилъ „Общину“ и за тѣ уступки, какія она позволила себѣ сдѣлать въ своей программѣ народно-федеральному направленію; онъ увидѣлъ въ этихъ уступкахъ „открытіе [страницъ „Общины“ южнорусскимъ націоналистамъ“ (??).[1]) Когда писанъ былъ этотъ укоръ, „Община“ уже перестала существовать, и никакой другой „русскій“ органъ не говорилъ уже о необходимости дифференціаціи въ дѣятельности „русскихъ“ соціалистовъ.

Такимъ образомъ, попытки народно-федералистической реакціи противъ идеи государственно-націоналистической централизаціи въ великорусской соціалистической литературѣ проявились очень слабо и скоро заглохли, а тѣмъ самымъ оказалась невозможность для такъ называемой русской соціально-революціонной партіи сдѣлаться изъ частной великорусской партіи дѣйствитель-

---

[1]) Jahrbuch für Sozialwissenshaft und Soizalpolitik, 1879, I, 275: „Община“ считаетъ особенно необходимымъ, чтобъ внутри русскаго государства дѣйствующія группы устроились какъ союзъ отдѣльныхъ „національныхъ“ группъ, вмѣсто того чтобъ, какъ прежде всѣ соціалисты (русскіе, конечно) образовывали массу, несмотря на національныя различія великоруссовъ, малоруссовъ и поляковъ. Такимъ образомъ этимъ (заявленіемъ) редакція открыла свой листокъ и (auch) южнорусскимъ націоналистамъ“. Г. П. Л. не захотѣлъ обратить вниманія на то, что ненормальность прежняго положенія дѣла состояла не въ томъ, что въ русскіе соціалисты поступали люди безъ различія національностей, а въ томъ, что всѣ они приспособлялись къ работѣ для одной только государственной національности. Союзная областно-національная организація не только не исключаетъ своего интернаціонализма (не только по цѣли, но и по составу партіи), а напротивъ, справедливѣе осуществляетъ „требованія“ интернаціональнаго соціализма. Тѣ, которыхъ г. П. Л. угодно было назвать „южнорусскими націоналистами“, были именно противниками національной монополіи. (Подробнѣе см. объ этомъ въ нашей замѣткѣ Der kleinrussische Internationalismus, въ томъ же Jahrbuch, т. II.)

но всероссійскою, и вполнѣ интернаціональною партіею, посредствомъ дифференцированія сверху внизъ. Правда, послѣ сдѣланныхъ со стороны украинскихъ соціалистовъ замѣчаній, не только „Впередъ", но и „Набатъ" признали въ теоріи необходимость локализаціи и даже „націонализированія средствъ" пропаганды соціализма въ Россіи. „Впередъ" въ т. V (новой редакціи) долженъ былъ даже признаться, что, напримѣръ, „Громада" вполнѣ вѣрно указала недостатки въ дѣятельности „русскихъ" соціалистовъ: „шаблонность пріемовъ, слабое вниманіе къ мѣстнымъ особенностямъ" и т. п., но только объяснялъ эти недостатки не такъ, какъ, „Громада", т. е. не тѣми причинами, какія мы указывали и въ настоящихъ статьяхъ,—а лишь малочисленностью русскихъ соціалистовъ,—и обѣщалъ, что „всѣ эти недостатки современемъ исчезнутъ. Ряды соціалистовъ возрастутъ, и каждый изъ нихъ найдетъ себѣ мѣсто среди населенія, съ которымъ ему наилучше сблизиться. Никто не пойдетъ тогда проповѣдывать соціализмъ полякамъ на еврейскомъ языкѣ, малоруссамъ на чухонскомъ (!). Практикой постепенно вырабатываются пріемы для мѣстной пропаганды, нѣсколько отличные отъ пріемовъ пропаганды въ другой мѣстности" (Впередъ, V, 161—162). Но всѣ такія признанія не вели за собою никакихъ практическихъ послѣдствій. Напримѣръ, весь періодъ пропаганды соціализма въ Россіи посредствомъ брошюрокъ прошелъ безъ того, чтобъ русскими соціалистами издана была хоть одна строчка, приспособленная, по языку и по содержанію, къ какой бы то ни было мѣстности, кромѣ великороссійской. Исключеніе составляетъ развѣ упомянутая выше женевская „Золота Грамота". Между тѣмъ, нѣкоторыя лица, попавшія въ русскіе соціалистическіе круги изъ тѣхъ, въ которыхъ еще держались традиціи украинскаго движенія 60-хъ годовъ, чувствовали необходимость пропаганды и соціализма на народныхъ языкахъ и старались проводить эту идею и среди русскихъ соціалистовъ, но совершенно безуспѣшно. Еще въ 1874 г. мы видѣли въ Петербургѣ рукопись украинскаго перевода „Хитрой Механики", которую послѣ исправленія ея со стороны языка однимъ „украинофиломъ", который относился скептически къ задуманному тогда „хожденію въ народъ", но счелъ себя обязаннымъ оказать помощь дѣлу, во всякомъ случаѣ искренно предпринятому,—была отправлена въ Лондонъ для изданія, котораго такъ и не дождалась ни отъ старой, ни отъ новой редакціи „Впереда", типографія котораго, поддерживаемая между прочимъ и на сред-

ства, шедшія съ Украины, напечатала столько великорусскихъ книжекъ. [1]) Еще въ началѣ 1874 г. однимъ изъ самыхъ почтенныхъ людей процесса 193 русскихъ соціалистовъ, человѣкомъ, въ которомъ первые демократическія идеи (какъ и у многихъ южанъ) были поселены украинскимъ движеніемъ 60-хъ годовъ, была составлена брошюрка на украинскомъ языкѣ: „Правдиве слово хлібороба до своїх земльаків“ и передана одному южному „русскому“ кружку для напечатанія, но она была напечатана только въ 1876 г. „украинскими“ соціалистами. Эти послѣдніе увидѣли необходимость совершенно отдѣльной отъ „русскихъ“ организаціи, какъ единственнаго условія для того, чтобъ издавалось и дѣлалось хоть что-нибудь, приспособленное къ пропагандѣ соціализма среди украинскаго населенія, и чтобъ такимъ образомъ Украина не была только оброчною статьею и для великорусскаго соціалистическаго движенія, какъ была она и есть оброчною статьею для великорусскаго народа. [2])

---

[1]) По показанію автора передовой статьи въ № 1 „Общины“, лица довольно компетентнаго, въ Россіи было распространено нѣсколько десятковъ тысячъ этихъ книжекъ.

[2]) Рецензентъ „Громады“ въ „Общинѣ“ объясняетъ отсутствіе печатанія всероссійскими соціалистами книгъ на иномъ языкѣ кромѣ великорусскаго, тѣмъ, что, напримѣръ, „южнорусскіе соціалисты всегда придавали несравненно большее значеніе устной пропагандѣ, чѣмъ книжной“. Это опять одно изъ такихъ же изобрѣтеній россійской „самобытности“, какъ и раздѣленіе языковъ, на манеръ „Русск. Соц. Рев. Библіотеки“: одинъ—для „интеллигенціи“, другой для „народа“. На гниломъ Западѣ понимаютъ, что безъ книжной пропаганды нѣтъ и устной, какъ безъ книгъ для „интеллигенціи“ нѣтъ книгъ и для „народа“. Но посмотримъ, какъ стояло дѣло употребленія народнаго языка и въ устной пропагандѣ у „южнорусскихъ соціалистовъ“. Въ „Воспоминаніяхъ пропагандистки“ читаемъ: „языкъ малорусскій мнѣ былъ плохо извѣстенъ“; изъ „Чигиринскаго дѣла“ 1876 г. описаннаго въ „Черномъ Передѣлѣ“ № 1—2, узнаемъ, что дѣйствующіе тамъ русскіе соціалисты, украинскіе уроженцы, проповѣдывали организацію „тайной дружины“ не зная, что по-украински „дружина“ значитъ—любовница-невѣста! По части приспособленія къ мѣстнымъ нравственнымъ особенностямъ это чигиринское дѣло тоже характерно: въ немъ пущенъ былъ въ ходъ пріемъ самозванщины, котораго, какъ видно изъ № 3 „Черн. Пер.“, нѣкоторыя лица не оставили и до сихъ поръ. Между тѣмъ, этотъ пріемъ совершенно противенъ всѣмъ преданіямъ украинскимъ, среди которыхъ можно найти зацѣпки не только для болѣе чистыхъ, но и болѣе республиканскихъ пріемовъ. Но на бѣду ознакомленіе съ украинскимъ языкомъ и преданіями, научнымъ способомъ, а не налетомъ, считались многими (въ томъ числѣ и упомянутымъ рецензентомъ „Общины“) дѣломъ, „буржуазнымъ“, а не революціоннымъ.

Такимъ образомъ жизнь научила, что дѣйствительно всероссійскую, интернаціонально-федеральную партію и для пропаганды соціализма въ Россіи надо образовывать не сверху внизъ, а снизу вверхъ, приготовляя для нея сначала частные, областные и національные элементы, которые уже потомъ должны будутъ сфедерироваться. Хотя такой способъ и неизбѣжно сопряженъ съ болью борьбы и временнаго раздробленія, которыхъ, конечно, лучше бъ было избѣжать,—но, кажется, такой ходъ дѣла самый естественный и обѣщаетъ наиболѣе прочные результаты, ибо, какъ это ни грустно, но нужно сознаться, что вообще родъ человѣческій хромаетъ по части синтеза, и что и то еще надо счесть за счастіе, если въ немъ есть достаточно людей, способныхъ хоть къ анализу.

Прежде всего сорганизовались совершенно отдѣльно отъ „русскихъ“ соціалисты украинскіе, начавши съ 1875 г. печатать свои изданія въ Вѣнѣ, потомъ въ Женевѣ, и Львовѣ. Съ 1878 г. появляются соціалистическія брошюры новыхъ польскихъ соціалистовъ и затѣмъ программа „польскихъ соціалистовъ“. Около того же времени принимаются за свою организацію и бессарабскіе выходцы въ Румыніи. Наконецъ, въ 1880 г. въ Женевѣ печатается воззваніе отъ группы „соціалистовъ-евреевъ“, предполагающее печатаніе книгъ для пропаганды среди еврейскаго рабочаго населенія на Востокѣ Европы на живыхъ его языкахъ (въ 1877 г. была сдѣлана покойнымъ Либерманомъ попытка соціалистическаго изданія на древнееврейскомъ языкѣ). Характеристично, что всѣ эти зачатки новыхъ организацій не только имѣютъ себѣ цѣлью не великорусское населеніе, но, вслѣдствіе расположенія тѣхъ населеній, которыя они избрали себѣ за поле дѣйствія, выходятъ и за предѣлы русскаго государства. Это обстоятельство дѣлаетъ еще болѣе труднымъ признаніе необходимости этихъ организацій со стороны тѣхъ, кто привыкъ видѣть всякаго „русскаго подданнаго“ погруженнымъ въ заботы и работы, исключительно помѣщающіяся въ рамкахъ государства, въ которомъ дѣйствительно помѣщаются всѣ почти великоруссы, за исключеніемъ небольшого числа раскольниковъ. Вотъ почему названныя невеликорусскія организаціи должны были вызвать тѣмъ большую реакцію въ „русскихъ“ соціалистическихъ кругахъ. Даже и теперь снисходительность литературныхъ представителей послѣднихъ, напримѣръ, къ украинскимъ соціалистамъ не идетъ даль-

ше признанія ихъ „фракціей русскаго соціализма“ (см. воззваніе (первое) объ изданіи „Русс. Соц.-Револ. Библіотеки“ или „Нѣсколько словъ объ организаціи партіи“ г. П. Лаврова въ „Черномъ Передѣлѣ“ № 3), — на какое званіе украинскіе соціалисты вдвойнѣ не могутъ согласиться, такъ какъ украинское населеніе не фракція русской (великорусской) націи, а отдѣльная нація, и такъ какъ ихъ работа въ Австро-Венгріи выводитъ ихъ за границы „русскаго“ государства. Не очень же давно самая мысль о сколько-нибудь самостоятельной организаціи украинцевъ, и даже, какъ это ни странно, мысль о печатаніи книгъ на украинскомъ языкѣ считалась у большинства „русскихъ“ соціалистовъ за противный соціализму „націонализмъ“. Также была встрѣчена (хотя и не въ литературѣ) и мысль объ организаціи бессарабскихъ румынъ. Кто бы этому не повѣрилъ, тому любопытно было бы послушать пренія на женевскомъ собраніи, созванномъ „группою соціалистовъ-евреевъ“ и нѣсколькими украинцами въ 1880 году для обсужденія мысли объ изданіи соціалистическихъ брошюръ на разговорныхъ языкахъ евреевъ Восточной Европы. Казалось бы, какое возраженіе могла вызвать мысль объ изданіи той же „Хитрой Механики“ еще на одномъ человѣческомъ языкѣ, или, пожалуй, даже „жаргонѣ“? А между тѣмъ надо приписать только чрезвычайнымъ усиліямъ и такту лица, предсѣдательствовавшаго на вышеупомянутомъ собраніи, что оно не окончилось крупнымъ скандаломъ. Съ такимъ озлобленіемъ отнеслись къ нему ораторы изъ русской и польской соціалистической партіи, и особенно лица еврейскаго же происхожденія![1])

Только мысль о вполнѣ самостоятельной организаціи „польскихъ соціалистовъ“ не встрѣчала до сихъ поръ никакой оппозиціи со стороны соціалистовъ русскихъ. Но зато среди „польскихъ соціалистовъ“ сейчасъ же обнаружились элементы, которые раздѣлили съ русскими трудъ отрицательнаго отношенія къ мысли о необходимости существованія соціалистовъ украинскихъ

---

[1]) Мы считаемъ себя вправѣ говорить объ этомъ собраніи, такъ какъ это былъ вполнѣ публичный митингъ, созванный печатными приглашеніями, и такъ какъ извѣстія о немъ проникли и въ газеты. Съ своей стороны мы ничего не имѣемъ противъ того, если бы кто-нибудь хоть стенографически вѣрно напечаталъ то, что говорили на этомъ митингѣ мы и наши товарищи, равно какъ и ихъ возражатели.

и даже отрицаніе существованія украинскаго народнаго элемента рядомъ съ польскимъ тамъ, гдѣ онъ несомнѣнно существуетъ, какъ, напр., въ Галиціи.[1]) Такое отношеніе сосѣдей обусловило со всѣхъ сторонъ „военное положеніе“ украинскихъ соціалистовъ. Крайне непріятно это положеніе и тяжела налагаемая имъ борьба, но разъ она дана реальными условіями жизни, отъ этой борьбы нельзя отказаться. Притомъ же самая эта борьба заставляетъ украинцевъ, уже ради разсчета не остаться одному въ полѣ воиномъ, поднимать на Востокѣ Европы народно-федеральную идею вообще, поднять то знамя, которое держали въ своихъ рукахъ и великоруссы, въ родѣ Бакунина, но которое выпустили изъ рукъ ихъ близорукіе наслѣдники. Идея эта — полное равноправіе негосударственныхъ націй съ государственными, организація для каждой изъ нихъ спеціальнаго корпуса дѣятелей политическаго и соціальнаго освобожденія, на первыхъ порахъ пропаганда освободительныхъ идей на всѣхъ языкахъ, не только панскихъ, а и плебейскихъ, какъ самое дѣйствительное средство провести эти идеи въ массы населенія всѣхъ племенъ Востока Европы.[2])

Въ борьбѣ за эту идею украинцамъ придется имѣть противъ себя всѣ государственно-національные, централистическіе элементы: нѣмецкіе (Германіи, Австріи и Остзейскаго края), великорусскіе, польскіе и венгерскіе, начиная отъ консервативно-аристократическихъ и до соціально-демократическихъ, но раньше или позже украинскіе соціалисты-федералисты не только будутъ имѣть за собою украинскій народъ, который и теперь все же представляетъ массу до 20 000 000 человѣкъ, но увидятъ рядомъ съ собою федерально-соціалистическія партіи: эстонскую, латышскія, литовскую, бѣлорусскую, словацкую, словинскую, румынскую, кавказскія, кружки еврейскіе (которые необходимы до слитія рабочаго элемента еврейскихъ колоній съ окружающими ихъ

---

[1]) Кто знаетъ сословно-экономическія отношенія правобережной Украйны и кто знаетъ, что дѣло пропаганды соціализма на Востокѣ Европы до сихъ ведется почти исключительно людьми и взносами панскихъ классовъ, живущихъ, конечно, хлопскимъ трудомъ, тотъ пойметъ, что Украйна должна была стать оброчною статьею и для польской соціалистической пропаганды. Въ такомъ же положеніи находится и Бѣлоруссія, и Литва, и земля латышей.

[2]) Подробное развитіе этихъ мыслей см. въ „Громадѣ“, „Листкѣ Громады“, и въ „Вольномъ Союзѣ“.

массами населеній), а также здоровые отъ государственно-національной заразы элементы партій великорусскихъ, польскихъ, нѣмецкихъ и венгерскихъ.[1]) Нѣкоторые признаки такого свѣтлаго будущаго видны уже и теперь.

---

[1]) Мы не говоримъ тутъ о сербскихъ и болгарскихъ партіяхъ, такъ какъ болгары совершенно, а сербы въ значительной и наиболѣе самостоятельной части своей земли стоятъ внѣ тѣхъ политическихъ комбинацій, въ которыя входятъ украинцы, а именно внѣ Россіи и Австро-Венгріи. Но мы не сомнѣваемся въ сочувствіи и сербовъ, и болгаръ къ федеративнымъ стремленіямъ. У болгаръ еще нѣтъ опредѣленныхъ партій, соціалистическія идеи едва начинаютъ къ нимъ проникать. Но кн. Черкасскій и ген. Эренротъ уже сломали у нихъ и прежнюю вѣру въ московское славянофильство, и оправдали всѣ тѣ предсказанія, которыя украинцы, на основаніи собственнаго опыта съ XVII ст., дѣлали своимъ болгарскимъ друзьямъ еще въ 1876 г. Что касается до сербовъ, то всѣ независимые люди изъ нихъ давно уже высказались въ федеративномъ духѣ и въ частности весьма самостоятельно относились къ украинскому движенію. (Примѣры см. въ нашей брошюрѣ „По вопросу о малорусской литературѣ". Вѣна 1876). Сербское соціалистическое движеніе развилось въ родствѣ съ бакунинскимъ анархизмомъ и до сихъ поръ сохраняетъ федеративный характеръ. Когда украинскія партіи встрѣтятся съ сербскими въ Австро-Венгріи, то не можетъ быть сомнѣнія въ ихъ полномъ между собою согласіи.

Воспоминанія и Автобіографія Одесскаго Протоіерея Николая Ивановича Соколова.[1]

Поступленіе мое въ училище.

Поѣздка въ Сѣвскъ.—Классы Сѣвской семинаріи и ея зданія.—Мѣстность Сѣвской семинаріи нездоровая.—Квартирная жизнь.—Учебный бытъ и что преподавалось въ каждомъ классѣ.—Собраніе учениками весною травъ и кореньевъ.—Торжественный актъ съ диспутами.—Поѣздка домой на первыя вакаціи.—Поѣздка на Пасху съ приключеніями.—Хожденіе на утреню въ архіерейскую церковь зимою.—Дежурство въ больницѣ.—Жизнь на новой квартирѣ и болѣзнь. Риторы—соквартиранты: *Атлантовъ* и *Воскресенскій*.—Философъ *Иванъ Алексѣевъ. Борисовъ* и его *затѣи*.—Ловля рыбы архіерейскимъ неводомъ.—Поѣздка на каникулы 1817 г.

Курсъ въ училищѣ начинался съ 1-го сентября. Не знаю, почему отецъ мой пропустилъ срокъ опредѣленія моего въ училище и повезъ меня въ Сѣвскъ послѣ Рождества Хр., въ началѣ 1816 года. Должно быть колебался, примутъ ли заику въ училище, и не отдать ли меня въ сапожники, какъ многіе совѣтовали и какъ сдѣлалъ Акимъ Петровичъ съ полу-нѣмымъ сыномъ своимъ *Михаиломъ*.

Не помню зимней поѣздки въ Сѣвскъ, отстоящій отъ с. Спасскаго на 175 верстъ; но помню, какъ, отъѣхавъ отъ Орла нѣсколько верстъ, мы съѣзжались съ другими священниками и дьячками, везшими дѣтей въ Сѣвскъ. Отецъ находилъ между священниками товарищей по воспитанію и на станціяхъ пріятно проводилъ время.

Училище въ Сѣвскѣ соединено было съ Семинаріею, или правильнѣе—тогда не было училища, а одна Семинарія съ низшими классами, управляемая однимъ ректоромъ и префектомъ,

[1] См. „Кіевскую Старину“—мартъ-апрѣль 1906 г.

т. е. инспекторомъ. Классы были слѣдующіе: 1) Низшая элементорія; 2) Высшая элементорія; 3) Грамматика; 4) Синтаксисъ; 5) Поэзія; 6) Младшая риторика; 7) Старшая риторика; 8) Философія и 9) Богословія. Ученики первыхъ старшихъ классовъ именовались *студентами—богословами* и *философами*; ученики среднихъ классовъ назывались *риторами*, *піитами* и *синтаксистами;* а ученики низшихъ классовъ назывались *учениками перваго, втораго* и *третьяго класса,*—или: *низшей элементоріи, высшей элементоріи* и *грамматики.*--Семинарія эта была на всю епархію или губернію и заключала въ себѣ до 700 душъ. Она помѣщалась въ одномъ двоэтажномъ каменномъ корпусѣ 40 саженъ длины, и 9 или 10 ширины и 5 вышины. Въ нижнемъ, какъ и въ верхнемъ, этажѣ было по 2 коридора. Изъ каждаго коридора 4 двери вели въ огромныя залы. Залы были одного размѣра и всѣхъ ихъ было 16. Три части заняты были классами и библіотекою, а 4-я помѣщеніемъ *бурсы.*—По правую сторону корпуса былъ небольшой домъ подъ деревянной крышей, занимавшійся инспекторомъ; противъ него тянулись три смежные флигеля для больницы и учителей, а ниже ихъ, отступя на 10 саженъ, стояло зданіе, заключавшее въ себѣ хлѣбню, кухню и столовую для бурсы. Эта столовая отстояла отъ корпуса на 100 саж.—По другую сторону площади противъ корпуса, въ 20 саженяхъ отъ него, стоялъ домикъ Правленія и при немъ страшный колокольчикъ. Далѣе противъ корпуса, въ 40 саженяхъ отъ Правленія, стояло двух-этажное деревянное зданіе, заключавшее въ себѣ одинъ большой залъ съ окнами въ два ряда по длинѣ его и съ обѣихъ сторонъ. Въ немъ—двѣ стѣны глухихъ (безъ оконъ). При одной стояла *катедра*, надъ другою возвышались *хоры.* Это—*авдиторія.* За авдиторіею, въ 30 саженяхъ отъ нея, стоялъ домикъ—квартира ректора, одноэтажный съ галлереею, раздѣлявшійся на двѣ половины. Этотъ домикъ стоялъ уже противъ *монастыря*, или по крайней мѣрѣ противъ службъ его[1]).—Противъ другого конца монастыря или ограды его стоялъ домъ въ родѣ постоялаго двора. Въ этомъ домѣ была *харчевня.*—Семинарія—на площади. Позади ея—дубовая роща, а съ лѣвой стороны—березовая. Обѣ насаждены, да и Семинарія устроена пресв. *Аполлосомъ Байбаковымъ*, или предшественникомъ его.[2])

---

[1]) Это былъ *Спасскій монастырь*, подъ г. Сѣвскомъ, считавшійся тогда *архіерейскимъ домомъ* Епископовъ Сѣвскихъ и Орловскихъ—Л. М.

[2]) Вслѣдъ за этимъ слѣдуетъ рисунокъ плана Семинарскихъ зданій, сдѣланный наскоро перомъ—Л. М.

Своекоштные ученики квартировали на *слободкѣ*, которая тянулась по берегу рѣки *Сѣвы* и заворачивалась *глаголемъ* къ березовой рощѣ, тянувшейся позади домовъ слободки за огородами и кирпичными сараями. *Слободку* составляли дома штатныхъ архіерейскихъ служителей. Отъ Семинаріи до слободки надобно было итти добрыхъ 1/4 версты и на Слободкѣ до *глаголика* еще болѣе чѣмъ пол-версты. Тѣмъ, которые квартировали на глаголикѣ, приходилось каждый день выходить 1 1/2 версты. Тѣ, которые не помѣщались на слободкѣ, квартировали въ городѣ, въ одной части его, называвшейся *Заморицею*.[1])

Мѣстность, на которой расположенъ архіерейскій монастырь съ Семинаріею, слободкою и позади ихъ двумя небольшими рощами—дубовою и березовою—это *островъ* въ полторы квадратныхъ версты среди болотъ, соединяющійся съ городомъ и полями посредствомъ *гатей*. По направленію къ городу болото простирается на двѣ версты; противъ Слободки за рѣкою оно простирается такъ далеко, что и конца не видно; позади рощъ болото небольшое. Позади инспекторскаго дома, до части города, называемой *Заморицею*, оно не болѣе *полверсты*. За рѣкою болото покрыто лозникомъ и другими кустарными деревьями; но топи трясины не позволяютъ пользоваться ими; другія болота покрыты мохомъ и проходимы, хотя и съ трудомъ. Мѣстность возвышается надъ болотами не болѣе, какъ на 3 сажени, тогда какъ городъ и окрестныя поля—на 15 саженей и болѣе. Съ этой мѣстности городъ кажется стоящимъ на горѣ, и окрестныя поля кажутся горами.—Мѣстность—самая нездоровая, хотя по растительности и удобствамъ купанья довольно пріятная. Весною—за рѣчкою соловьи; лягушки поднимали такой трескъ, что не давали спать. Но въ іюнѣ и іюлѣ появлялись лихорадки и горячки, которыхъ рѣдкій изъ новыхъ учениковъ избѣгалъ. Смертность была большая, но на нее некому было обращать вниманіе[2]). Забирали больныхъ въ больницу; но изъ нея немногіе возвращались на квартиры[3]). Объ

---

[1]) Далѣе слѣдуетъ *планъ слободки*.—Л. М.

[2]) Обратилъ на это вниманіе въ 1804 г. Ректоръ Сѣвской Семинаріи. Архим. *Филаретъ Амфитеатровъ* и горячо настаивалъ на перемѣщеніи Семинаріи въ г. Орелъ... Но своею настойчивостію вызвалъ гнѣвъ тогдашняго архіерея *Досиѳея* и былъ переведенъ въ Уфу...—Л. М.

[3]) Объ анти-санитарномъ положеніи Сѣвской Семинаріи упоминается въ біографіи знаменитаго профессора Кіевской академіи Я. К. Амфитеатрова: „Больно вспомнить о прежней Сѣвской Семинаріи! Въ ней воспитывалось болѣе тысячи дѣтей. Она была на разстояніи отъ города около 900 саженей, окруженная со всѣхъ

устройствѣ, средствахъ и порядкахъ тогдашней семинарской больницы разскажу въ своемъ мѣстѣ. А теперь попробую изобразить эту мѣстность съ птичьяго полета—по отношенію къ окружающимъ ее болотамъ, городу и полямъ[1]).

Отецъ явился со мною къ инспектору, добрѣйшему архимандриту; поднесъ ему серебряный рубль. Инспекторъ записалъ меня въ *низшую элементорію* и послалъ насъ къ учителю. Не знаю, что отецъ далъ учителю—и учитель записалъ меня въ свой списокъ. Но ни тотъ, ни другой не только не экзаменовалъ меня, но даже и не говорилъ со мною. Отецъ никакъ не ожидалъ такого легкаго пріема и былъ въ веселомъ расположеніи духа.

Отецъ поставилъ меня на квартиру, на которой жили мои двоюродные братья, дѣти діакона *Стефана Троцкаго*, лѣчившаго когда-то мой глазъ. Одинъ изъ нихъ, *Иванъ*, уже полтора года былъ въ Семинаріи, а *Петръ* предупредилъ меня однимъ годомъ и былъ въ высшей элементоріи. Хозяйка была *Сѣденчиха*, а мужъ ея *Хома Андреевичъ*, сухощавый старикъ, отличался тѣмъ, что, возвращаясь изъ города по гати пьяненькій, всегда оралъ одну и туже пѣсню: „Пріятель, пріятель, другъ сердешный, позабылъ свое прежнее пріятельство!“ Голосъ его слышанъ былъ въ домѣ архіерея. Но его никто не останавливалъ; должно быть онъ уже былъ сверхштатный. Видно, тогда выслужившіе свой срокъ штатные служители не возвращались на родину; отъ того и слободка была такъ велика, болѣе 60 домовъ. А сколько штатныхъ служителей жило въ самомъ монастырѣ, сколько на хуторѣ, въ *Юшиной*![2])

сторонъ болотами, въ то время непроходимыми, свирѣпствовавшими лихорадками и сильными горячками. Сколько дѣтей здѣсь померло“.. См. брошюру *В. И. Аскоченскаго*: „Я. К. Амфитеатровъ“. Кіевъ 1851 г. стр. 2.—Л. М.

[1]) Слѣдуетъ дальше рисунокъ *съ птичьяго полета* всей мѣстности, среди которой находилась Сѣвская Семинарія. — Всѣ эти рисунки показываютъ, какъ хорошо и живо помнилъ о. Н. И. Соколовъ мѣстность, гдѣ началось его первоначальное школьное образованіе, и какъ подробно хотѣлъ запечатлѣть всѣ подробности и характерныя черты этой мѣстности.—Сѣвская Семинарія интересна для насъ, между прочимъ, и потому, что здѣсь воспитывался и потомъ былъ учителемъ, а затѣмъ и начальникомъ (сначала *Префектомъ*, а потомъ *Ректоромъ*) приснопамятный кіевскій митрополитъ *Филаретъ Амфитеатровъ* (1795 — 1804 гг.).—Л. М.

[2]) *Юшина* — это загородный архіерейскій домъ — въ 15 верстахъ отъ Сѣвска. О немъ будетъ говориться ниже—Л. М.

За 15 лѣтъ назадъ отецъ мой и самъ квартировалъ у *Сѣденчихи* и тѣмъ охотнѣе оставилъ меня у ней на квартирѣ. Не знаю, за какую цѣну договорился съ нею.—Не помню, какъ отецъ простился со мною, но помню, что онъ купилъ сундучекъ; войлокъ и подушка привезены были изъ дому; книжку *Лексикончикъ*[1]), бумаги 2 дести сѣрой и одну десть синей. Денегъ мнѣ оставилъ мѣдными рубль; куплена была для меня чернильница, орѣшки съ купоросомъ[2]), линейка и карандашъ изъ свинца, ножичекъ перочинный и перьевъ до сотни. Рубашекъ привезено было три, столько же портокъ. Кромѣ того у меня была овчинная шуба, крытая синимъ сукномъ, шапка, пестрадевый халатъ и картузъ для лѣта, жилетка; галстуха не было; сапогъ пара съ чулками; но я скоро почувствовалъ нужду въ лаптяхъ.

Въ избу приходили только обѣдать и ужинать, а остальное время до и послѣ классовъ проводили въ *горницѣ* съ двумя окнами. Горница эта—въ $2^1/_2$ сажени длины и 2 ширины. Въ комнатѣ этой стоялъ столъ со скамьями вокругъ него. Кровать была одна, только для старшаго ритора, а прочіе спали на землѣ, одинъ—на столѣ. Садиться за столъ, для исправленія уроковъ, тогда говорилось: *садиться за порядокъ*. Ложились спать въ 10 часовъ, вставали въ 6 часовъ. Вставши, каждый скатывалъ свой войлокъ съ подушкою и клалъ въ уголъ комнаты; одѣялъ не было; укрывались шубами, а лѣтомъ—халатами.

Въ одной комнатѣ насъ жило 8 душъ. Мы не различали спертаго воздуха отъ чистаго, хотя рѣдкій изъ насъ не имѣлъ чесотки на рукахъ. Но кто тогда заботился о чистотѣ воздуха? Гдѣ я ни жилъ, вездѣ не было въ окнахъ фортокъ. Самыя чистыя и здоровыя помѣщенія—это были только *курныя избы*, потому что въ нихъ каждый день смѣнялся воздухъ. Не знаю, почему мы мало болѣли; видно—потому, что каждый день ходили въ классъ, и до обѣда, и послѣ обѣда, отмѣривая полверсты, и часто выбѣгали на дворъ играть.

---

1) *Лексикончикъ*—это былъ латинскій букварь, въ концѣ коего былъ маленькій словарь латинскихъ словъ. Подъ такимъ названіемъ „Лексикончикъ“ эта книжечка была извѣстна и позже—въ мое время, когда, въ началѣ 50-хъ годовъ прошлаго вѣка, я, подъ руководствомъ отца, сталъ знакомиться съ первыми элементами латыни.—Л. М.

2) Какъ матеріалъ для приготовленія *чернилъ*, что въ то время, какъ и въ наше, дѣлалъ каждый ученикъ.—Л. М.

Въ квартирѣ я болѣе страдалъ отъ двоюродныхъ братьевъ. Они тотчасъ сообщили другимъ мою уличную кличку *дериглазъ*, которую измѣнили другія на *окуль* и *вокуль*. Я былъ слабосиленъ и принуждеаъ былъ сносить обиды.

Классъ *низшей элементоріи*, какъ и всѣ классы Семинаріи, былъ въ большой продолговатой залѣ. Парты были длиною въ 2 сажени съ половиною и шириной въ аршинъ съ четвертью. Проножки были толщиною въ четверть; верхняя доска—въ 2 вершка толщины. Скамьи—массивныя. Въ классѣ была грубка; но она никогда не отоплялась. Въ печкѣ хранились березовыя лозы. Въ классѣ были *авдиторы* и *авдиторъ авдиторумъ*; былъ *цензоръ*, смотрѣвшій за поведеніемъ и порядкомъ, были два *дневальные*, подметавшіе классы. Чернила отогрѣвали дыханіемъ; учитель въ сильные морозы позволялъ сидѣть въ шапкахъ. У каждаго авдитора велась нотата. Въ первой графѣ этого листа писались имена и фамиліи учениковъ. Далѣе шли графы съ означеніемъ въ каждой изъ нихъ числа мѣсяца. Въ каждое число противъ каждаго ученика писались отмѣтки: *cs* (*scit*), *nt* (*non totum*), *ev.* (*erravit*), *nsc.* (*nescit*), *abs* (*abest*—нѣтъ въ классѣ), *aegr.* (*aegrotus*—боленъ), *nud.* (*nudus*—безъ обуви). За *nsc.* – сѣкли, за *nt.*—ставили на колѣни; за *err.*—только бранили осломъ, лѣнивцемъ, дуракомъ.

Въ низшей элементоріи учили *Лексикончикъ* по 10 словъ на урокъ и писали съ латинскихъ и русскихъ прописей. Писали и цифры до ста и до тысячи, но ариѳметика ни въ этомъ, ни въ другихъ классахъ не прѣподавалась (?). Студенты и учители умѣли слагать и вычитать только на счетахъ.—Перешедшіе въ *высшую элементорію* покупали *Каменскаго* латинскую грамматику и *Гебнерову* исторію на латинскомъ языкѣ. Первое полугодіе учили склоненія и спряженія; во второе полугодіе повторяли пройденное и переводили первыя главы Св. Исторіи Гебнера съ латинскаго на русскій языкъ съ этимологическимъ разборомъ.

Въ *грамматическомъ* классѣ учили неправильные глаголы и продолжали Гебнерову исторію и, кажется, оканчивали ее.—Въ *синтаксическомъ* классѣ учили синтаксисъ по Каменскаго грамматикѣ, и учитель задавалъ переводы съ латинскаго на русскій и обратно.—Въ классѣ *поэзіи* учили просодію, опять по Каменскому, и піитику преосв. *Аполлоса Байбакова*.—Въ *младшей риторикѣ* проходили риторику и упражнялись съ составленіи хрій—простой и аѳоніанской, изучали тропы и фигуры, на русскомъ и латинскомъ языкѣ.—Въ *старшей риторикѣ* учи-

ли рѣчи Цицерона и упражнялись въ составленіи рѣчей и разсужденій, на русскомъ и латинскомъ языкѣ.—Въ *философіи* проходили логику, психологію и метафизику по *Бавмейстеру* и писали разсужденія на латинскомъ языкѣ, и какъ въ этомъ классѣ преподавалось и объяснялось все на латинскомъ языкѣ, то немногіе могли писать философскія разсужденія по русски. Но такія разсужденія не цѣнились.—Въ *богословіи* преподавалось богословіе, кажется по *Фальковскому*, на латинскомъ языкѣ, и Свящ. Писаніе. Занимались латинскими толковниками.—Самоучкой знакомились съ нѣмецкимъ, французскимъ и греческимъ (?) языками, всегда по библіямъ на этихъ языкахъ. Упражнялись въ проповѣдяхъ.—Говорили мнѣ послѣ, что переводъ книги *Богъ въ натурѣ* сдѣланъ въ Сѣвской Семинаріи, когда я былъ въ нижней элементаріи. [1])

Съ переходомъ въ классъ философіи ученики получали право зимой носить нагольныя шубы на распашку, носить шинели и лѣтомъ сертуки, а богословамъ сверхъ того разрѣшалось носить косы.

Кромѣ *старшаго* въ квартирѣ, надъ 3-мя и 4-мя квартирантами былъ *квартирный инспекторъ*—изъ студентовъ богослововъ, а надъ этими инспекторами—*сеніоръ*; инспектору ученики вносили каждый по 10 копѣекъ, по 3 пера и по 3 листа бумаги.

Съ наступленіемъ весны ученики первыхъ 4-хъ классовъ, начиная съ элементорій, отпускались въ лѣса и на поля подъ руководствомъ старшихъ, преимущественно риторовъ, собирать лѣкарственныя травы и рыть коренья. Почему при самомъ поступленіи въ Семинарію родители снабжали ученика *копкомъ* (палкою съ желѣзною лопаточкою). Мы собирали *веронику*, *львиныя копытца* и корни, называемые *раковыми шейками*. Эти травы и коренья сносили въ больницу къ подлекарю, которымъ былъ тогда иподьяконъ. Изъ этихъ травъ выжимался сокъ, а коренья рѣзались, сушились и толклись въ порошокъ.

Съ наступленіемъ іюня насъ посылали за цвѣтами, которые потомъ приносили въ авдиторію, гдѣ старшіе дѣлали изъ нихъ корзины, гирлянды и паникадила. Для этого большею частію

---

[1]) Переводчикомъ книги „Богъ въ натурѣ“ былъ учитель Сѣвской Семинаріи *Андрей Кондр. Сильвестровъ*. Но это было раньше—(въ 1800—1802 гг.), когда Ректоромъ Сѣвской Сем. былъ архим. *Израиль Звягинцевъ*, а префектомъ—*Филаретъ Амфитеатровъ*. См. въ „Домашней Бесѣдѣ“ 1863 г. (вып. 4.) *автобіографію* извѣстнаго духовнаго композитора протоіерея *П. И. Турчанинова*.—

употреблялись желтые пуповки и синіе васильки, какъ не теряющіе своего цвѣта и въ сухомъ состояніи. Низать ихъ на нитку все-таки возлагали на учениковъ младшихъ классовъ по наряду.

Не помню, чтобы въ низшихъ классахъ были экзамены. Учитель высшей элементоріи пришелъ въ классъ. Посмотрѣлъ тетради, потомъ сталъ выкликать по списку и ставить насъ къ двери, потомъ повелъ насъ во 2-й классъ. Не помню, остался ли кто въ первомъ классѣ. Сказалъ, чтобъ покупали грамматику Каменскаго и Гибнера исторію, и распустилъ насъ на работы въ авдиторіи. До 15-го іюля никто не смѣлъ ѣхать домой.

Мнѣ довелось видѣть торжественный актъ въ авдиторіи, и я обязанъ былъ этимъ тому, что за нѣсколько дней выбранъ регентомъ въ семинарскіе пѣвчіе, хотя послѣ признанъ мой голосъ негожимъ. Съ пѣвчими я протѣснился на хоры. Тамъ уже были семинарскіе музыканты съ скрипками, флейтами, кларнетами и віолончелями, большею частію риторы и философы. Въ авдиторіи по каждую сторону стояли скамьи, на которыхъ помѣщались ученики старшихъ классовъ, начиная съ піитики; посрединѣ стояли стулья и кресла. На нихъ сидѣли священники изъ города и чиновники. Всѣ были въ ожиданіи архіерея *Досифея* и, какъ говорили тогда, генерала *Попова* изъ деревни. Черезъ часъ прибылъ архіерей съ господиномъ въ сертукѣ, но со звѣздою; говорили тогда, что это генералъ и онъ то присылаетъ хлѣбъ и масло на весь годъ для Семинаріи. Только что вошли они, хоръ пѣвчихъ и музыкантовъ встрѣтили ихъ шумною пьесою. Кажется, пѣли и играли: *Громъ побѣды раздавайся, Александръ—Елисаветъ, раздавайся громъ побѣды.* Ректоръ архимандритъ взошелъ на каѳедру и что-то читалъ. Потомъ богословъ *Иванъ Григорьевичъ Переверзевъ* читалъ стихи своего сочиненія. Это былъ отличный импровизаторъ, но къ несчастью запивалъ. Затѣмъ богословъ *Говоровъ* читалъ о чемъ-то разсужденіе. Поднялся богословъ другой и началъ говорить съ нимъ. Въ этотъ разговоръ вмѣшался третій, уже учитель. Пѣвчіе говорили между собою: *начинается диспутъ.* Поднимается старый протоіерей, начинаетъ говорить на латинскомъ языкѣ. За нимъ поднимаются другіе священники. Наконецъ что-то говорилъ архіерей—и споръ прекратился. Началась игра музыкантовъ. За ними пѣлъ хоръ пѣвчихъ. Я очень былъ глупъ, чтобы понимать, что дѣлалось. Но изъ разговоровъ старшихъ, цѣлый день судившихъ и разсуждавшихъ, уяснился для меня актъ и

то, что было на немъ.—Говорили, что риторы приносили въ авдиторію издѣлія своей работы: сундуки, шкатулки, жилеты, сапоги, лапти, переплеты, и смѣялись надъ тѣмъ, что одинъ риторъ принесъ лѣстницу своего издѣлія. Я не знаю,—въ авдиторіи всего этого не было видно.

Послѣ торжества въ авдиторіи брали билеты на отпускъ, съѣзжались изъ деревень извозщики и занимали площадь противъ семинарскаго корпуса. На слободкѣ—неизобразимое веселіе, всѣ въ восторгѣ, и особенно ученики младшихъ классовъ. Извощики на 200 верстъ брали 4 рубля съ человѣка; на полтораста до Орла и проч.—3 рубля, а мнѣ до Спасскаго приходилось платить 3 рубля 50 коп. Каждый извощикъ завозилъ пассажировъ въ домъ свой и безплатно угощалъ блинами или горячими пирогами. На этотъ разъ я такъ объѣлся пироговъ, что цѣлую дорогу былъ въ жару и, пріѣхавъ домой, вылежалъ въ горячкѣ недѣлю или болѣе.

Предъ этою поѣздкою я испыталъ другую. Къ празднику Пасхи отпускали домой только ближайшихъ; но меня двоюродные братцы подбили обмануть начальство, показавъ себя жителемъ ближайшаго города. Инспекторъ архимандритъ, при всей своей добротѣ, былъ неумолимъ первые дни Страстной недѣли. На Великій четвертокъ—на умовеніе ногъ—онъ былъ апостоломъ Петромъ, и цѣлый день былъ въ восторгѣ. Разнесся слухъ, что онъ подписываетъ билеты безъ разбора. Настрочили риторы мнѣ билетъ; я опрометью побѣжалъ съ нимъ къ архимандриту. У него стояло много учениковъ съ билетами. Я вошелъ со страхомъ и слезами. Взглянувъ на меня, архимандритъ спросилъ: „и тебѣ хочется домой?“ Въ отвѣтъ я зарыдалъ и не могъ вымолвить ни одного слова. Архимандритъ взялъ изъ рукъ моихъ билетъ и не читая подписалъ его. Съ какимъ восторгомъ я летѣлъ на квартиру! А тутъ братецъ Иванъ обработалъ и подводу. Ѣхали на Орелъ *Остромысленскіе*—два брата, ученики изъ синтаксиса, и унтеръ-офицеръ. Въ тотъ же день и я съ ними выѣхалъ. Проѣхали г. Дмитревку благополучно, пріѣхали въ Кромы. Выѣхавъ изъ Кромъ, молодой унтеръ-офицеръ требовалъ, чтобы, согласно договору, сперва ѣхали въ Орелъ, а послѣ уже чтобы развезъ другихъ пассажировъ по дорогѣ на Мало-Архангельскъ. Но извощикъ, избѣгая круга, не соглашался. Началась ссора. Солдатъ выхватилъ меня изъ повозки, бросилъ сколько-то денегъ извозщику и повелъ меня пѣшкомъ. Это было въ великую субботу. Дорога грязная. Я изнемогъ,—солдатъ взялъ мой узелъ на свои плечи и велъ меня къ

Орлу проселочными дорогами. Къ вечеру достигли деревни. Вошедши въ избу, я повалился на полъ и, положивъ свой узелъ подъ голову, тотчасъ заснулъ. Ночью меня пробудило пѣніе: гляжу—множество мужиковъ и бабъ въ сѣняхъ и противоположной избѣ горницѣ поютъ: *Христосъ Воскресе,*—но не по нашему.—Что это?—„Спи!"—закричалъ на меня солдатъ; я повалился, но замѣтилъ, что подо мною не голый полъ, а солома.—До свѣту разбудилъ меня солдатъ. Я вышелъ на улицу, стоитъ тройка. „Садись!"—сказалъ солдатъ,—къ обѣдни будемъ въ Орлѣ."—И дѣйствительно, солнце было не слишкомъ высоко—и мы уже въѣзжали въ городъ. Проѣхавъ шлагбаумъ, солдатъ остановился подлѣ кабака; пошелъ туда и чрезъ минуту выноситъ мнѣ кусочекъ пасхи и порядочный стаканчикъ водки—съ словами: „на, разговѣйся!" Я съѣлъ пасхи и выпилъ водку.—„Ну—куда тебя везти?"—Я сказалъ фамилію портного, жившаго за Орличнымъ мостомъ, знакомаго моему отцу. У него отецъ мой ночевалъ, когда везъ меня въ Сѣвскъ. Солдатъ отыскалъ этого портного, но я такъ опьянѣлъ, что вошелъ къ портному шатаясь и едва могъ объяснить свое положеніе. Я просилъ портного заплатить солдату; но заплатилъ ли онъ, не знаю; только помню—между ними былъ споръ и ссора. Поѣвши чего-то, я совершенно оправился. Ночь спалъ крѣпко. Рано утромъ я пошелъ домой пѣшій. Портной снабдилъ меня большимъ кускомъ хлѣба.

Когда я шелъ большой дорогою,—до Оптухи встрѣчались люди, и мнѣ не страшно было. Но когда отъ Оптухи пошелъ проселочною дорогою, я шелъ на угадъ; я часто отдыхалъ. На полпути вдали я замѣтилъ, что бѣжитъ большая собака. Она была выше полыни, остававшейся съ осени на межахъ. Собака бѣжала по межѣ позади за полынью. Находясь отъ нея за 50 саженъ, я присѣлъ. Когда она стала перебѣгать дорогу, она показалась мнѣ длинною и рослою. Я еще не видѣлъ волка, но мнѣ пришло на мысль, не волкъ ли это—и я прилегъ къ землѣ. Минутъ чрезъ 10 я поднялъ голову,—ничего не видно; поднялся на ноги, осмотрѣлся на всѣ стороны,—ничего вокругъ не было. Тогда я пошелъ, прибавивъ шагу: страхъ придавалъ силъ. Скоро завидѣлась церковь—и я залился слезами радости. Тутъ же я увидѣлъ коровъ, которыя бродили по полю. Я уже видѣлъ себя внѣ опасности. Но тогда-же почувствовалъ сильную слабость въ ногахъ. Я легъ на землю и едва не заснулъ. Встрепенувшись, я пошелъ скорымъ шагомъ по направленію къ церкви. Близь церкви—на погостѣ—никого не было. Но когда я пошелъ переулкомъ,

ведущимъ къ дому, меня увидѣли сестры; онѣ бросились бѣжать отъ меня, какъ отъ привидѣнія, и побѣжали домой. Чрезъ нѣсколько минутъ я увидѣлъ съ сестрами отца и мать—и не могъ сойти съ мѣста. Мать и сестры плакали, а отецъ закричалъ: „а гдѣ билетъ?“ Я вынулъ билетъ и отдалъ ему. Это было уже передъ вечеромъ. Сейчасъ меня кормить; но я отъ усталости и радости не могъ ничего ѣсть; и при своей заиковости едва могъ разсказать, какъ ѣхать подбили братья, какъ учили меня обмануть инспектора и какъ я безъ обмана получилъ билетъ, какъ и съ кѣмъ ѣхалъ, какъ шелъ пѣшій съ унтеръ-офицеромъ, какъ ночевалъ у раскольниковъ подъ Св. Пасху, кто заплатилъ за меня въ Орлѣ и какъ пришлось мнѣ видѣть волка.—Не помню, брали-ль меня въ приходъ. Какъ хожденіе съ образами оканчивалось обыкновенно въ Ѳомино воскресенье,—то въ понедѣльникъ отецъ началъ собираться везти меня въ Сѣвскъ.

Не помню ни одного обстоятельства изъ этой трех-дневной дороги. Но пріѣхавъ въ Сѣвскъ, отецъ явилъ меня инспектору и учителю. По совѣту *Василія Лукича Переверзева*, студента философіи, онъ не оставилъ меня у Сиденчихи—съ братьями, а помѣстилъ въ квартирѣ квартирнаго инспектора *Ивана Григорьевича Данкова*, студента богословія. Домъ этой квартиры стоялъ черезъ дорогу отъ дома Сиденчихи, въ концѣ архіерейскаго огорода, надъ самой рѣчкою Сѣвою. Этотъ домъ построенъ былъ однимъ изъ протоіереевъ для квартированія его дѣтей, которые въ мое время были уже философами. Домъ раздѣлялся на двѣ половины. Въ первой, большой кухнѣ съ полатями, помѣщались ученики младшихъ классовъ, числомъ 5 душъ. Въ другой половинѣ помѣщались инспекторъ, два философа, протоіерейскихъ сына,—забылъ фамилію ихъ,—и два ритора: *Воскресенскій* и *Атлантовъ*. Инспекторъ и философы имѣли кровати. А гдѣ спали риторы, не помню. Мы же—младшіе спали въ избѣ на полатяхъ. Жили, какъ говорили тогда, *обществомъ*, только не слагались провизіею, а только деньгами. Кажется, протоіерей изъ деревни снабжалъ *общество* всею провизіею по дешевой цѣнѣ. Я помню на дворѣ амбаръ, наполненный мукой, крупой и всякой всячиной. Имъ завѣдывалъ комиссаръ *Воскресенскій* вмѣстѣ съ кухаркою, женщиною не совсѣмъ старой, поставленной отъ протоіерея. Деньги хранились у инспектора. Комиссаръ съ однимъ изъ младшихъ ежедневно ходилъ за говядиной въ городъ.

Василій Лукичъ Переверзевъ чрезъ Остромысленскихъ развѣдалъ, кто это былъ солдатъ, съ которымъ я странствовалъ. Это

былъ *Лукинъ*, помѣщикъ однодворецъ, не изъ даточныхъ. Баталіонъ, въ которомъ онъ служилъ, квартировалъ въ городѣ. Отецъ мой рѣшился съ нимъ видѣться и поѣхалъ со мною въ городъ. Какъ обрадовался отецъ, когда нашелъ Лукина! Оказалось, что отецъ зналъ его мальчикомъ и знакомъ былъ съ его родителями, имѣвшими своихъ крестьянъ и большое хозяйство. Сейчасъ его въ трактиръ. Заказана солянка, подовые пирожки, потребована водка. Тутъ открылось, что Лукинъ бралъ отпускъ на короткое время св. Пасхи, и за упрямствомъ извощика, не хотѣвшаго ѣхать на Орелъ, ему и мнѣ приходилось проводить Пасху въ Мало-Архангельскѣ. Оказалось, что онъ за меня заплатилъ — какъ первому, такъ и послѣднему извощику. Портной ничего не возвратилъ Лукину. Отецъ съ благодарностію заплатилъ ему издержанное на меня, хотя онъ и отказывался.

Прежде чѣмъ говорить о раздольной жизни въ квартирѣ инспектора, стоитъ вспомнить нѣкоторыя обстоятельства зимней моей жизни въ квартирѣ Сиденчихи. Отъ Рождества до Пасхи была зима снѣжная и холодная. Сапоги трескались на морозѣ. Я замѣнилъ ихъ лаптями, но у меня не было онучъ, и я надѣвалъ по два чулка на ногу. Голова хорошо была защищена *треухомъ*; но у меня небыло рукавицъ, а только вязанки. Рѣдкій день, чтобы я не отмораживалъ себѣ носа, или щекъ, и незнобилъ рукъ до ломоты. Вообще я былъ нѣженъ, слабъ силами и вялъ на перенесеніе страданій. Глубоко и мрачными чертами врѣзались у меня въ память *хожденіе къ утрени* въ архіерейскую церковь и *дневальство* въ больницѣ.

Ночью подъ воскресенье—не знаю въ какомъ часу—бывало раздается громкій голосъ посланаго отъ квартирнаго инспектора съ сильнымъ стукомъ въ двери—и съ этимъ стукомъ онъ кричалъ: „выходите къ утрени!“ Вышедши изъ квартиръ на дорогу и ставши по два въ рядъ, должны были стоять четверть часа на одномъ мѣстѣ, пока не подойдутъ такъ называвшіяся инспекторства *съ Глаголика*. Это стояніе въ снѣгу и на морозѣ было пыткою. Когда рядки всѣхъ инспекторствъ соединятся, тогда раздается команда: „пошелъ! не выходить изъ ряда!“ Но рядкомъ шли только низшіе и средніе классы, а студенты шли внѣ порядка, по сторонамъ. Бывало слышишь тамъ и сямъ крикъ „оборы, оборы! сукинъ сынъ!“ Это значило: у кого-либо развязались веревки, которыми прикрѣпляются лапти и онучи къ ногамъ,—и онъ, несчастный, за каждымъ шагомъ клюетъ носомъ въ снѣгъ, и когда растянется по дорогѣ, чрезъ него всѣ перескакиваютъ,

пока риторы сильными ногами не спихнутъ его съ дороги на сторону. Здѣсь несчастный весь въ снѣгу сидитъ на снѣгу, исправляя обувь своими закоченѣлыми руками. Обыкновенно несчастный рюмитъ, или реветъ; но это не трогаетъ никого: рядокъ продолжаетъ идти безостановочно. Даже студенты молча обходятъ копающагося въ снѣгу. Слободка оканчивается за 1/4 версты до архіерейской церкви, и квартирующимъ на Глаголикѣ приходилось мѣсить снѣгъ почти цѣлую версту. Въ церкви не молились, а только стояли, и инспекторы смотрѣли, чтобы ряды учениковъ были правильны, и въ случаѣ кто задремлетъ и упадетъ, тотчасъ поднимали за волосы, или рвали вихорь, когда кто самъ успѣвалъ подняться.

Въ первую зиму мнѣ пришлось быть дневальнымъ въ больницѣ. Не помню, сколько было больныхъ, но ими наполнялись двѣ большія комнаты. У каждаго была особая кровать, но кровати стояли близко одна отъ другой. Вмѣсто войлоковъ или матрацовъ служили постели изъ мягкаго камыша, который называли *нюнькою*. Такой камышъ росъ въ водѣ по мелкимъ мѣстамъ рѣки Сѣвы. Стебель былъ толщиною въ два пальца; внутренность его наполняла масса ноздреватаго вещества. Пуки этого мягкаго и упругаго камыша, толщиною въ большой кулакъ и длиною въ аршинъ съ 1/4, связывались тонкими шнурками, и изъ нихъ выходилъ матрацъ. На этомъ матрацѣ съ подушкою въ головѣ лежали больные. Не помню, что служило имъ одѣяломъ. Въ больницѣ было жарко. Больнымъ въ пищу давали кулѣшъ, а въ лѣкарство — микстуры, приготовленныя изъ травъ, собранныхъ учениками весною. Дневальные находились въ 3-ей комнатѣ больницы—противъ дверей подлекаря, иподіакона. Риторы давали больнымъ лѣкарства, а на насъ безпрестанно кричали „дневальный, ряжку!...“ — и мы поочередно опрометью бѣжали за этими ряжками. Насъ было трое, а риторовъ двое. Особенно тяжело было намъ ночью: мы дремали, пробуждаясь драньемъ за волосы.

На квартирѣ въ домѣ подъ рѣчкою я прожилъ лѣто до каникулъ и весь слѣдующій годъ. Изъ лѣта 1816 года осталось въ памяти у меня только удобство жизни и хорошій столъ. Съ половины мая, мы, младшіе соквартиранты, каждый день купались по три раза: утромъ — до класса, послѣ обѣда и передъ ужиномъ. На ракитѣ (вербѣ) я сдѣлалъ себѣ постель,—тамъ училъ уроки, и любилъ тамъ проводить время, ничего не дѣлая. Но въ іюнѣ испыталъ я дѣйствіе окружающихъ болотъ — перенесъ двух-недѣльную горячку. Въ болѣзни посѣтилъ меня Вас. Лук. Пере-

верзевъ. По его ли просьбѣ, или по добротѣ инспектора, я избѣжалъ больницы. Когда инспекторъ былъ дома и ученики не уходили въ классъ, я лежалъ въ избѣ на лавкѣ, а когда никого не было дома, кромѣ кухарки, — я выползалъ на дворъ и лежалъ подъ сараемъ или на травѣ подъ плетнемъ и просилъ кухарку не говорить о томъ даже ученикамъ. Я ничего не ѣлъ, а только пилъ воду. По ночамъ и вечерамъ былъ я въ безпамятствѣ. Выздоровленіе мое было, можно сказать, мгновенное. Однажды я проснулся съ восходомъ солнца, — мнѣ стало весело, голова не болѣла, пить не хотѣлось. Я увидалъ на столѣ полскибки хлѣба, оставшагося отъ ужина, и мнѣ захотѣлось ѣсть. Съѣвши эти полскибки, я попробовалъ ходить: ничего! шатаясь и держась за стѣны, я вышелъ на дворъ. Солнце уже высоко поднялось. Какъ мнѣ стало пріятно и весело! Когда меня возвратили въ избу, я просилъ хлѣба. Мнѣ дали немного; съѣвши хлѣбъ, я заснулъ. Когда возвратились ученики изъ класса, я уже ходилъ по избѣ. Послѣ этой болѣзни у меня раскрылась чрезвычайная память. Все, что выучили изъ *Лексикончика* въ недѣлю, я выучилъ въ два дня, къ изумленію товарищей. Послѣ этой болѣзни я сталъ и говорить лучше. Сборъ цвѣтовъ для авдиторіи совершенно поправилъ мое здоровье. Остальное время до 15 іюля выше описано мною.

Въ высшей элементоріи я учился хорошо. Послѣ каникулъ мнѣ куплены были двѣ книги Гибнеровой свящ. Исторіи на латинскомъ языкѣ и Каменскаго грамматика. Послѣдняя была слишкомъ подержана. Она обыкновенно продавалась піитами и риторами и платилась дорого. У нѣкоторыхъ учениковъ была обмоченная въ конопляное масло и высушенная, и считалась самою прочною. Какъ прошла осень и зима, не помню; но лѣто 1817 года мнѣ памятно по многимъ событіямъ, выходившимъ изъ ряду.

Съ весны каждое воскресенье предъ обѣднею стали водить насъ въ залъ богословскій. Тамъ читались разсужденія и проповѣди съ декламаціею. Всѣ, понимавшіе чтеніе и произношеніе, все хвалили перваго студента *Ивана Алексѣевича Борисова* [1]). Какъ онъ чаще другихъ появлялся на каѳедрѣ, то и я сталъ присматриваться къ его декламаціи и у меня запало въ памяти одно слово: *„путеводною звѣздою“*, которое онъ сопровождалъ дви-

---

[1]) *Иванъ Алексѣевичъ Борисовъ* (впослѣдствіи знаменитый архіепископъ *Иннокентій*) былъ въ это время въ философскомъ классѣ—имѣлъ тогда 17 лѣтъ отъ роду.—Л. М.

женіемъ руки и глазъ въ сторону. Потомъ, разсказывали риторы, будто архіерей Досифей поручилъ ректору и инспектору секретно высѣчь Борисова и двухъ другихъ семинаристовъ за какія-то большія шалости [1]), давъ каждому по 25 ударовъ. Риторы съ похвалою прибавляли, будто Борисовъ, вложивъ кулакъ въ ротъ, перенесъ удары ни разу не крикнувъ. Когда это было, до появленія ли его на публичной каѳедрѣ, или послѣ,—не могу сказать. Борисовъ и зимой ходилъ къ Данкову съ другими семинаристами; но живя въ избѣ, мы—малые не знали, что дѣлалось въ горницѣ. Но риторы *Воскресенскій* и *Атлантовъ*—за обѣдомъ всегда вели рѣчь о своихъ подвигахъ, совершенныхъ по затѣямъ Борисова. Борисовъ такъ обращался къ Атлантову: „Атлантовъ! явись ко мнѣ весь въ яхонтахъ брильянтовъ!“ При этомъ словѣ Атлантовъ, выступая, говорилъ въ отвѣтъ: „что прикажете, ваше султанское величество?“—А къ Воскресенскому Борисовъ обращался со словами: „гдѣ нашъ уланъ Варшавскій?“ — „здѣсь ваше превосходительство!, — выступалъ Воскресенскій. Не знаю, почему Борисовъ такъ обращался къ Атлантову; но Воскресенскаго называлъ *уланомъ* — потому, что онъ однажды поддался на приманку *вербунки*. Въ тѣ времена изъ Варшавскихъ полковъ вел. князя Константина Павловича ходили солдаты по два и по три, въ парадныхъ мундирахъ, съ музыкою и водкою. Пили и плясали, приглашая молодыхъ людей въ товарищи — въ военную службу, расхваливая эту службу до небесъ. Бывши въ городѣ, Воскресенскій встрѣтился съ этою *вербункой*, обольстился гуляньемъ и свободою солдатъ и изъявилъ желаніе вербоваться. Солдаты приняли его, поднесли водки и потребовали отъ него подписки. Воскресенскій не задумался дать. Но когда привели его въ полицію — для засвидѣтельствованія его добровольнаго желанія и подписки, и когда въ сѣняхъ полиціи будочникъ растолковалъ ему въ чемъ дѣло, и какова будетъ жизнь его въ солдатахъ, — Воскресенскій шмыгнулъ въ другія двери и бѣжалъ изъ города. За нимъ была погоня, но онъ бросился въ болото, и скрывшись въ камышахъ, только ночью возвратился домой.

Вотъ одна затѣя, удачно выполненная любимцами Борисова. Весной въ Сѣвскѣ была ярмарка. Съ ярмарки возвращались мужички черезъ слободку. Атлантовъ и Воскресенскій въ большой свертокъ бумаги положили жидкость экскремента и, обернувъ свертокъ въ нѣсколько слоевъ бумаги, запечатали. Свертокъ по-

[1]) Было написано сначала: „*пакости въ тѣвческой*“, но потомъ затерто. Л. М.

ложили на дорогѣ—противъ оконъ горницы, изъ которой наблюдали студенты. Не нужно было долго ожидать сцены. Вдали показалась телѣга, въ ней возвращался съ ярмарки мужичекъ съ женою. Завидѣвъ издали свертокъ съ печатью, мужикъ соскочилъ, передавъ возжи женѣ, съ телѣги, схватилъ свертокъ, спряталъ за пазуху. Тутъ явились—сперва Атлантовъ, потомъ Воскресенскій—съ крикомъ: „чуръ — пополамъ находку!“ Мужикъ съ клятвою увѣрялъ, что ничего не видалъ и не поднималъ. Риторы, желая обличить лгуна, указывали на пазуху и при этомъ такъ мяли ее, что изъ пазухи начала течь вонючая влага. Тогда, отходя, отъ мужика, риторы кричали: „жадный; не хотѣлъ подѣлиться‘ Возьми себѣ—подавись!“ Мужикъ не могъ дальше ѣхать: обыкновенно слѣзалъ съ повозки, распоясывался и, при помощи жинки, обчищался, ругая проказниковъ всѣми бранными словами, какія приходили на языкъ. А за окнами раздавался гомерическій смѣхъ студентовъ! Герои проказъ торжествовали, ожидая одобреній, особенно отъ Борисова.

Въ началѣ петровскаго поста деньги нашего квартирнаго „общества“, хранившіяся въ сундучкѣ инспектора Данкова, были украдены—днемъ, когда всѣ были въ классѣ, а кухарка отлучилась по воду къ рѣчкѣ. Сундучекъ найденъ на архіерейскомъ огородѣ разломаннымъ. Подозрѣніе падало на штатныхъ архіерейскаго дома, постоянно работавшихъ въ огородѣ. Архіерей приказалъ молчать и не давать знать полиціи. А чтобы общество наше не сидѣло на одномъ хлѣбѣ и кашѣ, предоставилъ ему ловить рыбу сѣтью и позволилъ взять экономическій малый неводъ. Каждый могъ ловить рыбу удочками, вентерями или *кубарями*, но не сѣтью. На послѣдній способъ нужно было разрѣшеніе архіерея. Прежде чѣмъ полученъ отъ эконома архіерейскаго дома неводъ, прищелъ къ Ивану Григорьевичу Данкову Борисовъ и принесъ съ собою старое дрянное ружье. Онъ жертвовалъ это ружье на обокраденное „общество“.—„Атлантовъ!,—закричалъ онъ, явись ко мнѣ весь въ яхонтахъ бриліантовъ!“—Атлантовъ вытянулся передъ его султанскимъ величествомъ и спросилъ: „что прикажете, повелитель?“ Вотъ ружье, я жертвую его вашему разоренному „обществу“. Поди—продай его харчевнику; онъ любитель ружьевъ. Дастъ три, два рубля, — бери; да ухвати тамъ штофикъ водочки и рыбки, чтобы было что выпить съ горяи чѣмъ закусить“. „Слушаюсь“! — сказалъ Атлантовъ и, пригласивъ съ собою Воскресенскаго, зашагалъ съ ружьемъ въ харчевню.—„Не купитъ,—замѣтилъ дорогою Воскресенскій,—вишь оно дрянь

какая!" „А какъ же мы безъ водки и рыбы воротимся"? — „Ну, водки то можно раздобыться иначе", сказалъ Воскресенскій.— „Какъ иначе"? — „Да такъ, ты иди въ харчевню одинъ, а я стану за угломъ харчевни. Ты только заговаривай харчевниковъ, замани ихъ въ другую комнату, а я подкрадусь къ выставкѣ у открытаго окна и что ухвачу — поминай какъ звали!" — У Атлантова блеснула мысль и образовался въ головѣ лучшій планъ. —„Нѣтъ, не подходи къ окну, сказалъ онъ,—пока не услышишь выстрѣла. Хоть они и не купятъ, но я какъ нибудь уговорю испытать ружье; у нихъ всегда есть порохъ и пули. Когда они побѣгутъ изъ дома, чтобы видѣть, досталъ ли выстрѣлъ ограды, — ты тотчасъ явись предъ окномъ, бери, что подамъ, и бѣжи въ уголъ, только бѣжи болотомъ позади дома и дубовой рощи, а не выходи на дорогу".

Планъ удался какъ нельзя лучше. Харчевники отказывались покупать ружье, потому что у нихъ было два своихъ. Но Атлантовъ распинался за достоинство ружья. „Вотъ,—говорилъ онъ,— ограда монастыря. Стоитъ на окно положить ружье, — выстрѣлъ пойдетъ прямо на средину ограды, не выше—не ниже". Харчевники соглашались на пробу, только предлагали стрѣлять вышедши изъ дома. „Нѣтъ,—кричалъ Атлантовъ,—тамъ не на что опереться, пуля пойдетъ вверхъ—выше ограды, или внизъ, зароется въ землю. Дай пороху и пулю!"—Харчевники согласились. Зарядили ружье, положили его на окно. Бацъ! „Какъ разъ ударилось въ ограду!",—вскричалъ Атлантовъ (а до ограды было сажень до 100, такое разстояніе, какое брало рѣдкое ружье того времени). Харчевники бросились изъ дому — къ оградѣ; но пока они проходили комнату и сѣни и отворяли двѣ двери, Атлантовъ бросился къ другому окну, на которомъ стояла выставка водки и харчей. Штофъ и жаренная рыба въ одно мгновеніе очутились въ рукахъ Воскресенскаго, успѣвшаго за тѣмъ скрыться за уголъ. Вышелъ затѣмъ и Атлантовъ. Пуля найдена на 4-ой сажени отъ дома. Когда харчевники со смѣхомъ возвратились въ комнату и съ ними Атлантовъ — и когда, замѣтивъ, что нѣтъ штофа и рыбы, первые подняли крикъ и стали приставать къ Атлантову, гдѣ водка и рыба,—„что вы, брацы?,—съ жаромъ защищался воръ,— ошалѣли? Развѣ я могъ выпить штофъ и съѣсть рыбу?! Я же тотчасъ съ вами вышелъ. Нате, я штаны сниму, — у меня нѣтъ. Ищите лучше домашняго вора!" И, принявъ видъ оскорбленнаго, Атлантовъ важно пошелъ изъ харчевни...

Воскресенскій, хотя колесилъ, но какъ не шелъ, а бѣжалъ, то возвратился прежде Атлантова и поставилъ на столъ водку и рыбу.—„Гдѣ же Атлантовъ?“—„Тамъ остался!“—„За сколько продалъ ружье?“—„Не знаю; онъ подалъ мнѣ водку и рыбу—и я пошелъ домой.“—Входитъ съ ружьемъ Атлантовъ и говоритъ: „не купили, подлецы!“—А водка и рыба?—спросили всѣ.—„Это—не мое дѣло“,—угрюмо отвѣчалъ Атлантовъ...—„Дѣло обоихъ!,—подхватилъ Воскресенскій,—ты мнѣ далъ, я принесъ.“—„Вѣдь вы сами просили ухватить штофикъ водочки и рыбки,—продолжалъ бурчать Атлантовъ, обращаясь къ Борисову,—ну, и ухватили; чтожъ теперь дѣлать?“—Всѣ ахнули. Данковъ сталъ сильно ругать риторовъ—усачей. Но Борисовъ успокоилъ его, обѣщая сладить съ трактирщикомъ, заплативъ ему за все.—Но харчевники, какъ послѣ разсказывали, сняли всякое подозрѣніе на Атлантова и искали домашняго вора между работниками, которые тогда что-то дѣлали на дворѣ—и Борисову пришлось согласиться съ ними, при свиданіи. Замѣчу: Атлантовъ у товарищей назывался *Косыкинымъ*, потому что былъ немного косоватъ,—а Воскресенскій—*Базыкинымъ*, потому что любилъ басить, хотя вовсе не имѣлъ баса.—

Полученъ архіерейскій неводъ. Разнесся объ этомъ слухъ по всей Слободкѣ—и толпы студентовъ и риторовъ явились на помощь. Насталъ вечеръ. Ловцы съ неводомъ отправились на рѣку и началась ловля рыбы. Мы, младшіе ученики, должны были носить по берегу рубашки ловцовъ. Шумъ, гамъ только пугалъ рубу, и первую ночь поймали немного рыбы и то-малого калибра. На другую ночь у многихъ охота отпала. За то остальные, въ числѣ небольшомъ, поняли въ чемъ дѣло и сохраняли тишину. Поймано было мѣшка два рыбы и довольно крупной. Послѣдующіе дни уже пренебрегали малою рыбою: плотицею, налимами, линями,—а брали только судаковъ, короповъ и сомовъ.—Сперва дѣлились рыбой съ другими квартирами, получая въ замѣнъ по стаканчику постнаго масла. Купить его было не на что. Далѣе отправляли рыбу въ городъ, но такъ, чтобы архіерейскіе не видали этого, для чего увольняли *Косыкина* и *Базыкина* отъ трудовъ ловли, а наряжали ихъ до свѣту—относить рыбу въ городъ,—и они въ мѣшкахъ на хлуду (?) съ другими товарищами носили въ городъ и возвращались не только съ провизіею и деньгами, но и съ водкою.—Послѣ Петра и Павла за цѣну рыбы они покупали говядину, птицу, масло коровье.—Борисовъ былъ несмѣннымъ участникомъ въ ловѣ рыбы, пока съ нимъ не слу-

чилось несчастіе. Въ одномъ мѣстѣ рѣки захватили сѣтью сома—величественнаго—въ сажень. Когда тянули къ берегу, онъ вмѣстѣ съ сѣтьми прыгалъ высоко и угрожалъ изорвать сѣть. Борисовъ бросился и легъ на него. Сомъ такъ хватилъ его по спинѣ, что онъ не могъ встать и его съ трудомъ привели домой. Долго онъ, бѣдный, ходилъ согнувшись.

Приближались каникулы, тогда называшіяся *ваканціями*. Авдиторія не украшалась. Насъ не посылали за цвѣтами. Но жизнь учениковъ тянулась по прежнему. Было лѣто жаркое. Я помню, что нѣкоторые изъ моихъ соквартирантовъ, спавшихъ обыкновенно на дворѣ, сбрасывали съ себя рубашки и стремглавъ бѣжали въ рѣку окунуться. Я помню, какъ тяжелы были всенощныя и обѣдни архіерейскія. Когда безконечнымъ рядкомъ приближались къ монастырю, я старался выдвинуться изъ строя, когда видѣлъ, что комисаръ отбиралъ учениковъ въ помощь служителямъ, работавшимъ въ кухнѣ бурсаковъ; и когда я удостоивался его выбора,—то цѣлую обѣдню рѣзалъ говядину и раскладалъ по мѣстамъ скибки порѣзаннаго хлѣба. Говядина рѣзалась на самые мелкіе кусочки, и должно быть, давалась бурсакамъ только по праздникамъ. Служители при бурсѣ были не наемные, а ученики изъ исключенныхъ, которые имѣли право во всякое время проситься на мѣста; но большею частію имъ предлагались въ невѣсты сироты-дѣвицы, приходившія и пріѣзжавшія къ архіерею. Служители обыкновенно были грязные, какъ трубочисты; но когда кто изъ нихъ женился на сиротахъ,—то вдругъ преображался, и съ своею женою, къ зависти многихъ семинаристовъ,—въ демиткудоновомъ сертукѣ, въ шляпѣ, сапогахъ и съ тросточкою прохаживался по Семинарской площади.

Иногда архіерей отправлялся въ городъ—служить литургію. Тогда рядокъ учениковъ, тянувшійся на 200 саженъ, завидя шестерку вороныхъ лошадей въ великолѣпной каретѣ, стоящую подлѣ св. воротъ, надъ которыми высилась 4-хъ ярусная колокольня, становился полукружіемъ. Колоколъ въ 600 пудовъ гудѣлъ долгое время, и когда начинали трезвонъ и архіерей садился въ карету, благословляя издали 600 или 700 душъ семинаристовъ, стоявшихъ полукружіемъ,—глаза наши были устремлены не на архіерея, а на ноги лошадей, которыя, какъ казалось намъ тогда, танцовали подъ звонъ колоколовъ. Архіерей Досифей любилъ лошадей и — душиться. Когда входитъ въ церковь, его окружаетъ цѣлое облако духовъ и наполняетъ ароматомъ церковь.

Наконецъ за 10 дней до срока раздался приказъ объ отпускѣ на вакаціи—съ повелѣніемъ писать билеты, по новой формѣ: въ нихъ означать, какой ученикъ, въ какое училище долженъ явиться послѣ вакацій. Мнѣ назначено было Орловское училище [1]). Экзамена не было. Немногіе изъ ближайшихъ мѣстъ ученики могли выѣхать до 15-го числа іюля, потому что не было извощиковъ, которые, по обыкновенію, собирались на семинарскую площадь только къ *Кирикамъ—Улитамъ* [2]) (тогда почему-то не праздновали св. *Владиміра*). Въ моей квартирѣ некому было жалѣть, что половина учениковъ уже не возвратится въ Сѣвскъ. Но въ другихъ квартирахъ, какъ говорили,—хозяева провожали учениковъ съ плачемъ и рыданіями...

(Продолженіе слѣдуетъ).

---

[1]) Въ 1817 г. въ Кіевскомъ духовно-учебномъ округѣ, къ коему относилась Сѣвская д. Семинарія,—произведено было *преобразованіе* по новому уставу, утвержденному въ 1814 г. По этому уставу, въ виду многочисленности учениковъ въ Сѣвскѣ,—они были распредѣлены по уѣзднымъ училищамъ.—Л. М.

[2]) Т. е. къ 15-му іюля, когда празднуется память св. мучениковъ *Кирики* и *Іулиты*.—Л. М.

Изъ воспоминаній о Харьковскомъ университетѣ конца 40-ыхъ годовъ.

Два года назадъ исполнилось столѣтіе основанія Харьковскаго университета. Наши провинціальные университеты сыграли въ исторіипросвѣщенія на Руси роль громадной важности, несмотря на относительно молодой свой возрастъ и рядъ тяжелыхъ условій, среди которыхъ имъ приходилось осуществлять свое призваніе. Мрачныя эпохи русской исторіи тяжело отражались на академической жизни и ложились гнетомъ на развитіе научной мысли. Именно на университеты всегда обрушивались первые удары наступавшихъ реакцій, работа затихала, университеты замирали... Но нѣтъ такихъ силъ, которыя способны были бы убить живой гуманистическій духъ научнаго знанія, и тлѣвшійся въ стѣнахъ научнаго храма огонекъ не угасалъ—являлись отдѣльныя выдающіяся личности, выносившія на своихъ плечахъ достоинство просвѣтительныхъ ученыхъ учрежденій. Благодаря этому наши университеты не переставали въ дни самыхъ темныхъ эпохъ являться отрадными оазисами, исключительными центрами интеллигентныхъ кружковъ, среди мертвящей, однообразной пустыни невѣжественной провинціи недавняго прошлаго. Если воспоминанія о нѣкоторыхъ темныхъ сторонахъ этого прошлаго могутъ казаться печальной тѣнью на праздникѣ просвѣщенія, то соображенія объ извѣстной поучительности этихъ картинъ для современниковъ могутъ служить оправданіемъ ихъ появленія.

Настоящія замѣтки, отысканныя въ бумагахъ покойнаго П. П. Сокальскаго, представляютъ бѣгло набросанные отрывки, которыя

должны были служить матеріаломъ для задуманныхъ, но, къ сожалѣнію, невыполненныхъ, воспоминаній о жизни харьковскаго университета. П. П. Сокальскій вступилъ въ харьковскій университетъ въ 1848 году и окончилъ его въ 1852 г., получивъ степень кандидата за работу „объ основаніяхъ, входящихъ въ составъ среднихъ жировъ.“ Въ 1855 г. по защитѣ диссертаціи „О термохимическихъ изслѣдованіяхъ и значеніи ихъ для теоретической“ химіи былъ удостоенъ факультетомъ степенью магистра химіи. Впослѣдствіи П. П. Сокальскій оставилъ научныя занятія химіей, увлеченный изслѣдованіями въ области музыкальной этнографіи и началъ музыкальной психологіи.

Несмотря на эпизодичность, эти замѣтки даютъ достаточно опредѣленное представленіе объ общемъ характерѣ части университетской коллегіи той эпохи. Нельзя не испытывать извѣстной доли грустнаго впечатлѣнія, вызываемаго этой страничкой жизни профессорскаго быта. Полицейско-бюрократическій режимъ университетскаго управленія не могъ дать иныхъ плодовъ. Въ „гисторіи“ проф. Мицкевича, и „магистра свенскаго, галльскаго, латинскаго, греческаго и другихъ языковъ“, приводимой авторомъ замѣтокъ, рисуется любопытная картинка нравовъ того времени.

Незаконченностью и краткостью матеріала объясняется нѣкоторая односторонность въ описаніи, куда не вошли портреты представителей иного направленія и духа ученыхъ дѣятелей, какъ напр., Каченовскаго, Лавровскаго и др.

Л. С.

Посѣщеніе университета императоромъ Николаемъ I. [1])

Въ 1850 году императоръ Николай I возвращался съ юга Россіи въ Петербургъ и по дорогѣ долженъ былъ прибыть въ Харьковъ. Университетъ сталъ готовиться къ посѣщенію его государемъ. Тогда инспекторами назначались военные, и въ Харьковскомъ университетѣ инспекторомъ состоялъ полковникъ Строевъ, въ общемъ недалекій и добродушный человѣкъ. Студенты,

---

[1]) Объ этомъ посѣщеніи повѣствуетъ въ своихъ недавно появившихся воспоминаніяхъ и П. Вейнбергъ („Русское Богатство“, февраль 1905 года). Въ общемъ разсказы весьма схожи, что придаетъ всему эпизоду характеръ исторической достовѣрности.

какъ и весь чиновный людъ николаевскаго времени (студенты числились въ XIV классѣ) должны были брить бороду и усы. Къ числу приготовленій относились и репетиціи встрѣчи, которыя устраивалъ полковникъ-инспекторъ въ актовомъ залѣ, разставляя насъ въ военномъ порядкѣ, въ „шеренги“ и старательно уча, какъ отвѣчать на привѣтствія согласно и стройно.

Наступилъ день пріѣзда. Всѣ отдѣленія, факультеты, лабораторіи, музеи, библіотека готовились къ осмотру. Мы собрались въ актовомъ залѣ и выстроились передъ кафедрой, съ которой произносились рѣчи въ торжественныхъ собраніяхъ. Около полудня забѣгали, засуетились, потомъ все смолкло, всѣ подтянулись. Въ дверяхъ показалась высокая, мощная и красивая фигура Николая, и за нимъ — свита и попечитель. Тишина настала подавляющая. Николай быстрой, твердой поступью прошелъ на середину залы и остановился передъ студентами. Лицо у него было хмурое, суровое, недовольное. Встрѣча не удалась — гробовое молчаніе царило въ залѣ. Говорили потомъ, что это обстоятельство произвело непріятное впечатлѣніе на государя. Сверкающимъ, пронизывающимъ взглядомъ Николай обводилъ ряды студентовъ, останавливая на мгновеніе свой острый взоръ на каждомъ въ отдѣльности. И вдругъ раздался его сильный звучный голосъ, потрясшій тишину:

Это что такое?...

Къ нему подбѣжалъ Строевъ и сталъ, перегибаясь, смотрѣть по направленію взгляда Николая. Онъ вытягивался, всматривался, теряясь въ догадкахъ, прищуриваясь. Взглядъ государя становился грознѣе.

— Что это такое?

Строевъ снова склонялся...

— Это кафедра, ваше императорское величество...

Нѣтъ, не то!.. Вотъ это.., это... И государь два раза гнѣвно провелъ рукой у себя подъ подбородкомъ. — Подъ арестъ! распущенность!.. Образины!

Николай обратился къ попечителю, распекъ и разнесъ его, и, не прощаясь, твердой поступью быстро вышелъ изъ актовой залы и покинулъ университетъ. Оказалось, что у студента, стоявшаго передъ Николаемъ, подбородокъ не былъ достаточно гладко выбритъ, и Николай усмотрѣлъ подозрительную синеву. Этимъ ограничилось посѣщеніе университета. Строевъ былъ смѣщенъ. Студентъ исключенъ.

Профессора Якимовъ, Лукьяновичъ, Протопоповъ, Рейпольскій и Платоновъ.

Якимовъ читалъ краснорѣчіе и исторію русской литературы. Открывая свой курсъ и дѣлая краткое вступительное обозрѣніе того, что намѣренъ былъ читать, Якимовъ заявилъ: — „прежде, господа, я читалъ и о Шишковѣ, но теперь для краткости времени пропустимъ его. Бывало и о Пушкинѣ читалъ, но для краткости времени пропустимъ".

Якимовъ былъ очень занятъ всегда различными хозяйственными вопросами и не интересовался своимъ предметомъ. Когда М. И. Сухомлиновъ защищалъ свою диссертацію „о драматической литературѣ", то Якимовъ, назначенный оппонентомъ, за три дня до диспута бѣгалъ впопыхахъ по всему городу и искалъ сочиненій Пушкина, чтобы прочесть его „Русалку" и „Бориса Годунова". А на диспутѣ упрекалъ Сухомлинова, что онъ не вникъ въ „Русалку", такъ какъ не отмѣтилъ сдѣланнаго Пушкинымъ упущенія драматическаго момента, а именно отсутствія у Пушкина описанія, что дѣлалъ князь съ русалкой, увлеченный ею на дно рѣки? Озабоченный хозяйствомъ, Якимовъ на своихъ лекціяхъ постоянно прерывалъ изложеніе вопросами: — „господа, гдѣ вы берете такую ваксу, что такъ блестятъ ваши сапоги?" Читая однажды о Карамзинѣ, онъ спрашиваетъ вдругъ — „г. Туфовъ! А гдѣ вашъ папенька сохраняетъ картофель во время половодья?"

Лукьяновичъ, читавшій Римскую исторію, излагалъ ее съ кафедры по тетрадкѣ, одной и той-же изъ года въ годъ. Читалъ онъ лѣниво, да и тетрадка попзносилась, такъ что то и дѣло случалось слышать: „Римъ былъ окруженъ *смытою*, то бишь, стѣною"...

Научныя занятія его, между прочимъ, заключались въ изслѣдованіяхъ серебряныхъ ложекъ: онъ взвѣшивалъ ложки своего времени и находилъ, что римскія серебряныя ложки, судя по изслѣдованнымъ имъ источникамъ, значительно легче. Подъ видомъ матеріала для этихъ ученыхъ изысканій студенты въ критическіе моменты подносили ему серебряныя ложки „для цѣлей науки", и Лукьяновичъ составлялъ цѣлые столовые приборы...

На лекціяхъ онъ любилъ повторять:

— Вотъ говорили, что ученые уже всѣ знаютъ про Римъ. Анъ нѣтъ. Недавно открыли, что много еще есть такого, чего мы и не знали...

И съ нѣкоторымъ торжествомъ, въ тайное оправданіе свое, заключалъ:

— Какъ не трудись, а науки не исчерпаешь...

У Протопопова, читавшаго философію, замѣчательно было опредѣленіе логики, которое тянулось сплошной фразой на двухъ страницахъ. Это опредѣленіе не поддавалось никакому пониманію, и его долбили, какъ таблицу умноженія. Когда онъ желалъ конкретно представить слушателямъ безконечность духа, онъ брался руками за свой воротничекъ и вытягивалъ его и шею въ безконечность. Однажды онъ пришелъ въ аудиторію за нѣсколько минутъ до звонка, сталъ усиленно откашливаться, прочищать горло, сморкаться, — вдругъ зазвенѣлъ колокольчикъ.

— Ну хмъ, хмъ, на слѣдующій разъ будетъ продолженіе...“

Большой оригиналъ былъ И. Н. Рейпольскій, читавшій терапію и патологію. Онъ выдѣлялся въ профессорской средѣ независимостью и самобытностью. Во всякую погоду онъ ходилъ въ галошахъ и съ зонтикомъ. Читалъ онъ лекціи своеобразно, совершенно углубляясь въ теченіе своихъ мыслей, не замѣчая слушателей, ни того, что дѣлалось въ аудиторіи. Однажды Рейпольскій пришелъ въ пустую аудиторію, гдѣ не было ни одного слушателя; не замѣчая ничего вначалѣ, онъ взошелъ на кафедру и сталъ читать. Спустя нѣсколько времени, студенты, работавшіе случайно въ сосѣднемъ помѣщеніи, слышали, какъ Рейпольскій остановился, чувствуя въ одиночествѣ что-то неладное, и потомъ обращался къ пустующимъ скамьямъ:

— Господа! Что же это васъ здѣсь никого нѣтъ?!..

При чтеніи онъ обыкновенно избиралъ какой-нибудь предметъ, куда упорно и неизмѣнно направлялъ свой взглядъ. Въ теченіе одного полугодія такимъ притягательнымъ дѣйствіемъ обладало мѣсто съ ниточками отъ оторванной пуговицы на мундирѣ одного студента, сидѣвшаго въ первомъ ряду. Какъ-то этому студенту пришла въ голову мысль пришить пуговицу; Рейпольскій, прійдя въ аудиторію, направилъ свой взоръ на обычное мѣсто и, найдя тамъ пуговицу вмѣсто ниточекъ, пришелъ въ такое смущеніе, что пробормоталъ нѣсколько фразъ и ушелъ, не дочитавъ лекціи.

Шествуя въ галошахъ, для которыхъ онъ придумалъ названіе „мокроступовъ“, и подъ зонтикомъ по улицамъ Харькова, онъ никого не стѣснялся, и когда ощущалъ извѣстную естествен-

ную надобность, останавливался для того гдѣ попало въ самыхъ открытыхъ мѣстахъ. Если въ это время кто либо проходилъ мимо, онъ громко, съ разстановкой повторялъ каждому неизмѣнно: — „тотъ, кто удерживается отъ испусканія, получитъ каменную болѣзнь“..

Князь Долгоруковъ получилъ однажды запросъ о томъ: полезно ли распространять просвѣщеніе и заводить училища между государственными крестьянами? Князь устроилъ обѣдъ, созвалъ профессоровъ, и послѣ обѣда говоритъ: — „а, кстати, пожалуйте сюда, есть дѣло.“ Собрались въ отдѣльную комнату: князь, Артемовскій, Пауловичъ, Платоновъ и другіе. Князь спрашиваетъ: — ну, какъ вы думаете — полезно или нѣтъ? Всѣ задумались. Тогда Платоновъ, поправивъ двѣ горѣвшія свѣчи на столѣ, заговорилъ:— „Оно конечно-съ; просвѣщеніе, — точно-съ; но я вотъ, чтобы ваше сіятельство не затруднять-съ, этакъ примѣромъ выражу мнѣніе-съ: а что вотъ теперь здѣсь двѣ свѣчи; я думаю, свѣтло-съ?“ — „Ну да, свѣтло, такъ чтоже?“ — возражаетъ князь.—„И точно-съ, двѣ свѣчи разгоняютъ мракъ-съ; свѣтло, какъ днемъ. А вотъ-съ, если... Платоновъ приподнялся и погасилъ одну и другую свѣчу.— „Мракъ, ни зги не видно... продолжалъ въ темнотѣ къ общему изумленію Платоновъ: — гдѣ, что — ничего разобрать нельзя-съ, ваше сіятельство. Такъ и во тьмѣ невѣжества“...

„Гиштория“ профессора Мицкевича.

Мицкевичъ читалъ римское право. Онъ былъ братъ извѣстнаго польскаго поэта, котораго онъ, смотря по обстоятельствамъ, то признавалъ своимъ братомъ, то отрицалъ всякія родственныя съ нимъ связи.

Максимовъ пришелъ къ нему, передъ экзаменомъ на магистра, совѣтоваться. Мицкевичъ разговорился и на своемъ плохомъ русскомъ языкѣ разсказалъ слѣдующее:

— „То бо вы на магистра хотите? Да, теперь уже съ жизнью пора ознакомиться. Вступаете теперь въ свѣтъ. То бо жили до сихъ поръ памятью, теперь практическую жизнь надо учить. И я учился ей. И я кончилъ курсъ въ университетѣ, и то бо знаю, какъ это приходится учиться жизни. Помните одно, то бо я вамъ покажу. Смотрите, вотъ два пальца (указательный и третій): одинъ короче, другой—длиннѣе. Природа бо не ошибается, знаетъ на что это одинъ короче, а другой длиннѣе. То бо такъ нужно

вотъ смотрите: этотъ короткій есть расходъ, а длинный—приходъ. Вотъ когда будете такъ жить, что расходъ (проводя по указательному пальцу) короче прихода, то бо будете въ довольствѣ. А если расходъ будетъ длиннѣе (указывая на третій), то не будетъ вамъ довольства. То бо нельзя въ этомъ ошибиться. Натура уже знаетъ, зачѣмъ это. То бо помните это, и будетъ вамъ хорошо Если же расходъ перейдетъ отсюда сюда (указывая на длинный палецъ), то будетъ скверно... То бо вы кончили курсъ теперь въ юридическомъ факультетѣ, но не знаете, что такое люди есть. Я тоже ничего не понималъ въ практической жизни, когда кончилъ курсъ въ Виленскомъ университетѣ и выдержалъ экзаменъ на магистра. То бо поѣхалъ въ Петербургъ искать счастья. Пріѣхалъ, живу то бо помаленьку. Мѣста всѣ заняты. Всюду перебывалъ, то бо ничего не нашелъ. Вотъ слышу я, что есть комиссія составленія свода законовъ—начальникъ графъ Блудовъ. Я надѣлъ фракъ, изъ послѣднихъ денегъ купилъ перчатки, вытеръ шляпу, и иду. Прихожу. То бо швейцаръ стоитъ. Фракъ лучше моего, и сукно тоньше, и часы есть золотые, и цѣпка, и перчатки бѣлыя.—„А то бо принимаютъ?“—„Кого вамъ?“—„То бо графа Блудова.“—„Занятъ. Не приказано принимать.“—„А то бо я на минуту.“—„Да вы откуда?“—„То бо я—магистръ юридическихъ и политическихъ наукъ, обученъ латинскому, венгерскому, чешскому, свейскому, нѣмецкому и другимъ языкамъ.“—Швейцаръ замолчалъ. Я думаю, какъ бы такъ расположеніе пріобрѣсти. Въ карманѣ оставалось еще три двузлотыхъ; я то бо вынулъ ихъ но дать боюся: какъ не приметъ, да швырнетъ? А бо приметъ да ничего не сдѣлаетъ?—А можетъ и не приметъ; не знаю, какъ это сдѣлать. Вотъ это я думаю такъ про себя, и смотрю: швейцаръ вынимаетъ табакерку и открываетъ ее.—„Позвольте, говорю, щепоточкой табачку вашего попользоваться?“ Швейцаръ и говоритъ: „то бо пользуйтесь.“ Я потихоньку и положилъ три двузлотыхъ въ табакерку. Швейцаръ посмотрѣлъ и положилъ ихъ въ карманъ.—„Такъ то бо можно будетъ мнѣ видѣть графа?“—„Можно. Я вотъ проведу васъ въ залъ.“ И такъ таки пошелъ впереди и провелъ въ залъ. Я сталъ у дверей, такъ чтобы осмотрѣть какъ и что. То бо было народу тамъ всякого! Уходятъ и приходятъ. Позвали наконецъ, и меня. Я бо знаю—полъ гладкій, танцовать не учился, такъ чтобъ шуму не было да и чтобы не упасть, на цыпочкахъ прошелъ залу, то бо и вхожу въ кабинетъ.—„А кто вы такой?“—спрашиваетъ графъ.—„А то бо магистръ законовѣдѣнія, обученъ латинскому, свейскому, галль-

скому, греческому и еврейскому языкамъ.“—„А фамилія?“—„Мицкевичъ.“—„Такъ вы, значитъ, братъ того, что дѣйствовалъ въ Польшѣ?..“ А я тутъ уже вижу, что лицо серьезное, говоритъ уже не такъ, и смотритъ прямо въ глаза,—такъ хоть тотъ Мицкевичъ мнѣ и братъ, но я сказалъ:—„то бо я его и знать не знаю, какой онъ мнѣ и братъ? должно быть однофамилецъ...“—„Ну, хорошо, говоритъ, вы писать умѣете?..—„Какъ же, то бо я магистръ законовѣдѣнія и древнихъ языковъ...“—Да что древнихъ, намъ нужно знаніе русскаго языка,—вѣдь законы-то не вы будете сочинять, а писать будете, что прикажутъ. Такъ вы знаете русскій, языкъ? Умѣете писать по русски?—А я бо плохо зналъ языкъ русскій, только отвѣчалъ, что знаю и писать могу.—„Ну такъ напишите мнѣ статью какую нибудь для испытанія почерка, слога вашего и знанія.“—„То бо хорошо.“—„Такъ вотъ вамъ, говоритъ, бумага, перо и чернила; садитесь, напишите *о Карамзинѣ*.“—А я бо плохо зналъ, только слышалъ, что есть Карамзинъ, да то бо гисторію написалъ, вотъ и все, что я тогда зналъ. Сѣлъ, пишу себѣ, какъ знаю, и то бо написалъ. Только, подъ конецъ такъ, мнѣ и пришло въ голову: а какъ то пишется порусскому: „гисторія“. или „исторія“. То бо я думалъ долго, но не знаю точно, какъ это по русскому пишутъ, и то бо взялъ и написалъ „исторію“, да предъ „и“ поставилъ маленькое „г“. Вотъ, то бо, какъ спроситъ, а зачѣмъ вы написали гисторія?—такъ я скажу, что я написалъ исторія, а г—то бо закорючка уже, больше ничего, такъ бо привыкъ писать;а то бо какъ спроситъ, зачѣмъ вы написали исторія, а не гисторія, то бо я скажу:—„ваше сіятельство, тамъ бо есть маленькое г, то бо и означаетъ гисторію.“ Пришелъ графъ, взялъ и прочелъ то бо все, что я написалъ.—„Ну, говоритъ, хорошо; умѣете писать; то бо зачѣмъ же вы поставили гисторія?“—„А то говорю, почеркъ мой такой есть, что завсегда закорючку предъ большою И ставлю, что должно бо читать не гисторія, а исторія.“ Такъ оно все и случилось, какъ я размувилъ собѣ.—„Ну говоритъ графъ, такъ какъ же вы, когда начнете заниматься у насъ въ комиссіи?“—„А когда то-бо угодно будетъ вашему сіятелству.“—„Ну, хоть и завтра начинайте.“ Такъ уже и отпустить хотѣлъ, когда я спросилъ:—„а какіе то бо *кондиціи* ваши будутъ?—„Какъ якія кондиціи? Да у насъ за счастье считаютъ служить въ подобной комиссіи, безъ жалованья года два—три служатъ, то бо и вы сначала привыкнете къ дѣламъ, а тамъ посмотримъ...“—„Ну, какъ хотите.“ То бо кивнулъ и ушелъ,—и я то бо ушелъ. Вижу: скверно. Надо служить, надо

жить. Пошелъ я къ министру народнаго просвѣщенія; тогда былъ графъ Уваровъ. Прихожу. Принимаетъ. Спрашиваетъ:—„кто такой есть?“—То бо магистръ законовѣдѣнія, языковъ свейскаго, галльскаго и другихъ,—„Фамилія?—То бо Мицкевичъ.—А! Мицкевичъ? это не вашъ ли братъ, знаменитый польскій поэтъ?‘,—То бо вижу физіономія така радостна, я правда сказалъ: братъ. То бо онъ обнялъ меня, спросилъ не хочу ли я адьюнктомъ во Владимірскій университетъ?—„То бо хочу...“ И такъ молодой человѣкъ, то бо видите: дали мнѣ прогонные деньжонки, то бо и казенные деньги на подъемъ, то бо и жалованье назначили, и я узялъ и такъ таки то бо и поѣхалъ въ Кіевъ. А тамъ уже поживъ столько-то годочковъ, перещелъ сюда. То бо вотъ вамъ и гиштерія моя.—Учитесь такъ то и вы практической жизни: помните эти два пальца, расходъ да приходъ, да не забывайте—табакерку и закорючку. То бо и вамъ хорошо будетъ.“ [1])

П. П. Сокальскій.

---

[1]) Мицкевичъ читалъ римское право. Несмотря на осуществленіе въ дѣятельности своей принциповъ „Закрючки“ и „табакерки“ даже и онъ вызвалъ слѣдующее знаменитое отношеніе попечителя Кокошкина въ Харьковскій университетъ: „слѣдить за тѣмъ, чтобы въ умахъ студентовъ не оставалось *впечатлѣнія* отъ лекцій профессора Мицкевича“. Такое было время.

Изъ жизни учебныхъ заведеній Юго-западнаго края въ 1840-хъ годахъ.[1)]

Но если опасно было для тогдашнихъ педагоговъ не угодить польскимъ дворянамъ, то еще опаснѣе было навлечь на себя подозрѣніе въ недостаточно горячемъ сочувствіи видамъ и предначертаніямъ правительства или въ недостаточно ревностномъ исполненіи такихъ предначертаній.

Выше было упомянуто, что въ то время надъ всей русской школой тяготѣло мрачное подозрѣніе, готовое видѣть въ ней на каждомъ шагу проявленіе вольнодумныхъ мыслей. Въ Югозападномъ (и Сѣверозападномъ) краѣ эта общая подозрительность еще усиливалась пугливымъ опасеніемъ, какъ бы школа не сдѣлалась орудіемъ пропаганды идей польской эмиграціи. Несмотря на учиненный въ 1839 г. грандіозный разгромъ революціонныхъ элементовъ, сопровождавшійся закрытіемъ университета и многочисленными ссылками въ Сибирь на каторгу и поселеніе, кіевскій генералъ-губернаторъ получалъ отовсюду донесенія, что съ весною 1840 года польскіе эмиссары и тайные агитаторы расплодились по краю, какъ гусеница послѣ весеннихъ дождей. Они разъѣзжали по имѣніямъ богатыхъ помѣщиковъ и собирали деньги на революцію. Изъ Литвы пробрался въ Югозападный край основатель тайнаго общества „Ludzkości“ Залѣскій съ цѣлью

---

1) См. „Кіев. Стар.“ мартъ-апрѣль с. г.

вербовать послѣдователей между помѣщиками, студентами, офицерами, и волновать крестьянъ. Тогда же открыты сношенія мѣстныхъ помѣщиковъ съ обществомъ Славянской республики, организованнымъ въ Галиціи. Въ подольской губ. напали на слѣдъ тайнаго „Общества мщенія“ (Towarzystwa zemsty), а изъ другихъ мѣстъ полиція доносила, что между польскими патріотами составилось тайное общество „Безголовыхъ братьевъ“ и другое общество—„Балагуловъ“. [1]) Конечно, во всѣхъ этихъ донесеніяхъ было много преувеличеннаго, плохо понятаго и еще хуже разслѣдованнаго тогдашнею невѣжественною полиціею, но несомнѣнно, что среди польскаго дворянства существовало въ то время сильно выраженное и широко распространенное оппозиціонное настроеніе. Со всѣхъ концовъ Югозападнаго края сотнями поступали секретныя донесенія о томъ, что тотъ или другой помѣщикъ „говорилъ нелѣпыя слова“ или „разсѣеваетъ нелѣпые слухи“, что такая-то помѣщица „читаетъ въ нѣкоторыхъ знакомыхъ ей домахъ пасквильные стихи“, что при обыскахъ у такихъ-то лицъ оказались книги „возмутительнаго содержанія“ или же „альбомы съ возмутительными стихами и платки съ революціонными“ изображеніями и т. под. Въ 1841 году штатный смотритель Луцкихъ училищъ при рапортѣ представилъ Бибикову списокъ „распространяющейся между учениками молитвы съ сомнительною надписью“ и при этомъ пояснилъ, что эта молитва „весьма распространена между всѣми поляками“. Правительство, передъ тѣмъ только что реформировавшее школы въ западныхъ губерніяхъ именно въ видахъ перевоспитанія молодыхъ поколѣній въ духѣ государственныхъ началъ, больше всего опасалось, какъ бы эти школы не сдѣлались снова орудіемъ мятежной пропаганды польской эмиграціи, и принимало противъ этого строгія мѣры. Начальствующимъ въ учебныхъ заведеніяхъ вмѣнялось въ обязанность имѣть самое неукоснительное наблюденіе за малѣйшимъ проявленіемъ среди учащихся духа вольномыслія и немедленно пресѣкать заразу въ самомъ ея зародышѣ. Напуганные подобными инструкціями педагоги усерднѣйшимъ образомъ шпіонили за своими питомцами, постоянно рылись въ ихъ тетрадяхъ и если находили въ нихъ невиннѣйшія стихотворенія или что-нибудь подобное, создавали изъ пустяковъ криминалъ и строчили экстренныя донесенія разомъ попечителю и генералъ-губернатору. Такъ, весною 1840 г.

---

[1]) В. Шульгинъ, Югозападный край, стр. 41—42.

знакомый уже намъ директоръ Ровенской гимназіи Фавицкій возбудилъ дѣло о найденныхъ у ученика 5-го класса Антона Маціевскаго стихахъ, по поводу чего потребовалась нарочитая командировка инспектора казенныхъ училищъ Юзефовича для производства дознанія. По разслѣдованіи дѣло это оказалось сущимъ пустякомъ: Юзефовичъ рапортовалъ, что „стихи не заключаютъ въ собѣ ничего предосудительнаго, но что онъ, Маціевскій, крайне лѣнивъ, неопрятенъ, уродливъ, имѣетъ до 20-ти лѣтъ и не подаетъ никакой надежды на дальнѣйшіе успѣхи. Впрочемъ, какъ за нимъ не оказалось никакихъ предосудительныхъ поступковъ, то его велѣно въ гимназіи оставить". Въ рапортѣ умалчивается о томъ, что Маціевскій при этомъ былъ изрядно высѣченъ, но это подразумѣвалось само собою.

Не столь великодушно поступили винницкіе педагоги по поводу аналогичнаго случая. Въ ноябрѣ того же 1840 года директоръ Виницкой гимназіи Яковлевъ доносилъ генералъ-губернатору: „Ученикъ 6-го класса Северинъ Токаржевскій написалъ въ черновой тетради для классическихъ упражненій (чтобы удобнѣе скрыть свой поступокъ отъ надзора) сочиненіе, въ которомъ, изображая негодованіе свое за строгое смотрѣніе за поведеніемъ учениковъ по квартирамъ и разумѣя подъ сокращеніемъ „И. Д. И." исправляющаго должность инспектора Попова, а подъ литерою П. учителя Перелогова, отзывается объ нихъ насмѣшливо и въ оскорбительныхъ выраженіяхъ. Тетрадь оная, представленная надзирателемъ, была разсматриваема въ педагогическомъ совѣтѣ, и по заключенію онаго ученикъ Такаржевскій, какъ обнаруживающій въ поступкѣ своемъ худое направленіе нравственности, исключенъ изъ гимназіи; о чемъ вашему высокопр-ству, на основаніи предписанія г. попечителя кіев. учебнаго округа, имѣю честь почтеннѣйше донести". Бибиковъ молчаливымъ согласіемъ видимо одобрилъ постановленіе совѣта.

Если такъ строго каралось и вызывало такую тревогу невиннѣйшее вольномысліе, лишенное какой бы то ни было политической окраски и въ худшемъ случаѣ направленное къ порицанію отдѣльныхъ педагоговъ, то легко представить, что дѣлалось тогда, когда въ поступкахъ, сужденіяхъ или даже въ пустыхъ разговорахъ учениковъ ревнивое око педагогическихъ аргусовъ усматривало хотя бы тѣнь политическаго вольномыслія. Характерный въ этомъ отношеніи эпизодъ произошелъ въ томъ же 1840 году въ Немировской гимназіи, гдѣ директоромъ былъ тогда Ив. Г. Кулжинскій, типичный педагогъ-чиновникъ того

времени. Однажды въ его присутствіи между учителями шелъ частный разговоръ о томъ, о семъ, и одинъ изъ педагоговъ имѣлъ неосторожность разсказать въ видѣ забавнаго анекдота, будто какой-то ученикъ когда-то сболтнулъ что-то о государѣ. Услышавъ это, Кулжинскій всталъ съ мѣста, принялъ начальническій видъ и изъ ласковаго собесѣдника моментально преобразился въ грознаго инквизитора. Онъ тутъ же, на мѣстѣ, подвергъ строгому слѣдственному допросу какъ болтуна учителя, такъ и свидѣтеля, слышавшаго анекдотъ, велѣлъ позвать сюда же другихъ прикосновенныхъ лицъ, собственноручно написалъ для всѣхъ вопросные пункты и потребовалъ, чтобы каждый тотчасъ же далъ на нихъ письменные отвѣты. Слѣдствіе тотчасъ же въ корнѣ подорвало подлинность анекдота, и самъ болтунъ-учитель формально отрекся отъ своихъ словъ и просилъ прекратить дѣло; но директоръ былъ неумолимъ и съ какимъ-то страстнымъ рвеніемъ громоздилъ обвинительный актъ съ такимъ искусствомъ, которому позавидовали бы заправскіе прокуроры. Окончивъ всѣ формальности, директоръ немедленно настрочилъ слѣдующее секретное донесеніе генералъ-губернатору Бибикову:

„Долгомъ почитаю донести вашему высоко-превосх-ству, что 19 числа сего октября старшій учитель ввѣренной мнѣ гимназіи Иванъ Кулешъ-Чепѣга, бывши въ моей канцеляріи, въ присутствіи старшаго учителя Самойленкова, объявилъ мнѣ, что онъ, Чепѣга, съ годъ тому назадъ слышалъ отъ исправляющаго должность младшаго учителя сей же гимназіи Оппермана, что квартировавшій тогда у него, Оппермана, а нынѣ квартирующій у учителя Самойленкова ученикъ IV класса Эмерикъ Сыревичъ между младшими учениками Оппермановой квартиры разсѣевалъ худыя слова о священной особѣ государя императора, при чемъ учитель Чепѣга и произнесъ эти слова, говоренныя ученикомъ Сыревичемъ такъ: „русской государь не такъ образованъ, какъ иностранные государи, и только занимается военными дѣлами“. Удержавъ въ канцеляріи учителей Чепѣгу и Самойленкова, я тотчасъ послалъ за учителемъ Опперманомъ и тотчасъ сдѣлалъ всѣмъ тремъ учителямъ письменные допросы по сему предмету. Учителю Чепѣгѣ предложилъ я слѣдующіе вопросы: 1) какія именно слова и выраженія говорилъ ученикъ Сыревичъ между учениками, какъ онъ, Чепѣга, слышалъ о томъ отъ Оппермана? 2) Между какими учениками онъ говорилъ тѣ слова? 3) Когда онъ, Чепѣга, слышалъ отъ Оппермана о подобныхъ словахъ ученика Сыревича? и 4) почему онъ, Чепѣга, тотчасъ не донесъ на-

чальству о такихъ дошедшихъ до него свѣдѣніяхъ?—Учитель Чепѣга въ присутствіи моемъ собственноручно написалъ слѣдующіе отвѣты: на 1-й вопросъ: онъ, Чепѣга, слышалъ отъ учителя Оппермана, что ученикъ Сыревичъ нехорошо выражался объ особѣ государя императора, говоря предъ учениками, что его величество не такъ образованъ, какъ иностранные монархи, и преимущественно занимается военною частію. На 2-й вопросъ: онъ, Чепѣга, не знаетъ, между какими учениками Сыревичъ говорилъ тѣ слова; онъ, Чепѣга, объ этомъ ничего не слышалъ. На 3-й вопросъ: онъ, Чепѣга, слышалъ отъ Оппермана о вышеупомянутыхъ словахъ Сыревича, кажется, въ началѣ весны прошедшаго года; и на 4-й вопросъ: не донесъ Чепѣга немедленно о такомъ свѣдѣніи потому, что, основываясь на однихъ словахъ, не зналъ совершенно и обстоятельно этого дѣла.

„Старшему учителю Самойленкову, какъ бывшему свидѣтелемъ при объявленіи Чепѣги о словахъ ученика Сыревича, предложилъ я прочитать 1-й пунктъ показанія Чепѣги и написать свое показаніе: такъ ли было въ его, Самойленкова, присутствіи объявлено имъ, Чепѣгою? Каковыя слова Чепѣги и потвердилъ Самойленковъ своимъ собственноручнымъ показаніемъ.

„Вслѣдъ за тѣмъ предложилъ я и. д. учителя Опперману прочитать собственноручное показаніе учителя Чепѣги о слышанныхъ имъ отъ него, Оппермана, словахъ ученика Сыревича, и написать тутъ же отвѣты на слѣдующіе вопросы: 1) Точно ли онъ Оппермanъ, говорилъ объ этомъ Чепѣгѣ, и въ такихъ ли словахъ Сыревичъ выражалъ свое мнѣніе? 2) Между какими учениками Сыревичъ говорилъ свое мнѣніе? 3) Когда это было и когда онъ, Оппермanъ, сообщилъ о томъ Чепѣгѣ? и 4) Почему онъ, Оппермanъ, о такомъ мнѣніи Сыревича тотчасъ не донесъ начальству гимназіи?—На сіи вопросы Оппермanъ отвѣчалъ собственноручно на французскомъ языкѣ слѣдующее: на 1-й вопросъ: когда одинъ разъ былъ у него Чепѣга, то онъ, Оппермanъ, говорилъ съ нимъ о своихъ ученикахъ, что между ними нѣтъ ни одного негодяя и что иногда заставляетъ его кричать одинъ только Сыревичъ, который безпокоитъ меньшихъ учениковъ, но никакого безчестнаго выраженія (aucune expression infame) Сыревичъ никогда не произносилъ. На 2-й вопросъ: когда онъ, Оппермanъ, говорилъ о Сыревичѣ, то говорилъ и о всѣхъ вообще своихъ ученикахъ, а найпаче о маленькихъ, играмъ которыхъ Сыревичъ любилъ мѣшать. На 3-й вопросъ: когда это было—онъ, Оппермanъ, не помнитъ, но кажется, болѣе году: и на 4-й вопросъ;

онъ, Опперманъ, не почиталъ нужнымъ доносить начальству о такихъ незначительныхъ дѣлахъ.

„Послѣ сего я того же 19 октября предписалъ секретно испр. должность инспектора гимназіи Ордѣ, надзирателю Штейну и содержателю 2-го отдѣленія общей ученической квартиры 2-го разряда Самойленкову принять ученика Сыревича въ строжайшее наблюденіе и обратить самое бдительное смотрѣніе на всѣ его связи, на всѣ его разговоры, на всѣ занятія и на всю его переписку, окруживъ его со всѣхъ сторонъ самымъ строгимъ надзоромъ; а самъ я отправился на квартиру ученика Сыревича и подъ благовиднымъ предлогомъ строжайше обревизовалъ всѣ его вещи, книги и бумаги. Въ книгахъ, вещахъ и бумагахъ Сыревича не нашлось ничего подозрительнаго. По истеченіи двоихъ сутокъ, сего 21 числа октября явился ко мнѣ въ канцелярію старшій учитель Чепѣга и подалъ мнѣ рапортъ о томъ, что онъ „не можетъ совершенно поручиться въ вѣрности и точности своихъ словъ, заключающихся въ его отвѣтѣ на первый изъ предложенныхъ ему пунктовъ, и по давности этого обстоятельства съ точностью не помнитъ словъ, сказанныхъ ему Оппермановъ, а очень можетъ быть, что воображеніе преувеличило ихъ значеніе, и онъ, Чепѣга, выразилъ ихъ съ большею силою“.

„Донося о семъ съ нынѣшнею же почтою и г. попечителю кіев. учебнаго округа и прилагая при томъ подлинный допросъ вышеупомянутыхъ учителей и подлинный рапортъ учителя Чепѣги, я между учениками гимназіи, для избѣжанія всякаго соблазна, не дѣлалъ никакихъ по сему дѣлу распросовъ. А какъ, несмотря на отреченіе учителя Чепѣги отъ перваго показанія его, на ученика Эмерика Сыревича все-таки падаетъ сильное подозрѣніе въ неблагонадежномъ образѣ мыслей, то для спасенія прочихъ учениковъ отъ заразы такими мыслями я нынѣ же прошу г. попечителя уч. округа позволитъ исключить ученика Сыревича вовсе изъ гимназіи.“

Къ сожалѣнію, намъ неизвѣстенъ финалъ этого курьезнаго дѣла, и мы не знаемъ, согласился ли попечитель кн. Давыдовъ на ходатайство директора объ исключеніи малолѣтняго государственнаго преступника, притомъ же совсѣмъ не уличеннаго въ приписываемомъ ему преступленіи. Кажется, и Бибиковъ оставилъ безъ вниманія директорское доношеніе. Но и помимо того данный эпизодъ представляетъ, по нашему мнѣнію, цѣнный историческій фактъ, какъ живая иллюстрація болѣзненной запуганности тогдашнихъ педагоговъ, отъ страха буквально терявшихъ

здравый смыслъ при одномъ намекѣ на проявленіе въ школѣ чего-то въ родѣ политическаго вольномыслія. Такъ бывало на Руси только во времена Бироновщины, въ страшную эпоху „слова и дѣла", когда каждый трепеталъ, какъ бы не попасть въ застѣнокъ за недонесеніе. Только подобнымъ рабьимъ страхомъ можно объяснить совершенно безумное поведеніе директора, который, вмѣсто того, чтобы провѣрить сообщенный ему въ частномъ разговорѣ слухъ, предательски ловитъ подчиненнаго на словѣ, тотчасъ составляетъ протоколъ и съ усердіемъ заправскаго провокатора изъ пустяка торопится создать ужасный криминалъ, точно боясь, какъ бы кто не предупредилъ его доносомъ по начальству. Ужъ подлинно тогдашніе педагоги отъ чистаго сердца могли повторить восклицаніе своего современника, Луки Лукича Хлопова: „Не приведи Богъ служить по ученой части!" Служить по полицейской части въ то время куда было легче!

Пусть не думаетъ читатель, что въ поведеніи Кулжинскаго въ данномъ эпизодѣ сказались лишь дурныя черты его личнаго характера—бездушный формализмъ, угодничанье передъ начальствомъ, желаніе выслужиться и т. под. и что въ этомъ отношеніи онъ является какимъ то исключеніемъ въ средѣ тогдашней школьной администраціи; напротивъ, судя по другимъ даннымъ, его можно считать типичнымъ директоромъ той эпохи. Съ другой стороны, не слѣдуетъ отсюда заключать, что тогдашніе дѣятели на поприщѣ образованія въ Югозападномъ краѣ были всѣ дурные люди и плохіе педагоги, въ родѣ современныхъ чиновниковъ-обрусителей, стремящихся на окраины изъ-за приманки служебныхъ льготъ и выгодъ. Вспомнимъ, съ какою тщательностью ихъ выбирали изъ лучшихъ преподавателей, вытребованныхъ со всего южнорусскаго края; слѣдовательно, это былъ цвѣтъ тогдашняго педагогическаго сословія. И судя по личности одного изъ такихъ избранниковъ, И. М. Сбитнева, достаточно раскрывшаго свой душевный міръ въ своихъ запискахъ, мы въ правѣ предположить, что въ большинствѣ это были люди хорошо образованные, идеально смотрѣвшіе на свою миссію—насадить русское просвѣщеніе въ Югозападномъ краѣ и проникнутые безкорыстнымъ стремленіемъ вѣрою и правдою послужить отечеству, „содѣйствуя видамъ правительства". Таковъ былъ ихъ политическій катехизисъ; и они дѣйствительно съ полнымъ усердіемъ служили этимъ „видамъ" не только за страхъ, но и за совѣсть. Въ числѣ такихъ избранниковъ былъ и И. Г. Кулжинскій. Гдѣ онъ раньше служилъ — не знаемъ, но видно, что въ 1832 году, когда произ-

водился выборъ, Кулжинскій уже успѣлъ выдѣлиться педагогическими заслугами или же, можетъ быть, какими-либо личными достоинствами, такъ какъ харьковскій попечитель Филатьевъ прямо назначилъ его директоромъ Луцкой гимназіи. Въ то время Луцкъ былъ совсѣмъ не тѣмъ городомъ, какимъ онъ представляется въ настоящее время: въ немъ находилась тогда бискупская каѳедра, 13 богатыхъ кляшторовъ, 2 уніатскихъ церкви и ни одной православной. Это былъ едвали не главный очагъ полонизма и католицизма для всего Югозападнаго края, и совершенно естественно, что здѣсь новая русская школа, открытая взамѣнъ польской, должна была встрѣтить особенно сильное предубѣжденіе со стороны польскаго или ополяченнаго населенія. „При всей нашей добросовѣстности въ исполненіи обязанностей, — пишетъ И. М. Сбитневъ, бывшій въ то время инспекторомъ каменецъ - подольской гимназіи,—мы однако подмѣтили, что за нами былъ надзоръ отъ уволенныхъ въ заштатъ учителей бывшихъ школъ, и надзоръ пристрастный. Они получали отъ дѣтей свѣдѣнія о нашихъ дѣйствіяхъ, и эти свѣдѣнія, конечно невѣрныя, искаженныя, передавали въ публику въ самомъ искаженномъ, превратномъ видѣ“ Еще до прибытія нашего въ Каменецъ кто-то оповѣстилъ туземцевъ, что мы варвары, тираны, и эта новость была причиною того, что во вновь открытую гимназію вошла ватага воспитанниковъ [1]) только изъ самаго низшаго сословія, родители же изъ другихъ сословій присматривались къ намъ, забирали справки о нашихъ дѣйствіяхъ, дабы потомъ рѣшиться на что нибудь“ [2]). Если такъ было въ Каменцѣ, то въ Луцкѣ положеніе русскихъ педагоговъ было еще затруднительнѣе. Годъ спустя послѣ назначенія Кулжинскаго въ Луцкъ его навѣстилъ здѣсь И. М. Сбитневъ и вотъ что отмѣтилъ въ своихъ запискахъ: „Посѣтилъ я директора гимназіи И. Г. Кулжинскаго, который ловко и дѣльно боролся съ лицами, преданными съ патріотическимъ фанатизмомъ прежнимъ школамъ, и неусыпными трудами старался ослаблять въ нихъ предубѣжденія къ училищамъ, устроеннымъ на новыхъ началахъ. Правда, эта борьба была для него нелегка, особливо въ Луцкѣ, въ центрѣ высшей власти латинскаго духовенства, гдѣ такъ много молодыхъ ученыхъ канониковъ, получившихъ образованіе въ Виленскомъ университетѣ, „первѣйшемъ въ цѣломъ свѣтѣ университетѣ“,

---

[1]) Всего только 70 учениковъ.

[2]) „Кіев. Старина“ 1887 г., мартъ, 443—444.

по выраженію поляковъ. Въ интимныхъ нашихъ бесѣдахъ мы сознались однако, что только время и терпѣніе, эти вѣрные союзники во всѣхъ человѣческихъ предпріятіяхъ, помогутъ намъ въ головахъ нѣкоторыхъ сословій привить начала русской жизни" [1]). Но скоро, однако, терпѣніе это у одного изъ собесѣдниковъ оборвалось, и въ концѣ того же 1833 года Луцкая гимназія (не безъ участія, конечно, ея директора), по распоряженію начальства была перемѣщена въ м. Клевань, подальше отъ сферы вліянія высшаго католическаго духовенства. Недолго спустя и самъ Кулжинскій исхлопоталъ себѣ переводъ на директорскую должность въ Немировъ, гдѣ совсѣмъ не было ученыхъ каноникозъ и гораздо слабѣе сказывалось польское вліяніе.

Вынесши на своихъ плечахъ первую и самую трудную борьбу за право существованія въ Югозападномъ краѣ школы на русскихъ началахъ, Кулжинскій сильно ожесточился противъ всего польскаго и сдѣлался страстнымъ и убѣжденнымъ сторонникомъ правительственной программы полнаго слитія съ коренной Россіей возвращенныхъ отъ Польши губерній и истребленія въ нихъ отдѣльной польской народности путемъ ассимиляціи съ русскою. Эту программу онъ неуклонно проводилъ въ порученномъ ему педагогическомъ дѣлѣ, ея же онъ придерживался и въ общественной дѣятельности, какъ русскій чиновникъ, поставленный на стражѣ русскаго начала на Подольской окраинѣ. Вотъ характерный образчикъ его дѣятельности въ послѣднемъ родѣ.

Лѣтомъ 1839 года въ Немировѣ появилась заѣзжая польская труппа и открыла представленія. Кулжинскій съ негодованіемъ переносилъ ея присутствіе въ мѣстечкѣ, не пускалъ въ театръ гимназистовъ и былъ увѣренъ, что труппа скоро потерпитъ матеріальный крахъ и уберется изъ Немирова. Такъ оно и случилось на дѣлѣ, но на помощь разорившейся труппѣ пришла мѣстная экономія графа Потоцкаго, и актеры рѣшились надолго остаться въ гостепріимномъ мѣстечкѣ. Не стерпѣлъ этого директоръ немировской гимназіи и въ концѣ декабря послалъ помощнику попечителя кіев. учебнаго округа Карлгофу слѣдующее конфиденціальное письмо:

„Ваше превосходительство, милостивый государь! Возвращенныя отъ Польши губерніи до тѣхъ поръ не сольются нравственно въ одно цѣлое съ Россіею, пока не истребится въ нихъ отдѣль-

---

[1]) „Кіевск. Старина" 1887 г., мартъ, 660.

ная польская народность. Самый дѣятельный, чуть ли не первый проводникъ народности есть театръ. По Волыни и Подоліи разъѣзжаютъ многія труппы странствующихъ актеровъ и своими представленіями вездѣ распространяютъ духъ польской національности. Одна изъ такихъ труппъ, подъ дирекціей какого-то Грунвальда, остановилась въ м. Немировѣ въ прошломъ августѣ мѣсяцѣ и, устроивши сцену подъ навѣсомъ жидовской корчмы, начала было свои представленія. Успѣхъ не соотвѣтствовалъ ожиданію; антрепренеръ задолжалъ жидамъ до двухсотъ цѣлковыхъ, и представленія прекратились къ концу сентября. Но немировская экономія графа Потоцкаго тотчасъ явилась на помощь, выплатила ихъ долгъ евреямъ, устроила для нихъ новый театръ въ особомъ экономическомъ домѣ, вошла съ ними въ часть, дала свою прислугу и музыку,—и вотъ съ 26-го сего декабря опять начались представленія. Кунтуши, усы, конфедератки, задорливая шляхта, польскіе фарсы—все это на сценѣ пошло и до крайности глупо; но здѣшняя *публика* въ восхищеніи! „Наше, дескать, родовитое!“ Ученики гимназіи теперь, слава Богу, разъѣхались домой на праздники, а послѣ праздниковъ я рѣшительно не позволю имъ бывать въ театрѣ; впрочемъ, чувствую, что, при личной объ этомъ просьбѣ самихъ родителей, это будетъ для меня чрезвычайно трудно.

„Донося объ этомъ вашему пр-ству, покорнѣйше прошу, для облегченія меня, или снестись съ кѣмъ слѣдуетъ, чтобъ въ м. Немировѣ театръ немедленно былъ закрытъ, потому что здѣсь нѣтъ никакой полиціи, кромѣ сотскаго и десятника, или же дать мнѣ строгое предписаніе, чтобъ я ни подъ какимъ предлогомъ не позволялъ ученикамъ быть въ театрѣ. Этимъ предписаніемъ я буду защищаться отъ нападенія маменекъ и папенекъ. 29 декабря, 1839 г.“

Получивъ это письмо, окружное начальство немедленно препроводило его Бибикову „на усмотрѣніе“, и тотчасъ возникла административная переписка по дѣлу „о вредномъ вліяніи, производимомъ на умы жителей странствующими актерами“.

Подольскому губернатору послано было 16 января требованіе немедленно распорядиться о воспрещеніи актерамъ въ Немировѣ давать представленія и вмѣстѣ съ тѣмъ увѣдомить генералъ-губернатора, „по чьему позволенію они оныя начали“. 27 января управляющій подольской губ. вице-губернаторъ В. Нечай увѣдомилъ, что имъ уже послано предписаніе брацлавскому земскому исправнику воспретить представленія въ Немировскомъ театрѣ и

велѣно донести, кто позволилъ тамъ играть, а пока что вице-губернаторъ прислалъ 4 афиши пьесъ, игранныхъ въ Немировѣ. Затѣмъ послѣдовалъ новый запросъ подольскому губернатору: донести, откуда прибыли актеры, игравшіе въ театрѣ въ м. Немировѣ, и кто позволилъ эти представленія. 7 февраля губернаторъ Петровъ отвѣчалъ: „имѣю честь при семъ представить вашему высокопр—ству еще три афишки піесъ, игранныхъ польскими актерами на Немеровскомъ (сіс) театрѣ, присовокупляя, что вмѣстѣ съ симъ я подтверждаю брацлавскому земскому исправнику о закрытіи театра и доставленіи мнѣ о актерахъ свѣдѣній". Спустя двѣ недѣли тотъ же губернаторъ доносилъ: „Я получилъ донесеніе отъ брацлавскаго земскаго исправника, что находящейся въ м. Немеровѣ труппѣ актеровъ воспрещено давать представленія и что помянутые актеры начали представленіе по дозволенію уполномоченнаго по управленію имѣніемъ помѣщика графа Болеслава Потоцкаго, земская же полиція, не воспрещая имъ того, наблюдала только, чтобы они не играли пьесъ запрещенныхъ". Такимъ образомъ больше мѣсяца понадобилось на то, чтобы распоряженіе грознаго Бибикова о воспрещеніи театральныхъ представленій въ Немировѣ было наконецъ приведено въ исполненіе. Но мы увидимъ дальше, что актеры и послѣ этого не уѣхали изъ Немирова и, кажется, продолжали давать тамъ представленія. Это показываетъ, насколько исполнительна и надежна была тогдашняя губернская и уѣздная администрація, во главѣ которой стояли такія личности, какъ только что упомянутый подольскій губернаторъ генералъ-майоръ Петровъ, въ томъ же 1840 г. отрѣшенный отъ должности „за дѣланныя имъ злоупотребленія чрезъ еврея Бродскаго".

Такъ какъ мы имѣемъ крайне ограниченныя свѣдѣнія о сценическихъ представленіяхъ, какія давались странствующими польскими актерами въ Югозападномъ краѣ въ первой половинѣ XIX ст., то считаемъ не лишнимъ привести здѣсь полностью, въ качествѣ историческаго матерьяла, афиши пьесъ, игранныхъ въ Немировѣ въ концѣ 1839 и въ началѣ 1840 гг. [1]).

---

[1]) Всѣ онѣ рукописныя. Писались онѣ, вѣроятно, на польскомъ языкѣ, но экземпляры, представленныя начальству, писаны порусски.

Афиша № 1.

„Съ дозволенія начальства. Сего 1839 года, декабря 31 дня, то есть въ воскресеніе, компанія актеровъ, подъ дирекціей Доната Грунвальда, будетъ имѣть честь представить комедію-оперу въ 3-хъ дѣйствіяхъ подъ названіемъ:

БРИТКИНЪ
или
разбойники въ горахъ Понарскихъ.

ЛИЦА:

Дукацѣвичъ, помѣщикъ . . . . . г. Гасъ.
Емилія его дочь . . . . . д-ца Яблонска.
Адольфъ, ея любовникъ . . . . . г-жа Чеховичъ
Касперекъ, слуга безъ мѣста . . . . г. Грунвальдъ.
Катя молочница . . . . . г-жа Грунвальдъ.
Брыкайло, временный начальникъ шайки разбойниковъ . . . . . г. Пекарскій.
Кивайко . . . } разбойники. . . . г. Чеховичъ.
Марушко цыганъ } . . . г. Терпиловскій.
Цыбулько . . . } . . . г. Жавроцкій.
Каркало . . . . } . . . г. NN

Дѣйствіе въ горахъ Понарскихъ, подъ Вильномъ.“

Афиша. № 2.

„Съ дозволенія начальства, сего 1840 г. 6 генваря, въ субботу, компанія... (и проч.) честь представить комедію въ 5-ти дѣйствіяхъ, сочиненія Коцебуе, подъ названіемъ:

МАРКИЗЪ де-ТУЛИПАНО
или
Какой отецъ, такой и сынъ.

ЛИЦА:

Маркизъ, бывшій рыболовъ . . . . г. Чеховичъ.
Фенъ Жоржъ, его сынъ . . . . . г. Грунвальдъ.

Баронеса де Олимпія . . . . . г-жа Чеховичъ.
Юркаръ, ея конюхъ . . . . . г. Пекарскій.
Вельпина, любовница Жоржа . . . . г-жа Грунвальдъ.
Іосифъ, ея братъ . . . , ... г. Гассъ.
Глинка, его жена . . . . . д-ца Яблонска.
Нотаріюсъ . . . . . г. Терпиловскій.

Афиша № 3.

„Съ дозволенія начальства, сего 1840 г. генваря 7 дня, т. е. въ воскресеніе, компанія... (и пр.) представитъ комедію въ 2-хъ дѣйствіяхъ, сочиненія Котцебуего, подъ названіемъ:

ЧОРТЪ СПРЯТАНЫЙ

ЛИЦА:

Коморникъ Добруцкій . . . . . г. Чеховичъ.
Людвика, его жена . . . . . г-жа Чеховичъ.
Валѣры (sic), ихъ другъ . . . . . г. Пекарскій.
Анѣля, его любовница . . . . . д-ца Яблонска.
Тымофѣй, слуга Добруцкаго . . . . г. Грунвальдъ.

„Окончитъ спектакль коммедія въ 1-мъ дѣйствіи, сочиненія Алонзего Жулковскаго, подъ названіемъ:

КАКОЙ ГОСПОДИНЪ, ТАКОЙ и СЛУГА.

ЛИЦА:

Г. Касперекъ, подъ именемъ Маетницкаго г. Пекарскій.
Касперекъ, слуга безъ мѣста . . . . г. Грунвальдъ.
Малгората, жена Касперка господина . г-жа Чеховичъ.
Фанетка, ея служанка . . . . . г-жа Грунвальдъ.
Доброгостъ, богатый банкиръ . , . . г. Чеховичъ.

Дѣйствіе въ домѣ Маетницкаго“:

Съ половины января дирекція и составъ немировской труппы, судя по афишамъ, измѣнились, соотвѣтственно чему измѣнился и репертуаръ, при чемъ въ него вошелъ и украинскій элементъ.

Афиша № 4.

„Съ дозволенія начальства. Сего 1840 г., генв. 20 дня, въ воскресеніе, драматическіе актеры, подъ дырекціею Іосифа Лютомскаго, будутъ имѣть честь дать представленіе оперы волшебной на малороссійскомъ и польскомъ діалектѣ, въ 3-хъ дѣйствіяхъ, съ хорами, метермофозами (sic) и русскою пляскою, подъ названіемъ:

НОВАЯ УКРАИНКА
или
Волшебство въ замкѣ Тыморъ.

ЛИЦА:

Графъ Любомиръ, владѣтель именіи (sic) г. Сокульскій.
Завиша, управитель замка . . . . . г. Фелиньскій.
Гелѣна (sic), жена его . . . . . г-жа Лютомска.
Людьмила, любовница графа въ видахъ:
Параски.
Татарки,
Краковяка,
Волшебницы,
Царицы ночи,
Богини Кипрійской,
Княжны Смоленской,
Русской дѣвушки . . . . . д-ца Лютомска.
Ротыславъ, дворецкой . . . . . г Новодворскій.
Гуляка, козакъ Любомира . . . . . г. Чеховичъ.
Яковъ, марграбя замка . . . . . г. Ольпинскій
Параска, служанка Гелѣны . . . . . г-жа Сокульска.
Тѣнь дѣда Любомира
Селяне.

Дѣйствіе на Украинѣ.

Цѣна мѣстамъ: Ложа первая 3 руб., другія 2 р. сер.
Фотель 5 злотыхъ. Кресло 3 злот. 10 грош.
Партеръ 2 злотыхъ.

Начало въ 7 часовъ вечера“.

Афиша № 5.

„Съ дозволенія начальства. Сего 1840 г., генв. 23 дня, во вторникъ, драмат. актерами представлена будетъ комедія въ 2-хъ дѣйствіяхъ, изъ французскаго переведена г. маіоромъ Листовскимъ, подъ названіемъ:

РОХУСЪ де-ЛѢГЕНДА
или
Четыре миль дороги.

ЛИЦА:

Здавняльская, старосцина.	г-жа Лютомска.
Софія, ея племянница	д-ца Лютомска.
Викторъ, ротмистръ, братъ Софіи . .	г. Лютомскій.
Валѣрый, отст. поручикъ	г. Сокульскій.
Рохусъ де-Лѣгенда, нареченный Софіи	г. Чеховичъ.
Іоганъ, трактирщикъ	г. Фелинскій.
Стефанъ, лакеи Здавняльской . . .	г. Ольпинскій.
Иванъ, лакеи Здавняльской . . .	г. Новодворскій.

Окончитъ спектакль комедія-опера, изъ французскаго, подъ названіемъ:

СПОРЬ ДО СЛЕЗЪ, ОБЪ ЗАКЛАДЪ НЕ БЕЙСЬ.

Афиша № 6.

„Съ дозволенія... генв. 25, въ четвертокъ... трагикомедія въ 4-хъ дѣйствіяхъ, сочиненія г. Мольера, подъ названіемъ:

ДОНЪ-ЖУАНЪ
или
Вечеръ на кладбищѣ.

Актеры тѣ же, что и въ предыдущей афишѣ, съ прибавленіемъ г-жи Ожовской.

Мы привели здѣсь только шесть афишъ, какія въ подлинникахъ оказались въ дѣлѣ, бывшемъ у насъ подъ руками. Но число представленій, данныхъ на Немировской сценѣ, было далеко больше. Несмотря на послѣдовавшее запрещеніе продолжать спектакли, труппа І. Лютомскаго не уѣзжала изъ Немирова и не теряла надежды добиться отмѣны запрещенія. 17 іюля того же 1840 года подольскій губернаторъ Петровъ писалъ Бибикову: „По предписанію вашего высокопр-ства отъ 16 января о закрытіи театра въ м. Немеровѣ, въ то же время сдѣлано надлежащее распоряженіе, и представленія на тамошнемъ театрѣ не даются, какъ я уже имѣлъ честь донести вашему высокопр-ству 21 февраля. Вскорѣ послѣ закрытія театра графъ Болеславъ Потоцкій просилъ меня дозволить актерамъ, изъ уваженія къ ихъ бѣдности, давать по прежнему представленія; потомъ актеры прислали ко мнѣ формальную просьбу и наконецъ, явившись лично въ Каменецъ, убѣдительно просили дозволить имъ давать представленія въ Немеровѣ, такъ какъ они воспрещеніемъ симъ поставлены въ затруднительное положеніе, ибо, вовлекши себя въ неизбѣжные долги, не только что не имѣютъ возможности уплатить занятое, но даже нуждаются въ дневномъ пропитаніи, а между тѣмъ не смѣютъ отлучиться изъ Немерова, не удовлетворивъ своихъ заимодавцевъ.

„Просьбы актеровъ оставилъ я безъ отвѣта, на письмо же графа Потоцкаго отвѣчалъ, что я не могу удовлетворить его просьбы, какъ какъ удаленіе причинъ, по коимъ воспрещено давать представленія въ Немеровѣ, отъ меня не зависитъ. Нынѣ графъ Болеславъ Потоцкій пишетъ ко мнѣ, что онъ испрашивалъ у у вашего высокопр-ства разрѣшенія на дозволеніе театральныхъ представленій въ м. Немеровѣ, и ваше высокопр-ство изволили изъявить на то согласіе, но предварительно пожелали имѣть о томъ отъ мемя представленіе. Донося объ этомъ вашему высокопр-ству, честь имѣю испрашивать разрѣшенія: какой я долженъ дать отвѣтъ графу Болеславу Потоцкому на означенное выше письмо его?“

На этомъ письмѣ имѣется помѣта рукою Бибикова: „Гдѣ было разрѣшеніе?“

Бумагой этой и оканчивается дѣло о Немировскомъ театрѣ, и потому исходъ его намъ неизвѣстенъ.

О. Левицкій.

Життя і твори Віктора Забіли.

I.

Співець власного горя. (Віктор Миколаєвич Забіла).

Анормальне, надзвичайно важке становище української літератури в Росії було причиною того, що на протязі навіть останніх пятидесяти років її істнування ми зустрічаємося з цілим рядом дивних, незрозумілих за-для чоловіка, мало знайомого з історіею цієї літератури, фактів. До такого рода чудних з'явищ, напр., належить істнования в рядах письменників українських таких людей, що сливе нічого не друкували за свого життя, хоча й були відомі землякам, і всю свою літературну спадщину полишили в паперах. Досить тут нагадати Руданського, Ніщинського, Мову, Навроцького та инших.

Що ж було причиною, що оці й инші, їм подібні письменники не публікували своїх творів?..

Перш за все цьому багато спричинилося те, що на Вкраїні Російській не було періодичних органів, де б можна було їх друкувати, — не було й видавців, які взялися б їх випустити в світ. Коли до цього додати сувору, вередливу, безжалісну цензуру, брак свідомої своєї національности інтеллігенції, повсякчасні переслідування та кари на всіх українців і особливо на письменників, — то, здається, зрозумілим стане, чому де-які навіть з кращих українських письменників не друкували нічого за життя.

Багато говорити про те, скільки шкоди принесло таке становище українській літературі, не приходиться: це зрозуміло само собою. Письменник, хоча б і самий талановитий, без критики, без

підтримування з боку публіки, мов рослина без води, засихає, марніє, втрачає свою силу й охоту до роботи. Разом з цим література позбавляється талановитого робітника. Твори таких письменників, з'явившись на світ Божий через 20 — 30 літ після свого написання, вже не можуть мати такого значіння для публіки і того впливу на дальший розвиток літератури, який би вони могли мати в свій час.

До таких ось письменників належить і Віктор Забіла, з життям і творами якого ми хочемо познайомити наших читачів.

Історія нашої літератури поки що мало розроблена. Не вважаючи на те, що література наша, порівнюючи її становище з становищем инших европейських літератур, має дуже обмежене коло робітників, ми якось дивно недбало відносимося до ціх діячів. Живе-живе який-небудь письменник, працює-працює, скільки є снаги й спромоги, — помре, — ми згадаємо про нього в кількох убогеньких некрологах і думаємо, що вже покінчили з ним всі рахунки, виконали перед ним всі свої обов'язки. Коли письменник мав такий дужий, такий голосний талан, що міг сперечатися з силою часу, який всіх і все пожирає, то він живе й буде жити. Буде жити, але сам через себе, а не дякуючи нам, вдячним його землякам — читачам. Коли ж який письменник не має такого виразного, сильного талану, то певблаганний час швидко поглине його, — його швидко забудуть. Ми не поможемо йому, — ми будемо спокійненько дивитись, як потопає в Леті забуття талановитий, щирий, сімпатичний письменник. І скільки їх, оціх нещасливих працьовників літературних погинуло вже в дужих хвилях байдужого до всіх і всього часу!.. Чи не через це саме й література наша вважається такою бідною, такою невиразною?.. Чи багато справді з наших письменників відомо широкій публіці? І тепер ще часто навіть од так званих українців gente можна почути такі речі: „Українська література... Та хіба ж вона є?.. Був колись Шевченко, писав по-вкраїнськи Стороженко та Марко-Вовчок... А де ж та ціла окрема література вкраїнська?..“ Такі розмови свідчать про те, що й свої земляки,— не кажемо вже про росиян взагалі,—зовсім не знають навіть кращих наших письменників, як, напр., Франко, Грінченко, Леся Українка, Стефаник, Коцюбинський то-що. Що ж вже й говорити про таких маленьких поетів, як забутий зовсім в наші часи Віктор Забіла?..

Про Забілу навряд чи хто тепер хоч що-небудь знає, виключаючи людей, що спеціально студіювали історію вкраїнської літератури. Та й ті навіть, що цікавились історією

вкраїнської літератури, не мали змоги добути ширших відомостей про життя й літературну діяльність Забіли. Досі про нього видруковано кілька окремих заміток, роскиданих по ріжних виданнях, — досі нема більш-менш повного його житепису. В „Очерках исторіи украинской літературы XIX столѣтія“ Н. И. Петрова росказано про життя Забіли тільки те, про що згадано в „запискахъ М. Н. Глинки“. [1]) В найбільш повній історії вкраїнської літератури О. Огоновського про Забілу поміщено тільки коло двох десятків рядків. З творів Забіли до самого останнього часу було надруковано не більш якого-небудь десятка віршів. [2])

Дякуючи шановній редакції „Кіевской Старины“, нам пощастило достати кілька зшитків творів В. Забіли. З'єднуючи зміст всіх оціх зшитків [3]), ми знайшли коло тридцяти нових, ще невідомих публіці його творів. Зацікавившись творами й життям безталанного Забіли, ми в оцій статті хочемо звести до-купи все, що відомо про життя поета, [4]) по змозі іллюструвавши біографію матеріалами, які подають нові знайдені нами твори Забіли.

---

[1]) Петров — 149 — 154 стр.; „Записки М. Н. Глинки“ — в „Русск. Стар.“ 1870 р., т. II, 278 стр.

[2]) Надруковано: а) В „Ластівці“: „Голуб“ (208 стр.), — „Пісня“ (221), — „Повіяли вітри буйні“ (243); б) В „Черн. губ. Вѣдом.“ — 1857 р. № 16: „До батька, „Не щебечи, соловейку“...; в) Петров „Ист укр. лит.“: „Остап. і чорт.“ — г) Комаров — Кіев Ст. 1888 г. № 4 „Зовсім світ 8перевернувся“...; Зоря 1891 р.: „Будякъ“ (416 стр.) і „Семенова кобила“ (437 — 438); д) В. Лукич — „Зоря“ 1893 р. — „Посланіе до Шевченка“ (102 — 103), — Зоря 1894 р. — „Човник“ (393).

[3]) Ось які зшитки були у нас під руками: № 1, — „Малороссійскія стихотворенія. Сочиненія Виктора Николаевича Забѣлы,“ — 16 віршів, — самий старий рукопис; — № 2, — „Стихотворенія Виктора Забѣлы — 1854“, — самий повний рукопис, 33 вірші; — № 3, — „Спивы крузъ слезы. Надруковавъ (?) Вихторъ Забила“. — новый рукопис, переписаний якимсь д. „Ксенофонтом Михайловичем Леонтовичем, Борзенскаго училища. 1897 года“ — 27 віршів; — № 4, — Старий рукопис з 4 віршами Забіли і кількома віршами Маркевича; — № 5, — Старий рукопис Ол. Тищинського з посланіем „до Шевченка“ Забіли (за два останні рукописи складаємо глибоку подяку вельмишановному Б. Грінченку, який ласкаво дав нам їх за-для нашої роботи); — № 6, — три вірші переписані з рукописів музею В. Тарновського в Чернігові (за що дякую вельми шановному д. Миколі Вороному).

[4]) Ось коротенький показчик більш відомих статей про життя й діяльність В. Забіли: 1) И. К. — „Отрывокъ изъ поѣздки въ Москву и С.-ПБургъ“ — Черн. губ. Вѣд. 1857 р. № 16, стр. 133 — 135; 2) Куліш — „Взглядъ на малороссійскую словесность“ — Рус. Вѣстн. 1857 р. № 12; 3) Правда — 1869 р. № 48, — некролог; 4) „Записки М. Н. Глинки“ — Рус. Стар. 1870 р. т. II, стр. 278 — 279; 5) М. Н. Бѣлозерскій — „Т. Г. Шевченко по воспоминаніямъ разныхъ лицъ“ —

Оця поетична, так сказать, біографія Забіли буде разом з цим і характеристикою його поезії взагалі, особливо що до її змісту, бо мало не вся поезія цього оригінального поета присвячена подіям його власного життя. Вся майже поезія Забіли — цілком субективна, що до змісту—автобіографична. Трудно в історії літератури зустрінути другого такого письменника, щоб сливе всю свою літературну працю направляв на ілюстрування власного життя.

Про те, які причини виробили з талановитого Забіли поета з таким вузько обмеженим змістом творів, ми скажемо трохи далі. А тепер роспочнемо його „поетичну" біографію. За-для цієї біографії ми скористуємося всіми відомостями про життя Забіли, які були досі опубліковані, і постараємося вірність їх ствердити цітатами з його творів.

Віктор Миколаєвич Забіла [1]) родився на хуторі Кукоріковщині [2]) під Борзною в Чернигівщині. Коли саме родився Забіла, нам не відомо. П. Куліш каже, що Забіла вчився разом з М. Гоголем в Ніжинському ліцеї і навіть сидів з ним на одній лаві [3]). Це наводить нас на думку, що він був приблизно й одного віку з Гоголем. Відомо, що Гоголь родився 1809 року. Мабуть і Забіла родився теж з початку XIX в. Батько Забіли не був багатим, але ж його не можна було назвати бідним [4]). В дитинстві Забіла

Київ. Стар. 1882 р. № 10; 6) П. Куліш — „Хуторна поезія"— Львов. 1882 р. стр.— 19 — 24; 7) М. К. Чалый — Жизнь и произведенія Т. Шевченка." — Кіевъ 1882. р. стр. 59 і 197; 8) Н. И. Петровъ — „Очерки исторіи укр. литературы XIX ст." — Кіевъ. 1884 г. стр. 149 — 154; 9) М. Комаров — „Къ біографіи В. Н. Забѣлы", — Кіев. Стар. 1886 р. № 10, стр. 171 — 176; і 1888 р. № 4. 10) О. Огоновський — „Исторія литературы. русскои." — Львів 1891 р. ч. II, — II видділ, — стр. 702 — 703; 11) М. Комаров — „Ненадруковані байки В. М. Забіли." — Зоря 1891 р., стр. 416 та 437 — 438; 12) В. Лукич — „В Забіла і його жартобливе посланіе" „до Шевченка", — Зоря 1893 р., стр. 102—103; 13) Наталка Полтавка — „Роман В. Забіли." — Зоря 1894 р. стр. 405; 14) О. Кониський — „Т Шевченко-Грушівський," т. І. і II, — Львів. 1898 р., стр. 209 Про В. Забілу говориться і в ст. П. М-са — „Эпизоды изъ жизни Шевченка" — Вѣстн. Ю.-З. и з. Россіи — 1863 р. № 4, а також і в романах Куліша — „Майор" (Рус. Вѣстн. 1859), „Украинскія незабудки" (Основа — 1861 р. № 10). В. Забіла під іменем Капитона Павловича Иволгина). Наша статья була вже зовсім готова, коли нам довелося прочитати цікаву розвідку про Забілу д-ра І. Франка (Літ.-Наук. Вістн.—р. 1906, №№ 3 та 4).

[1]) Франко помиляється, коли називає Забілу „Олександровичем" (Л-Наук. Вістн. — 1906 р. № 3, 397 стр.)

[2]) Назву хутора Забіли подала нам в.-шановна О. М. Кулішева (Ганна—Барвінок), яка ласкаво надіслала нам свої споминки про Забілу, що був її родичем. Надалі ми прямо будемо покликатись на ці споминки, зазначуючи — „Спом. Барв".

[3]) П. Куліш—„Хуторна поезія",—стр. 22.

[4]) Хоч Куліш і називає його „багатим паном",—ibid.—19 стр.

втеряв батька, і ця втрата була дуже важкою за-для нього. Можна думати, що, хоч і мав він рідну неньку, але дитячі годи його пройшли досить нещасливо. В віршові „На той світ до батька“ Забіла каже:

„Годок мені був од роду, як тебе ховали.
„Як несли тебе ховати, тоді був дитина,
„І не думав, що я в світі -бідна сиротина...
„Не вмів тоді, нещасливий, і слова сказати
„І не знав, що батька несуть в землю заривати“...

В кількох своїх віршах Забіла гірко нападає на тяжку долю бідного сироти.

„Нещастніще всього в світі бідна сиротина,
„Плаче инколи, сердешна, як мала дитина,“ —

каже він в одному віршові.

„Йому (сиротині) той край, де родився, буде як чужина,
„Всюди за ним слідом ходить лихая година.
„І в-ніч нудиться він, бідний, і як сонце зійде;
„Радощей не мавши зроду, і в могилу піде...“—

говорить він в тому ж самому віршові.

Згадуючи про смерть і похорони батька та своє суворе, сирітське життя, Забіла звертається до покійного батька з гірким докором.

„На що, тату, ти покинув мене сиротою?
„Чому мене не взяв малим в могилу з собою?
„І я б вічним сном у землі спав, а не журився б,
„Не знав би я в світі горя, світом не нудився б...“

Вчився Забіла в Ніжинській „гимназіи высшихъ наукъ кн. Безбородко“ між 1820—1828 р.р., разом з Гоголем. Покійний О. Кониський каже, що „в реєстрі студентів ліцея [1]) за увесь час його

[1]) Ліцей повстав на місто колишньої гимназії.

істнування" він „не знайшов наймення Віктора Забіли... Мабуть,—думає він,—коли Віктор Забіла і був у ліцеї, дак не скінчив його" [1])... Тай не один Забіла втік з гімназії, не кінчивши в ній курса. Мало не половина учнів, звичайно, втікала з неї, бо вона нічого не давала своїм вихованцям, а тільки привчала їх до лінощів, до вільного й веселого життя [2]). Очевидно, гімназія не лишила ніяких більш-менш виразних споминок у Забіли, бо в його віршах ми не знаходимо й самої маленької згадки про годи вчення.

Покинувши гімназію, Забіла вступив до військової служби,—служив в гусарах. На службі він одержав чин майора. Серед товаришів — вояків життя Забіли летіло весело в повсякчасних гулянках та випивках. Службу в гусарах поет згадує, як самий щасливий час свого життя. Звертаючись до старого товариша, любого коня, Забіла каже:

„Як здумаєш, під Москвою як колись стояли.
„Гарно, весело жилося,—відкілься все бралось.
„Серце нудьги не бачило, з горем не стрічалось.
„До циган було поїдеш, пісень заспівають,
„Загаркають, затанцюють, душу потішають.
„Инколи і так траплялось: все позаставляєш,
„Копійки нема в кишені... Байдуже,—гуляєш!..
„Тебе було осідлають, я на тебе сяду,
„Шабля з-боку брязкотіла, ментик літав з-заду..."

В другому віршові, рівняючи своє сучасне сумне становище з колишнім, Забіла згадує:

„Годів два назад, не більше і я був моторний:
„Шабля з-боку, кінь гусарський, що як в'юн провор-
„Рижий мастю, очі чорні, як сонце сіяє; [ний, —
„Із-під копит искри скачуть, як вихор літає.
„І я було в чистім полі на нім красувався.
„Був щасливий і веселий і з горем не знався...
„Не було і в думці в мене, щоб так горювати."

---

[1]) Кониський—„Т. Шевченко-Грушівський"..., т. І., стр. 209.

[2]) Див. біографію Гоголя Шенрока, яку приложено до видання творів М. Гоголя А. Маркса,—т. 1, стр. 19.

Пробувши шість-сім років на службі, десь коло 1833 року Забіла приїзжає на свій рідний хутор в Чернигівщину. Блескучий, гарний, молодий офіцер почав знайомитись з своїми сусідами. Недалеко коло його хутора був хутор Мотронівка, що належав далеким родичам Забіли панам Білозерським. В Мотронівці Забіла познайомився з дочкою Білозерського Любов'ю Михайлівною, рідною сестрою Олександри Михайлівни Кулішевої (Ганни Барвінок). Зустріч і знайомство з цією панною були прямо фатальні по своїм наслідкам за-для Забіли. Палкий, бравий гусарин без тямку закохався в оцю сільську красуню [1]). Старі Білозерські співчували коханню молодят. Минуло коло року. Одбулися формальні заручини, — був навіть призначений день за-для шлюбу. Це була, як кажуть свідки, дуже гарна й щаслива пара. Молодому було літ з 25. Він був парубок стрункий, середнього росту, мав смаглаве, рябувате од віспи обличчя, великі карі очі, трохи кучерявий, густий, чорний чуб [2]). Вдачи він був добродушної, сердечної, щирої й дуже веселої, — це був незрівнаний гуморист. „Між многими здібностями своїми до великих і малих річей, — каже Куліш, — дивував мене він більш усього своїм комизмом, своїм юмором, вмінням кожну людину поставити на сцену, про яку оповідував, так, мов її бачиш своїми очима і чуеш власними ушима: чи то був москаль, чи то лях, чи то піп, купець, мужик, жид, циган, чи то дівча, чи стара баба, чи мала дитина. Оповідання ж його були не просто балакання: це були такі зрозумовані всякими обставинами сцени, які рідко доводиться вбачати на театрі. Тут він виявлював розум проникливий, чувство глибоке, всеодоліваючий комизм і могущу сатиру" [3]).

---

[1]) Це було не пізніщ початку 1833 р., бо в кінці цього року помер старий Білозерський, який відиграв таку значну ролю в нещасливому коханню Забіли.— Див. Біограф. Ганни Барвінок—Б. Грінченка, додану до її „Оповідань", стр. VI. (У Київі,—1902 р.). Нашу думку стверджують „Спом. Барв.". Вона каже, що її було коло п'яти років тоді, як трапилося лихо з Забілою. Як відомо, Ганна Барвінок родилася з початку (23 квітня) 1828 р. Виходить, що катастрофа з Забілою була коло 1833 р. І. Франко (Л.-Наук.-Вістн.—1906 р. № 3 стр. 402—403) помиляється, коли думає, що катастрофа Забіли трапилася коло 1836—1838 р.р.

[2]) Нат. Полтавка. — „Роман В. Забіли." — Зоря 1894 р., стр. 405; порівн.— „Спом. Барв"; Лукич (Зоря 1893 р., 102 стр.) каже, що в Забіли були „добр сиві очі".

[3]) Куліш — „Хуторна поезія", — стр 22; цю ж рису вдачи Забіли одмічає й. М. Глинка в своїх „Записках", — Русск. Стар. 1870 р., ч. 2., стр. 278 — 279; про9 юмор Забіла багато росказується і в „Споминках Ганни Барвінок"; див. також сл! М. Комарова — „Къ біографіи В. Н. Забѣлы" — Кіев. Ст. 1886 р. № 10, 171 —17.- стр., Зоря 1893 р., 102 стр.

Молода була мало подібна до нього. Це була сімнадцятилітня висока, огрядна, білява дівчина з величною постаттю, подовгастим, милим личком, пишними рожевими устами „сердечком", ясними голубими очима [1]), довгими золотими косами, що аж за пояс заходили [2]). Вона тільки що скінчила тоді Полтавський інститут, де виховувалась. І по своїй вдачі вона була мало подібна до Забіли,—вона була м'якої, рівної, спокійної вдачи [3]). Неначе за-для того, щоб підтримати поговірку, що „контрасти зходяться", Забіла та панна Білозерська надзвичайно закохались одно в одного. Перші щасливі дні молодого, палкого кохання були самим кращим часом в житті Забіли. Щасливий настрій почасті одбився і в його віршах. Ось, напр., як він згадує про свою милу:

„Послухайте мою пісню,—я Вам заспіваю
„Про гарную дівчиноньку, якую я знаю.
„Русявая, круглолиця, очиці чорненькі,
„Моторная, як на диво, ротичок маленький...
„Як квіточка хорошая, як тополька статна
„І як лебідь білесенька, зовсім уся знатна.
„Губонькі—як те намисто, що добрим зоветься,—
„Сонечко неначе зійде, як вона сміється...
„А як пісні заспіває,—соловья не треба,—
„Слухаєш, не знаєш де це: неначе хто з неба" [4])...

А ось як залюблений Забіла говорить про силу свого кохання до милої:

„Вона—щастя моє в світі,—всі мені не милі.
„Її більше себе люблю, люблю до могили.
„І в могилі, коли можна, то буду кохати;
„Так там уже кінець всьому—треба вічно спати...

---

[1]) Зоря 1894 р., стр. 405.

[2]) „Спом. Барв."

[3]) Зоря 1894 р., стр. 405

[4]) Цей портрет милої Забіли трохи одріжняється од того, що навели ми вище,—тут говориться—„круглолиця, очиці чорненькі", — а раніш казано, що Л. Білозерська мала „подовгасте личко" і „голубі очі"!.. Хто помиляється,—напевно сказати трудно. Відомо тільки, що ці вірші Забіла сам прикладав до своєї милої й не раз промовляв їх, згадуючи про милу („Спом. Барв."). А навряд чи він міг помилятися?..

„Не бачивши її, бачу,—її річ я чую,—
„Де б я не був, що б не робив, за нею горюю.
„Серце, душа, розум, гадки за нею скучають"...

В другому віршові, згадуючи про свої зустрічі з милою, Забіла каже:

„Не раз плакала зо мною, не раз і сміялась,
„Казала, що тільки в світі мною і втішалась.
„Як побачу було слізки, в грудях важко стане,
„Прошу було: „не плач, серце!" —поки перестане.
„За-те ж було, як веселу да я її стріну,
„Щасливіщий всіх на світі був я в ту годину"...

Але ж не довго раював наш бідолашний поет. Не встиг він упитися своїм коротеньким щастям, як його спіткало велике горе. Ні, це було не горе,—це була справжня страшна катастрофа, що перевернула все його життя, що зламала всі його сили, що зрубила з нього, колись веселого, енергічного чоловіка, талановитого письменника, [1]) не бідного дідича,—якогось нещасного п'яничку, писаку, мало не старця.

В той саме час, як Забіла раював, що-дня бачучись з своєю милою, до Білозерських почав учащати новий сусіда їх, сорокалітній поміщик удовець Ілля Боголюбцев, [2]) що купив собі невеличке село коло Мотронівки, але, як казали, мав великі, окрім цього, гроші. І йому скоро запала в око красуня Л. Білозерська. Він теж закохався. Не вважаючи на те, що Л. Білозерська вже була заручена за Забілу, він, егоїст, як і всі закохані, теж посватався до неї. Як дуже хитрий чоловік, з своїм сватанням він звернувся не до самої дівчини, а до батька. Сталося щось дивне за-для всіх. Старий Білозерський зламав слово, що дав Забілі, й порішив оддати дочку за Боголюбцева. Так він прямо й сказав дочці та жінці. Коли ті почали сперечатись, він

---

[1]) Правда, з великою певністю можна думати, що Забіла тільки й почав писати вірші після катастрофи. Наша думка така: Після катастрофи Забіла почав страшно піячити,—а це погубило його з-початку такий симпатичний талан.

[2]) Це призвіще ми знайшли в старих рукописах Тіщинського, — призвіща супротивника Забіли не подають в своїх споминках ні Ганна Барвінок, ні Нат.-Полтавка.

твердо, рішуче сказав їм, що своєї постанови не одмінить: як сказав, так і повинно бути, так і буде. Даремні були всі сльози, благання, сварки та лайки. Старий Білозерський твердо стояв на своїому. Він навіть звелів не пускати нещасного Забілу й на двір до себе. А Забіла ніяк не міг зріднитися з думкою, що він навіки втрачає милу,—а Забіла цілі дні й ночі, не злазючи з коня, все їздив кругом маєтности Білозерських, сподіваючись хоч одним оком побачити милу, перебалакати з нею, одвоювати таки своє щастя.

„По-уз двір, де мила живе,
„Я проїхав двічи,
„Да не бачив голубоньки
„Я ні разу в-вічі",—

пише в одному віршові Забіла.

Раз Забіла прочув, що стара Білозерська—Мотрона Васильовна—з дочкою їдуть в Ніжин купувати придане. Він перестрів їх на дорозі заплаканих і став просити дозволу пересісти до них в екипаж. Мотрона Васильовна не згодилась, кажучи, що вони й без цього багато терплять усякого горя, а як Михайло Васильович (старий Білозерський) дознається про це, то їм ще гірше буде. Попрохавши Забілу відступити од них геть, вона загадала поганяти коней. Тоді з великої роспуки Забіла, не тямлючись, кинувся під коні й його трохи не переїхали. Після цього нещасного закоханого взяли в екипаж і благали не робити більше таких дурниць, запевняючи, що будуть тверді й не покоряться наказові Михайла Васильовича. Потішений, з надією в серці Забіла поїхав до-дому...

Час тягнувся довго. Минуло ще кілька місяців. На дворі стояла мокра осінь. У дочки й матері сльози не висихали на очах. Один раз в-вечері вся сім'я Білозерських спокійно сиділа в хаті: троє маленьких гралися на канапці, [1]) а Любов Михайлівна з Мотроною Васильовною щось шили чи читали коло столу. Коли це раптомъ одчиняються двері,—входить батько з Боголюбцевим.

---

1) Це були—мати Наталки Полтавки, її брат Василь і менча сестра Олександра (Ганна Барвінок),—див. „Зоря"—1894 рок., 405 стр.—Ганна Барвінок, хоч була тоді ще й дуже маленька, але запам'ятала обличчя Боголюбцева. „Він,—каже Г. Барвінок,—був ще молодий, чорнявий, кучерявий, але, як на мене, дуже не сімпатичний, прямо противний; в очах було щось роспустне, похабне .."—„Спом. Барв."

Боголюбцев зупиняється коло порога, а батько скорою ходою підходить до дочки, накидає на неї теплу хустку й велить їй іти за собою. Мати, дочка й діти в плач, а батько хапає Любку (наречену Забіли) за руку й веде за собою... Любка вернулася назад вже... повінчаною, гірко плачучи. [1])

Чим же можна пояснити таке негарне поводіння старого Білозерського що до Забіли?..

Перш за все мабуть тут мало велике значіння те, що Забіла був, як і всі вояки, добрий гуляка, що він, ще в гусарах служивши, навчився добре випивати тай і в карти любив пограти,—що через це саме він не вмів збивати копійку до копійки,—а вдруге—й те, що взагалі він був не багатий, особливо в порівнанню з Боголюбцевим. Ганна Барвінок каже, що старий Білозерський „не бачив в Забілі нічого положительного.“ [2]) П. Куліш прямо каже, що Білозерський не схотів оддати свою дочку „за п'яного картовника.“ [3]) З цього видно, що старий Білозерський боявся за долю своєї дочки,—боявся, щоб її не довелося бідувати за гулякою Забілою, і через те зламав своє слово. В віршах Забіли ми зустрічаємо дуже багато натяків, що це саме було причиною його нещастя.

„Без худоби теперь в світі
„Не зробиш нічого...
„Хто тепер без грошей стане
„Вірно вік любити“, --каже він.
„Підстирила мене стира
„Полюбить дівчину,
„Не на радість, не на втіху,
„На лиху годину,—
„Бо бідному без талану
„Любить не годиться:
„Йому дулю під ніс дадуть,
„Як схоче женитьсяся.
„Нехай буде пречесніщий,
„Нехай прехороший,—

---

[1]) Дивись—Зоря 1894 рок.—405 стр. („Роман Віктора Забіли“—Наталки-Полтавки).

[2]) Див. „Спом. Барв.“

[3]) Куліш—„Хуторна поез.“—19 стр.,—Куліш через – край вже рішуче і, як побачимо далі, не зовсім справедливо висловлюється.

„Скажуть: *„П'яниця, бездільник,*
„В його нема грошей!..“
„Гроші! Гроші і худоба!
„Без вас хоч пропасти“,—

читаємо ми в другому віршові. — А ось і сценка, яку, певно, списав Забіла з того, що самому довелося пережити. Ось він прочув, що мила його має виходити за иншого; загнавши добрих коней, прилетів він до неї; ось, побалакавши з милою та нічого певного не дізнавшись од неї, він розмовляє з батьками та тіткою милої:

„ . . . Стали балагурить,
„Хто у винниці де курить,
„Скільки хто доходу взяв...
„—А в вас виннички немає,—
„Батько знов його питає.
„—Нема,—треба ще зробить“...
„А тітка дак все сокоче:
„—Хто за його піти схоче,
„В його худоби нема,
„А в того ж багацько грошей.
„Подивиться, дак хороший...
„Іди лучше за того!...“

Во всій оцій нещасливій події в дуже не сімпатичному світлі малюється постать старого Білозерського. Перш за все це був страшний деспот в сім'ї. Хоч і бере його під свою оборону п—ні Наталка Полтавка, заявляючи, що він ще з-молоду „поклонявся Вольтерові“, [1]) і ніколи не належав до відомого роду домашніх „самодурців“, [2])—але факти, про які вона росповідає в своїй статті „Роман В. Забіли“, свідчять як раз противне. Потім—він мабуть дуже любив і поважав гроші, бо так вчепився за багатого зятя, хоча його й не кохала Любов Михайлівна. Забіла під час сватання зовсім ще не був ні тяжким п'яницею. ні картяром. [3])—Головна його біда була в тому, що він був не такий багатий. як Боголюбцев. [4])

---

[1]) Зоря 1894 р., стр. 405. — О. Огоновський — „Ист. Литер.“—ч. III, відділ 1, — стр. 281.

[2]) Зоря 1894 р., стр. 405.

[3]) Див Кіев. Ст. 1886 р., № 9, стр. 173.

[4]) Говорючи про цей сумний факт, Ганна Барвінок завважає: „Бог його знає що моєму татові, такому розумному, сталось розлучить таку пару й силомиць оддати сестру за иншого..“ („Спом. Барв.“).

Почувши про те, що Любов Михайлівна вийшла заміж за Боголюбцева, Забіла зразу страшенно обурився на неї.“

„Любив, кохав я дівчину, — пише нещас-
„І вона клялася, [ний поет:—
„Що кохає мене дуже,
„Дале й продалася,—
„За худобу проміняла...“

Звертаючись до милої, Забіла дорікає їй:

„Ти ніколи не кохала
„Мене так, як ти казала!..“

Але це було тільки хвильове роздразнення. Швидко Забіла зрозумів, що його наречена—зовсім не винна, що вона власне—така ж страдниця, як і він. Вже він не обвинувачує її за зраду, вже він добре зрозумів, хто його розлучив з милою:

„Да не вітри, люде злії
„Мені це зробили:
„Сами мене звели з нею,
„Сами й розлучили...“

Проходить ще кілька часу. Гнів, обурення по-малу-по-малу стихають, зменьшаються, зникають. Їх місце займає великий сум та біль на душі. Забіла сумує й горює, Забіла плаче й не перестає нарікати на свою щербату долю. В цей саме час прокидається у нього бажання писати вірші. Мало не в кожному своєму віршові Забіла говорить про своє горе, про свою тугу. Так, напр., в одному з віршів, рівняючи себе до листочка, що, зав'янувши, вже ніколи не зазеленіє вдруге, Забіла каже:

„Так і моє серце бідне
„Молодим змарніє.
„І в мене неначе в грудях
„Да щось одірвалось:
„Не лехче мені на серці,
„А ще гірше сталось.
„Очі мавши, я не бачу
„Радісного в світі,—

„Все обридло, все огидло,
„Не хочу більш жити!
„Ніч темна мені—як день,
„А місяць—як сонце,
„Плачу, плачу—один бідний,
„Сівши під віконцем!.."

Без милої ніщо не радує поета, без милої весь світ йому мало цікавий, без милої весь світ за-для нього — мов тюрма.

Багато людей люблять знаходити ліки од туги на дні чарки. В чарці ж почав шукати собі ліків і Забіла, що вже й раніш, ще бувши в гусарах, навчився добре випивати. Стерявши милу, з туги та роспуки Забіла почав пити та гуляти, задавав бенькети, на які скликав мало не всіх сусідів, придбав циганчат (років по десяти) дуже моторних і гарно повбіраних...[1]) „Бувало, — як каже Ганна Барвінок, — під час бенкету введе їх в залю, — сам стане посеред їх з чотирнадцяти-струнною бандурою, на якій він дуже гарно грав, утне козачка або що инше, циганчата навкруг його танцюють, співають і виробляють всякі штуки. Иноді й сам Забіла підтягує їм, особливо як співають -- „Не щебечи, соловейку"..., а найбільше мімікою та гримасами піддає їм охоти співати." [2])

Пив багато й гуляв Забіла, але його ще зовсім не можна було назвати п'яницею. Всі, хто мало знав, яке горе лежало на душі поета, вважали його за дуже веселого, компанейського чоловіка. Гарні, пройняті гарячим чуттям вірші його поширились під цей час серед його знайомих і здобули йому славу вкраїнського поета. Відомий російський композітор М. Глінка, який був в Чернигівщині р. 1838, зустрічався з Забілою в с. Качанівці, маєтку Г. С. Тарновського. Він прямо називає Забілу „малороссійским" поетом. Не згадуючи ні одним словом про п'янство Забіли, він говорить тільки про надзвичайний хист його „изображать в лицах." Перший скрипач Тарновського Калинич один раз, дивлючись на Забілу, так захопився, що аж скрикнув: „Это, сударь мой, волшебство, совершенный антик!" Вірші Забіли подобались і Глинці, який до двох з них („Гуде вітер вельми в полі"..., та

---

[1]) Ганна Барвінок каже, що в його були цигани кріпаками. („Спом. Барв.").

[2]) „Спом. Барв.", — Порів. — „Роман В. Забіли", — Зоря 1894 р. 405 стр.

„Не щебечи, соловейку“...) прибрав ноти. Взагалі в споминках Глинки про Забілу можна помітити, що він подобався всім, хто знав його, особливо своїм надзвичайним гумором. Художник Штернберг, що теж разом з Глинкою був у Качанівці, навіть намалював гарного портрета Забіли. [1]) Року 1841 Забіла друкує три свої вірші в „Ластівці“ Гребінки і стає відомим всім українцям, що стежили за розвитком рідної літератури.

Десь коло цього часу Забіла познайомився з Шевченком. Коли саме почалося це знайомство й як саме зав'язалося воно, трудно напевно сказати. Шевченко, вільний чоловік і відомий вкраїнський поет, вперше був на Вкраїні тільки 1845 р. До того часу навряд чи міг Забіла персонально познайомитись з ним. Але дуже можливо, що Шевченко і ще значно раніше знав про Забілу. В-осени р. 1839 Шевченко жив у Петербурзі разом з художником Штернбергом, який тільки що тоді вернувся з України, [2]) де в маєтку Г. Тарновського с. Качанівці дуже часто зустрічався й балакав з Забілою. Як відомо, Штернберг навіть намалював портрета з Забіли. [3]) Шевченко дуже цікавився тим, що робиться на Вкраїні, й роспитував про все Штернберга. Не може бути щоб він в ціх розмовах нічого не згадав про вірші та пісні Забіли, — не може бути, щоб і Шевченко не звернув уваги на те, що десь в Борзні чи коло неї живе рідний, вкраїнський поет. Наслідком цього заочного знайомства було те, що р. 1842 Забіла одержав од Шевченка з власноручним написом тільки що видруковану поему „Гайдамаки.“ [4]) Ідучи на Вкраїну 14 квітня р. 1845 р. в суботу перед Великоднем Шевченко, був на хуторі (в Чернигівщині) у свого приятеля Віктора Олександровича [5]). Хто такий був цей Віктор Олександрович, не відомо. Можливо, що це був і Забіла, хоча батька його й звали не Олександром, а Миколою[6]). 9 січня р. 1847 Шевченко вже прямо їде в Борзенський повіт до Забіли, як до свого звайомого. Потім частенько Забіла з Шевченком бачились у Г. Тарновського в Качанівці, де вони „обидва

---

[1]) Див. — Рус. Стар. 1870 р., № 9, стр. 279.

[2]) Конiський — „Т. Шевченко Грушівський“, т 1, — 82 — 83 стр.

[3]) Рус. Стар. 1870 р. № 9, стр. 279. — Цей портрет зараз в „Им. Публ. Библіот.“

[4]) Основа 1862 р. № 5, — Петров „Очерки“... стр. 309.

[5]) Конiський — ibid, стр. 209 — 210.

[6]) Де-хто з біографів Забіли теж звуть його не Миколаєвичем, а Олександровичем.

поети, обидва щирі українці, обидва глибокі патріоти, — як каже Коніський, — швидко сприятелились.“ [1]) Після цього Шевченко кожен раз, як тільки доводилось йому переїздити через Борзну або бути де недалеко, не минав Забіли. Коли якось раз з невідомої причини Тарас не заїхав до Забіли, ображений поет послав йому ганьбу й дорікання, — написав гумористичне „посланіе“. Це „посланіе“ свідчить, що між поетами були досить близькі дружні відносини (оскільки глибокі, — трудно сказати!), — що вони писали один до одного листи („Чого ти лаешься, Тарасу?“ — починає своє „посланіе“ до Шевченка Забіла). Шевченко навіть змалював портрета Забіли. [2]) Кажуть, що на прощання з Забілою Шевченко подарував йому свого картуза і якийсь рослинний порошок зеленоватого кольору за-для настойки. Все це, а також листи Шевченка, які він надсилав йому з заслання, Забіла беріг, як святощі аж до своєї смерти. [3]) Коли помер Шевченко, то Забіла провожав його тіло аж до могили. [4])

З початку сорокових років минулого сторіччя познайомився Забіла й з другим великим українським письменником П. Кулішем. Коло травня 1843 р. Куліш вперше завітав до Білозерських на хутір Мотронівку і з цього часу цілих три роки, аж поки не одружився з Ганною Барвінок (Олександрою Білозерською), дуже часто їздив до них. В цей саме час спізнався з ним і Забіла, який теж не минав хутора Білозерських. Куліш зразу поважав талант літературний Забіли, почував до нього сімпатію, а разом з тим і дуже жалкував, що суворе життя так згубило цей досить виразний талант. „Хоч, може хто й здивується,—пише П. Куліш,— та я скажу, що це в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі“ [5]). Ганна Барвінок в своїх споминках каже, що „відносини між Забілою та Кулішем були завжде приятельскі, хоча вони рідко бачились“ [6]). Але є де-які факти, які свідчять, що ці відносини під кінець життя Забіли (з початку 60-тих років) дуже попсувалися. Р. 1857 Куліш на сторінках „Русскаго Вѣстника“ обізвав вірші Забіли [7]) циганськими, — казав, що вони написані мовою, „якою балакають на Вкраїні

[1]) Коніський — ibid., стр. 210.

[2]) Київ. Стар. 1882 р. № 10, стр. 70, — Зоря 1893 р., стр. 103.

[3]) Зоря 1893 р. стр. 103.

[4]) М. Чалий—„Жизнь и произведенія Т. Шевченка“,—196 стр.,—О. Коніський—Т. Шевченко—Грушевський. т. II, 392 стр.,—Київ. Стар. 1882 р. № 10.

[5]) Куліш—„Хуторна поезія“,- стр. 22.

[6]) „Споминки Ган. Барв.“

[7]) Вірші, що були надруковані в „Ластівці“.

цигани“ [1]). Цей гострий присуд так роздратував самолюбивого Забілу, що він написав до Куліша довге віршоване „посланіе“, в якому дуже зло глузував з Куліша. Це „посланіе, хоч і мало цікаве з поетичного боку, було дуже поширене серед борзенців. На жаль, воно зовсім не збереглося. До нас дійшло тільки три вірші з нього:

„Крути, верти свій розум
„Ізо всеї праці,
„Не викрутиш більше того,
„Що у мене в с....“ [2])

Не меньш самолюбивий Куліш оддячив за себе. В двох своїх повістях: „Майор [3]) та „Украинскія незабудки“ [4])—він змалював в дуже не сімпатичному виді Забілу, з'образивши його під призвіщем Иволгина.

Оскільки правдиво змалював Куліш Забілу в своїх повістях, про це ми ще будемо говорити, а тепер вернімося трохи назад, знов до його біографії.

Втерявши милу, Забіла почав запивати. Зразу він соромився пити на людях. Кажуть, що, їздючи по своїх сусідах, він возив з собою хлопця з дорожним буфетом і пив дорогою [5]). В цей час він був ще гарним з себе, показним, розумним і дуже дотепним чоловіком. Кохаючись в рідній мові, він жорстоко глузував з тих панів і особливо панночок, що соромились балакати рідною мовою, а говорили по-французськи [6]). Коли б діло не йшло далі бенкетів та гулянок з приятелями, то навряд чи це мало б дуже сумні наслідки. Але Забіла почав все більше запивати, — почав пити й при гостях, і сам-на-сам. Ганна Барвінок росказує, що в нього була так звана „дітська“,—хатина, в якій стояли бочонки з наливками, горілкою то що. І всі ці бочонки, скільки їх ни долівав Забіла, все чогось швидко висихали [7]). Коли до цього

---

[1]) Рус. Вѣстн. 1857 р., № 12, стр. 231.

[2]) Кіев. Стар.—1886 р. № 9, стр. 174—175.

[3]) Рус. Вѣстн. 1859 р.,—„Повѣсти П. А. Куліша“—т. IV,—СПБ. 1860 р.

[4]) Основа 1861 р. № 9.

[5]) Кіев. Ст. 1886 р. № 9, 113 стр.

[6]) Ibid. 173 стр.

[7]) „Спом. Барв.“; про цю „дітську“ та про наливки так само згадує Куліш, характеризуючи въ своїх повістях Иволгина (Див.—„Украинск. незабудки“—Основа 1861 р. № 9, стр. 13,—„Повѣсти П. А. Куліш“, т. IV (Майоръ),—стр. 17.

додати, що Забіла багато програвав в карти [1]), що він був вельми милосердний до вбогих і без всякої міри щедрий до своїх приятелів, [2])—то зрозуміло, що його, порівнюючи, невеликого маєтку не могло зберегтись надовго, — то зрозуміло, що швидко він став мало не старцем. Піяцтво без просипу, товаришування з п'яницями сталося причиною того, що й морально Забіла спускався все нижче та нижче, що він втрачав все те, чим так щедро наділала його мати-природа. „Багацько святого добра було в цій нещасливій людині,—каже Куліш,—і все те з'їла ледача панська жизнь, та жизнь, котру нам не дали справити на луччий шлях" [3]). Не можна сказати, щоб Забіла цілком пассивно відносився до свого морального зубожіння, щоб він не розумів його, не поривався до чогось иншого, кращого, вищого,—щоб він був задоволений з свого життя. Хоча прямих свідоцтв і немає, але з деяких його віршів видно, що йому було часом дуже важко. Так, напр., в віршові „До коня" він каже:

„А тут думка, а тут серце
„Як почнуть змагаться:
„На що літа погубив так,—
„Ім вже не вертаться".....

В жартовливому „посланіи" „до Шевченка" Забіла дорікає Кобзареві, що той не заїхав до нього. З де-яких фраз цього „посланія" видно, що Забілі дуже хотілося побачити живого чоловіка, почути живу розмову, забути хоч на де-який час своїх приятелів—„не дурнів випити"[4]),—забути горілку, карти... В цьому ж таки „посланіи" нещасний Забіла марить про те, як би то гарно було поїхати до Петербургу:

„Я б ще побув у Петембурсі
„І побував би в вашій бурсі,
„Що Академією зовуть.
„Побачив би тебе Тараса,
„Того, що написав Торквата Тасса,
„Того, що славний медальєр.

---

[1]) Куліш,—„Хуторна поезія",—стр. 19—20.
[2]) Ibid. 22 стр.
[3]) ibid.—стр. 22.
[4]) ibid.—стр. 22.

„Там Григорович е добряга,
„Да ще найшовся б чоловяга,—
„*І серце б трошки пожило.*
„Там Глинка той, що добре грає,
„Що пісень всяких він співає,
„Як би весною всі птахи!..
„Дак—що ж робить?... *Не маю долі*:
„*Живу у світі, як в неволі,—*
„*Як пташка в клітці, так і я*"...

Ось до чого поривалася душа Забіли,—ось в якому товаристві хотілося бути горопасі-поетові, та... „не мав він долі".

Звичайно, як би Забіла був більш енергічний чоловік, як би в нього було більше сили волі, як би він був більш видатною натурою,—то він лехко пережив би свою житьову катастрофу, — то він також лехко порвав би з старим життям і роспочав нове. Та, на жаль, Забіла був дуже млявої, пассивної вдачи, був мало здатний хоч на який-небудь протест. Коли до цього додати, що у Забіли зовсім не було яких небудь певних вищих ідеалів, які б могли підтримати його після катастрофи з мріями про власне щастя, які б дали йому більш широку мету за-для життя, які б одкинули кудись назад думки про зрадливу милу та знівечене кохання, — то ми зрозуміємо, чому така, здається, звичайна, світова річ зробила на Забілу таке страшне по своїх наслідках враження. Зрозумілим нам стане також і те, чому він плив туди, куди зла доля швидко-швидко несла його житьовий човник, — плив, майже не борсаючись, хоча й бачив, що ось-ось човник його попаде на каміння та й розіб'ється [1]).

Морально Забіла падав все нижче та нижче. Але і в цей час в душі його було ще багато доброго. В душі його жила свята любов до меншого брата селянина. Він охоче балакав з селянами, кумував у них, гуляв на весіллях і допомогав, чим і як міг. Було в його душі ще одно велике, святе почування, якого він не міг забути, з яким він і вмер. То було — кохання, любов до милої, з якою його так жорстоко розлучили. Правда, не раз в своїх віршах Забіла звертається з гірким докором до „невірної",— але й ці докори — такі болючі — ясно свідчять, що безталанному поетові ніяк не вдається вирвати кохання з свого серця.

---

[1]) Див.—вірш. „Човник".

„Мучусь, мучусь і скучаю
„Серцем за тобою...
„На що ж було мені тебе
„Да так полюбити?
„На те хіба, щоб віку
„Собі вкоротити;
„Бо я кріпко, дуже люблю,
„Не можна вже більше,
„І чим дальше, а чим дальше,
„То все мені гірше",—плаче Забіла.

В другому віршові, згадуючи вже про свою старість, він питається:

„За що ж цілий вік невірну,
„За що я кохаю?"...

Є де-які данні, які свідчять про те, що й „невірна", Любов Михайлівна не забувала про свого колишнього молодого, що й вона—коли не кохала його, то співчувала йому. Ганна Барвінок оповідає, як один раз на балу в Мотронівці Забіла покликав до мазурки свою колишню молоду, тоді вже пані Боголюбцеву,—як гарно, з яким захопленням вони танцювали, як це дражнило Боголюбцева,—як ревнивий муж потім дико помщався над своєю жінкою... Ганна Барвінок рішуче висловлюється, що „сімпатія між ними до кінця життя зосталася" [1]).

Звичайно, гаряче, палке, молоде кохання помалу-помалу зникало,—але воно зоставило після себе важкі наслідки, яких ніщо, навіть і всевладний час, не могло знищити. То було гостре незадоволення життям, повсякчасна туга, бажання хоч як-небудь розважитись, — відціля й повсякчасне піяцтво, й картярство. Звичайно, од такого життя маєтки Забіли все танули, мов той віск. Настав нарешті час, що їх продали за довги. Тоді (з початку 60 р.р.) Забіла, щоб мати заробіток, почав держати в Борзні поштову станцію й сам заправляв нею. Нове своє діло він вів дуже недбало й неакуратно. Мандрівникам дуже часто доводилось довго чекати коней. Коли б так поводився хто инший, то його довго не потерпіли б, а Забілі все прощали: такий він був привітний та

---

[1]) „Спом. Барв.".

гостинний чоловік. Як і перше, Забіла любив бути на людях, — часто зустрічав проїзжих, знайомився з ними, балакав. Не раз траплялось, що проїзжі, які тільки що сварились, лаялись, що їм не дають коней, потім по кілька день жили, гостюючи, у Забіли випивали з ним, грали в карти, слухали його сумних та жартовливих пісень, сміялись з його вигадок [1]). Але люде, яким доводилось бачити Забілу під цей час, кажуть, що взагалі він робив дуже сумне враження. Це вже не був здоровий, гарний, веселий юморист, це був передчасно постарілий чоловік, мало не дід, давно не стрижений і не голений. Жартував він і тепер, але жарти ці були не веселі, але од жартів ціх оддавало сумом. Особливо жалко й боляче було слухати, коли нещасний поет пробував іронизувати над своїм знівеченим життям, над своєю п'яною, наллятою горілкою „пикою" [2]). А пити Забіла вже не переставав, навіть пив ще більше, ніж перше. Тепер він вже мало не весь час проводив в своїй „дітській", серед ріжних бочок та пляшок, — тепер в „дітській" у нього появилася „жінка"—тридцяти відерна бочка з горілкою, [3])--тепер він инколи навіть писав свої вірші наливкою, замісць чорнила [4]). Зрозуміло, що при таких обставинах. Забіла не міг довго вдержатись на місці. Останні роки перед смертю він жив у Борзні, в своєї сестри, що була замужем за Білозерським. В цей час Забіла вже був мало не напів-мертвий: більш мовчав, а як і росказував що, то зовсім не цікаво, без колишнього гумору та живости [5]). Швидко й помер безталанний поет. Д. Микола Вербицький так расповідає про смерть Забіли: „Не задовго до смерти Забіла написав листа до свого небожа Івана Білозерського, де між иншими новинками росповідав, що о. Кондратій (піп) „удостоївся блаженної кончини", а власне — вертаючися до-дому п'яний, заорав пикою в калюжу й залився. „Дай Боже,—закінчував він,—і кожному християнину такого ж кінця".

---

[1]) Кіев. Стар. 1886 р. № 9, стр. 172.—Куліш в повісті „Майор",—характеризуючи Иволгина, говорить і про те, що він пропив свій маєток, і про те, що почав держати почтову станцію, і що був дуже неакуратним доглядачем станції, і про те, що закликав до себе проїзжих. Тільки Куліш малює Иволгина якимсь дуже улестливим перед великими панами чоловіком,—чого не можна, здається, сказати про Забілу.

[2]) Кіев. Стар. 1886 р., № 9, стр. 175.

[3]) Ibid. стр. 172.

[4]) В. Чернигівському музеї В. Тарновського є кілька рукописів Забіли. Коло одного з них є примітка, зроблена рукою самого автора: „написано вишнівкою".

[5]) Див. Споминки Тищинського.

А за якийсь час прийшла звістка, що Забіла помер. Сталось це, кажуть, так: взявши до себе в кабінет барило наливки, він все це барило випив, ліг на підлогу, поклав голову на барило (порожнє)... і—вмер“ [1])... Чи справді було так, як оповідає д. Вербицький, трудно сказати, але в його оповіданні нема нічого неможливого.

Так страшно низько впав морально нещасний Забіла, але і в цьому страшному становищі він зберіг в душі одно тепле почування, то—було почування любови до колишньої молодої. Її, як згадує Ганна Барвінок, Забіла не забував до самої смерти [2]).

Помер Забіла 1869 р. Поховано його в Борзні. На похорон посходилось багато його колишніх кріпаків. Всі вони плакали за ним, мов за рідним: такий він був до них добрий та ласкавий... [3]).

II.

Кілька слів про твори В. Забіли.

Проживши на світі мало не 70 років, Забіла написав за все своє життя всього коло 40 віршів. Звичайно, це дивно мало. Але не треба забувати, кажучи про Забілу, тих умов, серед яких він жив і під впливом яких мусів розвиватись його літературний талан.

То були глухі, сумні часи. Мало не все панство, мало не вся інтелігенція на Вкраїні зовсім втеряла живий зв'язок з рідним народом. Між народом та інтелігенцією була страшна, глибока, непроходна безодня. Інтелігенція, здавалось, на-віки втеряла свою національність. Серед панів тогочасних можна було чути всякі мови—і польську, й московську, й французську—ніколи тільки не лунала в їх покоях рідна, вкраїнська мова. „Тоді,—каже Куліш,—між українським панством рідко ще хто вмів розмовляти рідною мовою, і сам Шевченко говорив у гостях у панів мало не все по-російськи. Хіба знаходив дуже почутну собі людину між земляками, що відчалили вже від рідного берега і вплили глибоко в московщину“ [4]).

---

[1]) Росповідаю про це з листа, якого ласкаво надіслав до мене в.-шановний д. М. Вороний.

[2]) „Спом. Барв.“

[3]) „Спом. Тищинського“.

[4]) Куліш—Хуторна поезія, 24—25 стр.

Одже ж дивно, як то Забіла, живучи серед тодішнього зденаціоналізованого так глибоко панства, не тільки не забув і не забував рідної мови, але навіть писав нею свої вірші. Біографія Забіли зовсім не подає таких данних, які б могли пояснити цей трудно зрозумілий факт.

Може, хто впливав на нього в такому напрямку?

Трудно дати на це питання яку-небудь рішучу одповідь. Той факт, що Забіла вчився в Ніжині в ті часи, коли там був і Гребінка з Афанасєвим [1]), а також і те, що перші свої вірші Забіла друкує в альманасі „Ластівка“, який склав і видав Гребінка р. 1841, неначе свідчить про те, що на нього впливав Гребінка, що Гребінка підтримував його сімпатії до рідного слова. На жаль, біографія Забіли не дає ні одного найменшого факта, який би свідчив, що між Забілою та Гребінкою були якісь більш тісні, більш щирі та приятельські відносини. Є певні данні, що Забіла був знайомий з Шевченком та Кулішем, — але це знайомство почалось аж в 40-роках,—тоді, коли вже Забіла надрукував свої вірші в „Ластівці“.

Як бачимо трудно напевно сказати, під чиїм впливом Забіла почав писати вкраїнські вірші.

Можливо навіть, що й ніхто не робив на нього особливого впливу, що він цілком самостійно, з власної ініціативи почав писати вірші рідною мовою. Куліш в своїх згадках про Забілу неначе поділяє оцю саме думку. Кажучи, що рідна поезія на Вкраїні вперше прокинулась в Чернигівщині в творах Забіли, як в Харьківщині—за приводом Гулака-Артемовського, а в Полтавщині—Котляревського, він називає Забілу „самостійним органом нового почуття нації“ [2]). Коли ми звернемо увагу на те, що Забіла, як то певно відомо з його біографії, дуже кохався в рідних піснях, і придивимося до самих його віршів, що своїм складом і формою так нагадують українські народні пісні, то ми знайдемо разом з цим те безсумнівне джерело, яке надихало Забілі любов до рідного слова, яке, не рахуючи навіть впливу окремих людей, і само могло потягти Забілу до праці рідною мовою. Факт впливу

---

[1]) Огоновський. — „Истор. литер.“, ч. II, 1 відділ, — стр. 229. Кажуть, що Гребінка нахилив до українства Афанасєва („Зоря“—1887 р. ч. 4, стр. 70) і взагалі мав вдачу, „якою люде впливають на товаришів, сами того не бажаючи“. Писати по-вкраїнськи він почав ще в гимназії, в Ніжині (Огоновський—ibid.—230 стр.)

[2]] Хуторн. поез.—19 стр.

на Забілу народньої поезії, особливо пісень, не може підлягати жадному сумніву.

Звичайно, можливо, що до нас дійшло далеко не все, що написав Забіла, хоча однаковість, що до змісту, всіх збірників (рукописів) його віршів неначе свідчить про те, що він більш нічого й не писав [1]). Нам здається, що Забіла і справді не писав більш нічого, оприче того, що далі друкуємо ми. Нам, на жаль, тільки не пощастило знайти „Послання до Куліша", — але про цей твір кажуть, що він дуже не високої літературної вартости.

Чим же можна пояснити, що Забіла протягом такого довгого часу так мало написав?

Ми вже вище говорили, що Забіла не мав яких-небудь певних і міцних громадянських переконань. Це був собі простий чоловік, звичайний панок тогочасний, — тільки людина з щирим серцем і талановитою, дуже палкою, вразливою вдачею. Це була натура дуже сімпатична, але не глибока. Не маючи жадних сталих горожанських переконань, про що свідчать його твори, Забіла не міг свідомо глянути й на свою літературну діяльність. Забіла писав не через те, що кохався в рідному слові,—не через те, що розумів надзвичайну вагу й потребу рідної літератури, — він писав, бо слово само просилося, — писав, бо душа боліла, — писав, бо не міг вдержати слова, — писав, як соловей співає... Писав Забіла рідною мовою, бо любив її хоч і несвідомою любов'ю, бо вкраїнська пісня так зріднилася з його душею, що йому було б вже важко підібрати иншу форму за-для своїх думок і почувань.

Не маючи широких, загально-людських ідеалів або байдуже відносючись до них, Забіла через це саме не мав постійного джерела за-для своїх творів. Виспівав він своє горе, і далі не стало про що писати. Можна припустити, що Забіла починав писати й на инші теми. Серед відомих нам його творів є і дідактичні, і навіть історичні. Та всі ці твори погано виходили у нього. Через це саме, проспівавши свою пісню, вилившн в піснях власне горе, Забіла мусів замовкнути [2]). Маючи все це на увазі, не треба забувати й тих важких обставин, серед яких жив Забіла і серед яких розвивався його літературний талан. Вільне, широке

---

[1]) Нам довелось бачити аж три збірники під назвою—„Співи круз сльози" і всі однакового змісту.

[2]) Можна думати, що Забіла покинув писати ще й через те, що бачив, наскільки слабі його твори в порівнанню з творами Шевченка та Куліша, які саме почали в цей час писати.—І. Франко—„Поезії В. Забіли".—Л.-Н. Вістн. 1906 р. № 3, 397 стр.

гусарське життя, зрозуміло, не могло дати нічого за-для його талану, не могло зміцнити його. Нещасливе кохання одвернуло його на час од колишнього веселого життя, наповнило його серце тугою й журбою, дало зміст його пісням, вклало в його мало підготовлені до літературної роботи руки перо. Та,—на жаль,—не довго писало це перо. Безпросипне піяцтво швидко вирвало з його рук перо, замінивши його чаркою.

І зміст творів, і біографичні данні говорять нам цілком ясно, що найкращим часом в письменницькій діяльності Забіли був час од половини тридцятих до другої половини сорокових років,— той саме час, коли Забіла, тільки що втерявши свою молоду, дуже вбивався за нею і виливав свое горе в піснях, поки що не дуже то заливаючи його горілкою. За цей час Забіла написав більшу й кращу частину своїх творів. Бувши на Вкраїні р. 1839, Глинка говорить, про нього, як про відомого „малороссійскаго поета“ [1]). А що краща пора літературної діяльности Забіли закінчилася в другій половині сорокових років, про це, поминаючи біографічні данні, виразно свідчить Куліш. Говорючи про гостювання у Забіли р. 1847 разом з Шевченком, він, звертаючись до „хуторного поета“ (Забіли), каже: „Ти, чадо попсованого привилеями панства, *втеряло єси на-віки возмогу кращого життя духовного*“ [2]). Правда, і після цього Забіла писав де-що. Серед його віршів є один, що був написаний р. 1855, як показує виставлена коло нього дата. Але цей вірш, [3]) в якому Забіла тільки згадує про свое піяцтво, не суперечить, а навпаки підтримує нашу думку, доводить, що і справді після другої половини 40 років Забіла, який пив мало не безпросипу, не міг нічого писати. Ще коло одного вірша Забіли, який зберегається в Чернигівському музеї Тарновського, ми знаходимо дату: „1857 р. 29 іюня“ [4]). Ця дата неначе б то говорить проти нашої думки. Але ця дата, не вважаючи на те, що її зробив сам Забіла власноручно, не певна. В одному з рукописів, який складено р. 1854 [5]), ми знаходимо вже цю поезію. Очевидно, р. 1847 Забіла тільки переписав її „вишнівкою“ за-для якогось з своїх приятелів.

---

[1]) Рус. Стар.—1870 р., т. 2, стр. 278—279.

[2]) Хутор. поез,—23 стр.

[3]) Дивись № 36.

[4]) Дивись №—32.

[5]) Рукопис № 2,—на ньому стоїть ця дата—„1854 р.“

Нашу думку, що Забіла не міг писати після 1847 р., підпирає ще й той факт, що після арешту Шевченка та Куліша (1847 р.) стало небезпечно писати по-вкраїнськи. Трудно думати, щоб Забіла, який ніколи цілком свідомо не відносився до рідного письменства, виказав стільки горожанської мужности, щоб, не вважаючи на небезпеку, писати все ж таки рідною мовою.

Зміст поезій Забіли дуже обмежений, не широкий. З біографії Забіли ми вже знаємо, що в своїх творах він головним чином іллюструє власне життя. Як відомо, кохання відиграло в житті Забіли дуже велику роль.

Цим то й виясняється, чому то мало не всі твори Забіли присвячені коханню. То він говорить про власне кохання, то висловлює гаряче співчуття всім закоханим [1]). Поезій, присвячених коханню, найбільше в поетичній спадщині Забіли, і ці поезії — кращі зо всього, що написав він. В них чується так багато щирого, безпосереднього чуття, виливається така правдива та глибока туга, що мимоволі навіть вони вражають серце, викликають в душі якийсь особливий, відповідний до їх змісту настрій.

По-за цими поезіями, присвяченими коханню, у Забіли дуже мало творів.

Є одна цілком невдатна і що до змісту, і що до форми спроба історичного вірша. „Палій“ Забіли [2]) ясно свідчить про те, що він і не знав, і не розумів зовсім рідної історії. Дарма шукати у нього правдивої характеристики головного героя, — дарма сподіватись, що він змалює широку картину давнього, минулого життя.

Серед творів Забіли зустрічається також ще й кілька „байок“. Але „байки“ ці дуже мало нагадують те, що всім відомо під назвою „байка“. „Байки“ Забіли—це через край ростягнуті, мало цікаві, не багаті ні змістом, ні формою, убогі мораллю віршовані оповідання [3]), часто цілком взяті з життя, з сучасних подій [4]). Між ціми „байками“ вигідно одріжняється тільки „байка“ — „Остап і чорт“ [5]). Ця „байка“ краща од инших своєю формою, а крім того — в ній дуже гарно, цілком вірно з етнографичного боку змальовано характерні риси вкраїнського чорта, — чорта не дуже то розумного, якого лехко обдурити, і зовсім не злого.

---

[1]) Дивись вірші № 19, 21, 23...

[2]) Дивись — № 25.

[3]) Дивись № 13, 12, 16, 34.

[4]) Напр., № 13.—Див. Кіев. Стар.—1888 р., № 4.

[5]) № 16.

Нарешті, в спадщині Забіли ми знаходимо і кілька віршів з горожанськими мотивами. Це—саме нещасливе з всього, що написав він. Тут поезії вже нема ані краплі,—нема тут, на жаль, і оригінальної, свіжої, нової, самостійної думки. Ідеали й думки Забіли, які висловлюються в ціх віршах, самі звичайні, самі шаблонові. В одному віршові [1]) він, взявши за основу дійсний факт [2]), нападає на суди, які так сприяють багатим і так багато лиха приносять бідним,—в другому [3])—говорить про виховання дітей,—в третьому [4])—малює гірку долю сиротини, — в четвертому [5])— дає поради дитині і т. инш. Ось, напр., як він говорить про виховання дітей:

„Треба дітей учить змалку, щоб вони трудились,
„Щоб були вони слухняні та щоб не крутились.
„Коли що сами не знають, щоб батьків питали,
„За червоним щоб не дуже вони все ганялись“ [6])...

Чи може бути щось більш шаблонового од ціх порад?... А ось—як він радить жити й що робити дитині:

„Учись, не заучуйсь,—
„Люби Бога більше всього,
„Тай нас старих слухайсь.
„Людей люби, як тих братів...
„Коли будеш шанувати
„В серці своїм Бога,
„Так не бійся ні невзгоди,
„Ні злого ворога“ [7])...

А ось як син одповідає батькові на його поради:

„Що ти казав мені, тату,
„Я усе те знаю:

---

[1]) Див. № 13.
[2]) Кіев. Стар.—1888 р., № 4.
[3]) Див. № 12.
[4]) Див. № 11.
[5]) Див. № 28, 30.
[6]) Див. № 12.
[7]) Див. № 30.

„Богу молюсь, Бога боюсь,
„Царя почитаю:
„Він, як рідний усім батько,
„Сиріт воспитае“ [1])...

Чи далеко ж пішли ці думки од так званої „прописної“, дешевої моралі?..

Не багаті змістом, твори Забіли далеко не виблискують і формою. Здебільшого форма їх—то форма „звичайних жіночих та й козачих“ пісень.[2]) В творах Забіли не шукайте штучного, гнучкого, артистичного вірша,—вірш його примітивний, надзвичайно простий і одноманітний.

Мова віршів Забіли, як за для того часу, досить чиста й гарна. Трудно зрозуміти, чому Куліш назвав цю мову „циганською“ [3])...

Вже раніш ми говорили, що в творах Забіли дуже помітно вплив народньої пісні. Народня пісня, що була джерелом задля всіх перших українських поетів, була головним джерелом і за-для Забіли. Маючи це на увазі, не можна ніяк згодитись з де-якими критиками, [4]) що помічають на творах Забіли вплив Шевченка та Метлінського. Можна цілком рішуче висловитись, що Забіла в своїх творах не наслідував нікому з тогочасних українських поетів.

Звичайно, за-для нашого часу, коли поезія пішла так далеко вперед і що до змісту, і особливо що до форми, твори Забіли не можуть мати великого значіння. Але навіть і тепер де-які з його віршів, найбільш ті, в яких він жалується на свою нещасливу долю та плаче за знівеченим життям, можна прочитати залюбки: в них так багато чуття та щирости. Не дурно ж де-які з цих віршів Забіли, що так нагадують і своїм змістом, і формою народні пісні, пішли широко в народ,—і тепер ще їх співають селяне на Вкраїні. Але головна вага творів Забіли зовсім не в цьому,—твори його тепер мають виключно історичне значіння. Коли б ці твори з'явились в свій час, вони б мали в кілька разів більше значіння. Тоді вкраїнська література була ще така вбога, тоді на її ниві було ще так мало справжніх робітників, тоді

---

[1]) Див. № 28.

[2]) Кулиш—„Хуторн. поез.“—19 стр.

[3]) Русск. Вѣстн.—1857 р, № 12., стр. 231.

[4]) А. Котляревський (Чуприна). Див.—Москов. Вѣд. 1856 р., № 41.

вкраїнська література стояла ще в такому становищі, що твори Забіли були б за-для неї цінним придбанням. На жаль, суворі, сумні обставини не дали Забілі розвити свій талан, а нещаслива доля сховала надовго його твори і держала десь в заховку, аж поки вони зовсім не постаріли та не втратили сучасного значіння.

Кінчаючи оцю коротеньку замітку про твори Забіли, сміливо кажемо, що Забіла мав чималий поетичний талан од природи і при кращих обставинах виховання та життя з нього міг би виробитись досить виразний і талановитий поет. Ось що каже про нього Куліш: „Беручи цю людину в цілості, мушу сказати, що був це чоловяга з великим природним даром... Хоч, може, хто й здивується, та я скажу, що це в нас був би другий Гоголь, ще, може, до того Гоголь український, коли б у нього була така дорога, як у Гоголя, і такі приятелі“.[1])

І сам Забіла добре розумів, що він далеко не все дав, що міг дати. В одному з своїх віршів, рівняючи себе до весняної води, він каже:

„О як би тая водиця та де зупинилась,—
„Не одному б в жарке літо вона пригодилась.“ [2])

В посланії „До Шевченка,“ говорючи про своє сумне життя, Забіла між иншим завважає:

„Живу у світі, як в неволі,
„Як пташка в клітці, так і я.
„Співають пташки і в неволі,
„Та все не так як би на волі“..

---

[1]) Хуторн. поез.,—стр. 19, 22.
[2]) Див. № 35.
[3]) Див. № 18.

III.

Вірші Віктора Забіли. [1])

№ 1. Грицько і Маруся [2]).

Жала дівка жито в полі, сама й зажинала,
Не бачилась довго з милим, бачити бажала:
Не дуже то пильнувала, усе оглядалась,
Бо милого козаченька вона сподівалась.
Уже й вечір, його нема. Дівка плакать стала,
Що й не вийшов він до неї, що й мало нажала.
До-дому пішла з поля, [3]) цілий день неївши,
Всю ніченьку просиділа, голову схиливши
На правую на рученьку. Бідная тужила:
„Нащо таки я так дуже, нащо полюбила?
„Чому він, мій милесенький, в поле не виходив?
„Чи вже він такий безбожний, щоб [4]) мене ізводив?“
Стало на світ підніматься, реве вже скотина, —
В поле пастись захотіла, — все плаче дівчина.

---

[1] Друкуючи зараз всі вірші Забіли, які нам пощастило достати, вважаємо потрібним додати кілька слів:

Більшу частину віршів ми беремо в тій редакції, в якій знаходимо їх в самому старому рукописові — № 1. Чого в цьсму рукописові не хватає, — те додаємо з рукописів № 2 і 3, — рукописів (особливо № 3) більш нових Можна думати, що рукопис № 2 був складений, щоб подати до цензури: він самий повний серед рукописів, самий справний, в ньому чимало гострих і неестетичних виразів та слів позамінювано иншими, на думку редактора, кращими (Дивись, напр., вірші №№ 15 та 16). До кожного віршу ми подаємо варіанти, які зустрічаємо в ріжних рукописах. По-заяк де-що з творів Забіли ще раніш було надруковано, то ми, передруковуючи наново оці його твори, наводимо варіанти і з друкованих його творів. Мало не всі вірші Забіли, які ми зараз друкуємо, видрукував на сторінках Літ.-Науков. Вістника (1906 р., № 3 та 4) І. Франко. Той рукопис, яким користувався Франко, дуже подібний до нашого рукопису № 3 (однакова назва і роспорядок віршів).

[2]) В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 29; в рукописові № 3 — під № 26. В обох ціх рукописах, а також у Франка, кожен вірш поділено на два. В рукописові № 1 — нема назви коло цієї поезії.

[3]) Франко — „і в домі.“

[4]) Франко — „що.“

Встала після з-під оконця, в коворот погнала
І бичечків, і теличок, та все сумувала.
Одігавши за коворот, в господу верталась
І з рідною матюнкою його пострічалась.
Заплакала [1]) старенькая — в поле ягнят гнала. —
„Помагай Біг, пан-матюнко! — дівка їй сказала.
— „Помагай Біг, дівчинонько!“ — А деле [2]) руками
Ударилась дуже в груди, залилась сльозами.
„Не досталось, Марусенько, звать тебе дочкою,
„Розлучили Грицька мого навіки з тобою.
„Вчора його, голубчика, як обідать сіли,
„Виборний із головою од нас ухопили.
„Ніженьки йому скували, бідний вельми плакав.
„Сказав: „От тобі й женився! Лучше б був не сватав.
„Ведуть мене у некрути. Прощай, батько й мати!
„Не достанеться вже, може, більш вас цілувати“...
„Затулився хустиною, хлипав, заливався...
„Де то моя Марусенька? З нею й не прощався!“...
„Прохався він вельми-дуже: „Пустіть до дівчини,
„До моеї голубоньки, хоть на пів години“...
„І я з своїм старим дідом дуже їх прохали,
„Щоб не вели [3]) його вчора... І слухать не стали. —
„Та ну, годі! почав хлипать, — от як росходився“, —
„Голова сказав сердитий: „нащо полюбився!“...
„Годі лишень, прощавайте, — виборний озвався:
„От і лихо, що з дівкою він не попрощався“.
„Росчинив він настіж двері, повели із хати
„Грицька, рідную дитину, вороги прокляті!“...
— „Нещасна [4]) я у світі! — Маруся сказала:
„Тепер жить [5]) мені не мило“, — гірко плакать стала.
„Буду мучиться, крушиться, буду убиваться:
„Не удалось сиротині милим утішаться!
„Нема Грицька, нема й щастя мені уже в світі!
„Увесь світ мені не милий, не хочу більш [6]) жити:

---

[1]) Франко — „заплакана.“

[2]) Мабуть — замісць — „далі“. „Деле“ — стоїть во всіх трьох рукописах Франко — „сама.“

[3]) Франко — „взяли.“

[4]) ibid. — „нещасная.“

[5]) № 2: жить тепер; Франко — „жить мені тепер.“

[6]) Франко — „вже.“

„Не довелось карих очей його цілувати,
„Не довелось Грицька мого вічно своїм звати!“
— Дуже мучилась Маруся, бо вірно любила,
Приняла сердешну скоро сирая могила...
Чи вже квітка, як одірвать, [1]) довго цвісти буде?
Або серце, як розлучить, то воно й забуде?
Хоч у воду постав квітку, все вона зав'яне,
Бо вона вже одірвана, і пахнуть не стане!
Усе одно, як одірвати од милого милу.
Піде вже той нещасливий до время в могилу.
Котрі люблятся по правді, повік не забудуть:
Поки душа буде в тілі, все нудиться будуть!...

№ 2. Човник [2]).

Чи довго я, нещасливий, [3]) буду так крушиться? [4])
Пора б уже перестати скучать да нудиться!...
Пливе човник без весельця, к берегу звертає.
Ніхто човником не править: вітром прибиває.
І до берегу причалився да й остановився.
Не найшлось і там нікого, кому б він згодився.
Не було йому спокійно з берега лежати:
Знай, все стукався об його, як стане плескати.
Потім хвиля ісхопилась [5]), сердешний одбився [6])
Од [7]) берегу ізнов плавать, [8]) поки аж розбився...
І я в світі, як той човник, де пристать, не знаю.
Де б схотилось, там не можна, бо щастя не маю.
Одбиває й мене хвиля изо всей мочі.
Піду, піду, помандрую, куди глядять очі.
Човнику ж тому байдуже, чи хвиля, чи тихо:

---

[1]) Франко — „Чи як квітку одірвати“..

[2]) В рукописові № 1 — нема назви ко цієї поезії. В рукописах № 2 і 3, а також в „Зорі“ (1894 р.) і у Франка кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2—цей вірш поміщено під № 1, — а в рукописові — № 3—під № 4.

[3]) № 3 — нещасний.

[4]) Франко — „крутиться.“

[5]) Зоря — ізхватилась.

[6]) ibid. — ізбився.

[7]) ibid. — від.

[8]) № 3 і Франко — плавав.

Він дерево, він не знає, що то в світі лихо.
А я бачу все і чую да серцем нужуся.
Ой, як піду, куди очі, то вже й не вернуся.
Не будуть мене ховати, [1]) де лежить мій батько,
Де лежить мій брат [2]) з сестрами, де лежить і дядько.
Не буде йти за труною старенькая [3]) мати,
Не знатиме, коли син вмер, не буде й плакати.
Може, [4]) прийдеться де в лісі або серед поля
Заснуть вічно нещасному, коли така доля!
По мені не будуть звонить [5]) і ховать з попами,
Роздовбають носом птахи да звірі зубами,
Ростягають кості [6]) мої без шкури, без тіла.
Ніхто в світі не знатиме, де моя могила,
Ніхто й жменьки землі зверху на мене не кине,
Бо Біг тільки буде знати, де смерть ізостріне. [7])
А [8]) волосся буйний вітер [9]) рознесе по полю...
Чи вже душа й [10]) на тім світі піде у неволю?...

№ 3. Вітер. [11])

Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс ламає;
Плаче козак молоденький, долю проклинає.
Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс ламає;
Козак нудиться, сердешний, що робить — не знає.
Гуде вітер вельми в полі, реве, ліс ламає;
Козак стогне, бідолаха, сам собі гадає:
„Ревеш, вітру, да не плачеш, бо тобі не тяжко,
Ти не знаеш в світі горя, дак тобі й не важко.

---

[1]) Зоря — не буть мені заховану.
[2]) Франко — „де брати мої...
[3]) ibid. — старесенька.
[4]) ibid. „мо'.."
[5]) № 2, 3, Франко і Зоря — звонить не будуть.
[6]) ibid — кістки.
[7]) Зоря — ізустріла.
[8]) № 2, 3, Франко і Зоря — і.
[9]) Зоря — вітер буйний.
[10]) № 2 — і; — № 3 і Франко — й душа.
[11]) В рукописові № 1 — нема назви коло цієї поезіи. В рукописах № 2, 3 і Франка кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 2, а в рукописові № 3 — під № 3.

Тобі все одно: чи в полі, чи де ліс ламаєш,
Чи по морю хвилю гониш, чи криші здираєш
Солом'яні і залізні, [1]) якую де стрінеш;
Снігом людей замітаєш, в полі як застигнеш...
Одірви ж од серця тугу! [2]) Рознеси по полю,
Щоб не плакався я, бідний, на нещасну долю.
А коли цього не зробиш, мене кинь [3]) у море,
Нехай зо мною [4]) потоне, нехай [5]) мое горе!"...

№ 4. Безщасний. [6])

От і празника дождались. Веселяться люде.
А мені мабуть ніколи радощей не буде!
Дивлюсь на все, як без очей, бо щастя не маю,
Я і в будень, я і в празник нужусь та скучаю.
Минулося мое щастя: не бачусь я з нею,
Не бачусь з дівчиною, милою моею.
Лучче б серце розлучили мое із душею,
Коли мені вже не можна звать її своею.
Вона — щастя мое в світі ... Всі мені не милі...
Її більше себе люблю, люблю до могили.
І в могилі, коли можна, там [7]) буду кохати...
Да там уже [8]) кінець всьому [9]) — треба вічно спати!
Жить мені остило вельми, [10]) кинуть її тяжко:
Для неї я тільки живу, хоча і жить [11]) важко.
Не бачивши, її бачу. Річь я її [12]) чую.

---

[1]) Франко — „й залізнії..."
[2]) № 2 — муку.
[3]) № 2, 3 і Франко — кинь мене.
[4]) Франко — „ізо мною хай"...
[5]) № 3 — люте; Франко — моє люте...
[6]) В рукописові № 1 — нема назви коло цієї поезії. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 30, а в рукописові № 3 — під № 21.
[7]) № 2, 3 і Франко — то.
[8]) № 3 — „уже" — нема.
[9]) Франко — горю.
[10]) № 2, 3 і Франко — дуже.
[11]) № 3 — хоть і жити важко.
[12]) № 2, 3 і Франко — її річ я чую.

Де б я не був, що б я [1]) не робив, за нею горюю.
Серце, душа, розум, гадки — за нею скучають.
Плачуть мої карі очі: бачити бажають.
Не думкою, справді бачить, речі слухать справді. [2])
Так, як би мені хотілось, як люблю по правді.
Злая доля однімає у мене дівчину, —
Мене й мучить, мене й гонить живого в могилу.

№ 5. На той світ до батька. [3])

Нащо, тату, ти покинувъ мене сиротою,
Чому мене не взяв малим в могилу з собою?...
І я б вічним сном у землі спав, а [4]) не журився б, [5])
Не знав би я в світі горя, світом не нудився б. [6])
Як несли тебе ховати, тоді був дитина
І не думав, що я в світі бідна сиротина.
Не вмів тоді, нещасний, [7]) і слова сказати
І не знав, що батька несуть в землю заривати.
Може, іще й забавлявся, як попи [8]) співали:
Годок мені був од роду, [9]) як тебе ховали.

№ 6. Думка до себе. [10])

Сидів раз я над Десною [11]) да й дивився в воду,
Чому радощей ніколи я не бачив зроду?
Думав, гадав, за що б долі так мене карати?

---

[1]) № 2, 3 і Франко — „Я“ — нема.

[2]) Франко — справді бачуть, річі чують справді.

[3]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезіи. В рукописах № 2, 3, 4 і 5 — а також в „Черниг. губ. Вѣдом.“ (1857 р. № 16) кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 31, — а в рукописові № 3 — під № 23, — в рукописові № 4 — під № 4, — а в рукописові № 5 — під № 2.

[4]) № 4 і 5 — і.

[5]) Франко — нема — „б“

[6]) ibid — нема — „б“

[7]) № 2, 3, 4, 5 і Франко — нещасливий,

[8]) Черниг. губ. Вѣд. — дяки.

[9]) № 4 і 5 — бо я годиком зостався.

[10]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії. В рукописах № 2, 3, і 4 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 5, рукопиеові № 3 — під № 6, а в рукописові № 4 — пІд № 2.

[11]) № 2, 3 і Франко — над річкою.

Чи я хотів кого вбити, або щоб одняти
Худобу в кого чужую, або щоб [1]) украсти?
Мабуть прийдеться нещасним мені вже й пропасти..
Хвиля була превелика, вітер так і гонить,
Аж пором [2]) став серед річки і [3]) з місця [4]) не сходить.
Були й жінкі на поромі, були й чоловіки.
Кричять: „Тягніть разом, люде! Пропадем навіки!"...
Аж на пором [5]) хвиля плеще. Вітер реве, свище!
Пливуть вони дуже тихо і к берегу близче.
Дивлюсь: човничок [6]) маленький [7]) із хвилі маняє,
Зовсім стане його видно, а після й немає.
Тягли пором по канату й шостами спірали
Да й то сливе вже й к півдню к берегу пристали.
Мордувались [8]) із ранку і всі поморились [9]);
Як вилізли вже на берег, аж [10]) перехристились,
І сила ж була велика, да все було важко.
Як же тому, що в човнику, як же тому тяжко?
Неборашний, против хвилі сам він гонить човен,
І ізверху вода плеще, і ізнизу повен.
Став він ближче й до берега [11]) уже підпливати
Да не вспіє [12]) сам він гребти й воду виливати [13]).
Завертівся кругом човен да й перевернувся;
Бовть у воду, бідолашний, і не схаменувся.
Винирав [14]) разів із трічи. „Ой, ратуйте, пробу!.."
Кричав він, сердешний, дуже, кричав ік народу.
„От тако,[15]) — тільки сказали, [16]) — от тобі й нажився,

---

[1]) Франко — що.
[2]) № 2 і 4 — порім.
[3]) № 4 — „і" — нема.
[4]) № 4 —міста.
[5]) Франко — об порома.
[6]) № 2, 3 і 4 — човник.
[7]) № 3 і 4 — малюсенький, Франко — малесенький.
[8]) № 2, 3, 4 і Франко — мордувалися.
[9]) 2, 3 і Франко — дуже потомились.
[10]) № 2 і 3 — всі.
[11]) № 2 і 3—і к берегу; № 4—до берегу.
[12]) № 3—вміє.
[13]) № 4 відливати.
[14]) № 3 — виринав.
[15]) № 2, 3 і 4— оттак.
[16]) № 4—тілько і сказали.

Не далеко й до берега да ба—утопився!..“
Я був кинувсь рятувати, так [1]) плавать не вмію
Да й подумав, що й я в світі так десь [2]) околію
І мені так люде скажуть: „От тобі й нажився!
Хотів іще й [3]) ожениться, -от тобі й женився...“

№ 7. До милої. [4])

Поуз [5]) двір, де мила живе, [6]) я проїхав двічі,
Да не бачив голубоньки я ні разу в вічі [7])
Затьохкало серце в мене, як з двором зрівнявся.
Дуже бачиться хотілось, і кінь запинявся. [8])
Да нерано було уже, [9]) як я мимо їхав.
Оглядався назад довго, неначе хто кликав.
Дак я сам собі [10]) подумав: „Чи й ти так скучаешь?..
Коли вірно мене любиш, то й бачить бажаеш.
Ой, як вірно мене любиш, будем жить з тобою
Цілий вік, моє серденько, як риба з водою“...

№ 8 Думка. [11])

Ой [12]) коли б хто знав, як тяжко так на світі жити,
Як мені тепер прийшлося... Біг зна, й [13]) що робити...

---

[1]) Франко — да.

[2]) № 4—десь так.

[3]) № 4—„й—нема“.

[4]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 26, а в рукописові № 3 — під № 17.

[5]) № 3 — пуз.

[6]) Франко — живе мила.

[7]) № 3 — голубоньки ні разу у вічі.

[8]) № 2 і 3 — зупинявся.

[9]) Франко — вже було.

[10]) ibid. — дак сам собі я... — Франко — да сам собі і;

[11]) В рукописах № 1 і 2 нема назви коло цієї поезії. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 27, а в рукописові № 3 — під № 18.

[12]) № 2 і 3 — ох.

[13]) ibid. — „й“ — нема.

Полюбив я дівчиноньку, і мене дівчина
Дуже любить [1]) побожилась; да лиха година,
Що я такий безталанний на світ уродився: [2])
І сам бідний і з бідною вірно полюбився.
Що ж тепер мені зосталось? [3]) Плакать та нудиться,
Або вештаться по світу да вік не жениться.
Не розлюблю я ніколи: гріх на душі буде,
Сам я себе покараю, — не Біг і не люде.
Бо не люде мене звели, щоб я став кохати.
Серце з серцем счепилося, трудно розірвати.
Так я про себе гадаю, що вік не забуду:
Поки серце бьеться в грудях, поки жив я буду,
Не покину тебе, серце, дівчиноньку мила, —
Розлучить мене з тобою тільки що могила.

№ 9. Споминки. [4])

Два вже літа скоро прийде, [5]) як я закохався;
Як би знав я своє горе, лучче б був [6]) не знався
І [7]) з тобою, дівчиноньку, тоб не знав і муки,
Не знав би, [8]) як то любить, не знав би і скуки.
Як не бачу тебе тиждень, то за год считаю,
А побачу — і то тяжко: що казать, не знаю.
Сказать тобі, що я люблю. Ти скажеш: „Я знаю!“ [9])
Назвать тебе голубкою, я долі не маю,
Бо як би звав голубкою, то вже б і своєю...
Не буть тобі, дівчиноньку, ніколи моею.
Тяжко мені це сказати, не моя в цім воля...
За що ж мене так карає, за що злая доля?..
Тяжко мені жить на світі, тяжко як без роду!

---

1) ibid. — люблю.

2) № 3 — другої половини цього віршу нема.

3) № 2 і 3 — осталось.

4) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописах № 2 і 3 цей вірш поміщено під № 12.

5) Франко — пройдуть.

6) Франко — і

7) № 2 і 3 — я.

8) Франко — я

9) ibid. — цього вірша нема.

Хіба ж себе отруїти, [1]) або з камнем в воду? —
Годів два назад, не більше, і я був моторний:
Шабля з боку, кінь гусарський, що як вьюн проворний.
Рижий мастю, очі чорні, як сонце сіяє,
Із-під копит іскри скачуть, як вихор літає.
Як Палій, і я на полі [2]) на нім красувався.
Був щасливий і веселий, і з горем не знався.
Було зарже підо мною, сам весь затрясеться,
Пів-години не постоїть: хропе, скаче, рветься...
Оттак серце моє бідне [3]) в мене бьється,
Оттак воно, нещасливе, у ніч, і в день рветься...
Кінь же скаче, що веселий да горя не знає, —
А серденько — що нудиться да щастя не має.
Сяду було я на його, щоб погарцювати, —
Не було і в думці в мене, щоб так горювати.
Теперь і сам я не знаю, що буде зо мною,
Мучусь, мучусь і скучаю серцем за тобою.
Люта доля, чому мені ні в чім не способить, [4])
За що мене, бідолаху, із ума ізводить?..
На що ж було мені тебе да так полюбити?.. [5])
На те хіба, щоби віку [6]) собі вкоротити!..
Бо я кріпко, дуже люблю. — не можна вже більше, —
І чим дальше, і чим дальше, [7]) то все мені гірше.

№ 10. Соловей. [8])

Не щебечи, соловейку, під вікном близенько,
Не щебечи, малюсенький, на зорі раненько.
Як затьохкаєш, як свиснеш, [9]) неначе заграєш,

---

[1]) Франко — ізтруїти

[2]) № 2 і 3 — і я було в чистім полі.

[3]) — в грудях.

[4]) № 2, 3 і Франко — Чому й мені люта доля ні в чім не пособить.

[5]) Франко — себе да так закохати.

[6]) № 2 — щоб віку, — № 3 — щоб так віку собі скоротати.

[7]) Франко — довше.

[8]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії. В рукописові № 2 і в „Черниговск. Губ. Вѣд." (1857 р. № 16) кожен вірш поділено на два. В рукописові № 3 цієї поезії нема. У Франка є тільки друга половина. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 3.

[9]) Черн. Губ. Вѣд.—засвищеш.

Так і бьеться в грудях серце, душу роздираеш.
Як засвищеш голосніше, а деле [1]) тихенько,
Аж у душі похолоне, аж замре серденько.
Зовсім [2]) трошки перестанеш,—лунь пійде [3]) усюди,
Ти в темну ніч веселишся і як сонце зійде.
Твоя пісня дуже гарна, ти гарно й співаеш,—
Ти щасливий: спарувався і гніздечко маеш...—
А я бідний, безталанний, без хати, без пари. [4])
Не досталось мені в світі весело співати.
Сонце зійде,—я нужуся, і заходить—плачу:
Котру [5]) люблю дівчиноньку, тієї не бачу.
Довго [6]) й чутки вже не маю про милу дівчину,
Цілий вік свій усе плачусь [7]) на лиху годину.
Не щебечи ж, [8]) соловейку, як сонце пригріе.
Не щебечи, малюсенький, як і вечоріе!
Ти лети, співай тім людям, котрі веселяться.
Вони піснею твоею будуть забавляться.
А мені такая пісня душу роздирае,
Гірше бьеться мое сердце, аж дух замірае.
Пугач мені так годиться: стогне—не співае...
Нехай стогне коло [9]) мене та смерть возвіщае!..

№ 11. Сирота. [10])

Без худоби сиротині тяжко в світі жити,
Хоч який він буде чесний, все буде тужити;
Чесна душа йому втіха [11]) тільки всього й буде,—

---

[1]) №—2 далі.
[2]) Ibid.—після.
[3]) — Черн. губ. Вѣд.—луна всюду піде; № 2—лунь повсюду піде.
[4]) № 2—без пари, без хати.
[5]) № 2—яку.
[6]) Франко — давно.
[7]) Ibid—плачу.
[8]) № 2—„ж"—нема.
[9]) Ibid.—біля.
[10]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії. В рукописові № 2 її поміщено під № 22, а в рукописові № 3—під № 20.—В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два.
[11]) № 3—втіхи.

Мало її [1]) хвалять вже на світі люде.
Тепер дивляться в кишеню, не на чоловіка,
Не дивляться, яка душа і чи ціла пика.
Нещастливій [2]) же всього у світі бідна сиротина:
Плаче инколи, сердешна, як мала дитина.
Що задумає, згадає,—не буде по його:
Без худоби тепер в світі не зробиш нічого.
Ох, як важко жить такому, кому світ не милий,
Кому очі зав'язані на вік його цілий
Не хусткою, а долею! Гірко вже такому,—
Сам добра такий не знає,—не зробить й другому.
Йому той край, де родився, буде—як чужина,
Всюди за ним слідом ходить лихая година.
І в-ніч нудиться він бідний, і як сонце зійде;
Радощей не мавши зроду, і в могилу піде.
Не попробує у світі він у-парі жити:
Хто тепер без грошей стане вірно вік любити?
Не назовуть його татом його рідні діти,
Ні на кого і під старість голови схилити.
І він дітками не буде своїми [3]) забавляться,
Неначе один у світі, ні к кому озваться.
По-неволі віку собі такий укоротить,
Бо нудьга в його од серця [4]) на час не одходить.
Ніхто йому не поможе, а всі люде бачуть!
Як умре, і на могилі в його не заплачуть.
І деревце, як підперти, [5]) то довше постоїть,
Прямійше воно ростиме, і вітер не зломить.
А як його обгородить, ще буде ціліще,
Бо й скотина не обломить, то й ростиме вище.

———

[1]) № 2—тепер її; № 3—її тепер.
[2]) № 2 і 3—нещастніще.
[3]) № 2—своім.
[4]) Франко — од його серця.
[5]) № 2 і 3—підперте.

№ 12. Будяк. [1])

Поралися люде в полі, хліб святий збірали,
І діток своїх маленьких всіх позабірали.
Инші колоски збірали, к матеркам носили.
„Любий Сидор! Любий Семен!"—за те їх хвалили.
„І я, мамо, осьде скільки, дивись, назбірала!"
„І ти любая Хотинко",—мати їй сказала.
„З'їжте ж сальця трошки з хлібом, [2]) да не роскидайте!
„Як поїсте, ізнов, дітки, колоски збірайте!"[3])—
Другі ж діти, знай, бігали, цілий день крутились,
Уже й матерки кричали, [4]) і батьки сварились.
Та [5]) не слухали, що кажуть, щоб не пустували:
Регочуться да бігають, через сніп скакали.
Загляділи:—квітка якась в житі червоніє,
І побігли усі разом, хто перше поспіє
Собі вирвать тую квітку. А того й не знали,
Що то—будяк преколючий, аж опережали [6])
Один другого, як можна,—де-які й побились.
Трошки згодом уже вони добре розгляділись.
Підбіг один зовсім близько, зачепивсь ногою,—
Прямо так і покотився в будяк головою.
Поколов собі всю пику, позбивав коліна,
І ще й мати, як підбігла:—„А вража дитина!"—
На його вона сказала, за чуб стрепенула,
Нераз в пику поколону кулаком сунула. [7])
І тим дітям добре чуби всім понаминали, [8])
Котрі бігли [9]) з ним умісті [10]) да жито топтали.

---

[1]) В рукописові № 1 нема назви коло цієї поезії.—В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два,—а в „Зорі" (1891 р.,—416 стр.) вірші ідуть так, як і в рукописові № 1.—В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 21, а в рукописові № 3—під № 19.

[2]) № 2 і 3—з хлібцем.

[3]) № 3—цього вірша нема.

[4]) № 2, 3 і „Зоря"— вже й матерки на їх кричали.

[5]) № 2 і 3—і.

[6]) Франко—але спережали.

[7]) „Зоря"—цього вірша нема.

[8]) № 2 і 3 - понаминала.

[9]) „Зоря" – бігали.

[10]) № 3—за ним вмісті.

„Бачте, як би не крутились,—батьки їм сказали,—
„А так, як отії діти, [1]) колоски збірали,
„І ви б тепер хліб із салом вмісті з ними їли.
„Ніхто б вас і не лаяв, й чуби б не боліли.
„А тепер дак чорта зїжте, скигліть, [2]) скільки хочте,
„Та не лізьте й нам у вічі, і нас не морочте.
„Геть із поля по домівкам, діявольські [3]) діти,
Через вас і ми не вспіем діла ізробити." [4])
Треба дітей учить [5]) змалку, щоб вони трудились,
Щоб були вони слухняні та щоб не крутились.
Коли що сами не знають, щоб батьків питались,
За червоним щоб не дуже вони все ганялись.
Не все гарне, що червоне,—треба роздивиться,
Що воно такеє в свігі й до чого годиться.
Инша прегарна квітка, може, ще й пахуча,
Та не треба зразу хапать, бо, може [6]), колюча,
Так і людей треба в світі добре [7]) розбірати:
Не все треба од них слухать, не все їм казати.
Инший буде дуже гарно тобі балагурить,
За тебе неначе й тягне, [8]) тебе ж і обдурить.
Грошей тобі у позику він буде давати,
По шагу з рубля у тиждень процент буде брати.
Такії у вовка очей [9]) позичать не стануть:
Вони сорому ізроду не мали й не мають.
Дак їх треба стерегтися [10]) більше всього в світі,
Бо страшнійше сто раз вони, чим [11]) будяк у житі.
Будяк отак [12]) тільки уколе, хто на нього ступить,—
А такого, як зачепиш, так зовсім облупить.

---

[1]) „Зоря"—Та так, як ті діти.
[2]) № 2, 3 і „Зоря"—дак голодуйте, плачте.
[3]) ibid—неслухняні.
[4]) „Зоря"—поробити.
[5]) Ibid—вчити.
[6]) № 2 і 3—може й...
[7]) № 2 і 3—дуже.
[8]) № 3—з тебе неначе й тягне.
[9]) № 3—такії очей у вовка.
[10]) № 2 і 3—стерегаться.
[11]) Ibid.—як.
[12]) № 2 і 3—Бо будяк тільки уколе.

№ 13 Багатий і бідний. [1])

Зовсім світ перевернувся, не так усе [2]) стало:
Кривда всюди [3]) на покуті, а Правди чорт-мало [4])
Край порогу [5]) нема місця, мерзне [6]) за дверима;
Бідна Правда не багата, а Кривда з грошима. [7])
Отті вражі кручкотворці усе лихо роблять, —
Як попадуть в свої лапи, дак за ніс поводять.
Чия кишеня повніша, той і буде правий,
Сами як викрутяться живо, як біси лукаві.
Нехай добрий не дожде вже [8]) по судам тягаться,
Бо не візьме він нічого, даром буде праця.
У шпаковню ще засадять, худобу однімуть,
Обезчестять сердешного і свитку ізнімуть.
Як обдеруть уже зовсім, пустять на поруки, —
Де вже тільки можна зірвать, дак погріють руки.
От я знаю, один случай коло мене стався,
Що багатий і к бідному [9]) в ниву уорався.
Бідний казав багатому, що він [10]) обиждає,
Що послідній [11]) шматок хліба в нього однімає.
І ще [12]) вилаяв, як знав уже [13]), да все шкоду робить.
Прийшла оранка, і бідний із плужком виходить.[14])
Може, спрягся, бідолашний, щоб не пустувало:
Мало мав він[15]) батьківщини і скотини мало.

---

[1]) В рукописові № 1 і в „Кіев. Стар." (1888 р. № 4, стр. 15 — 16) нема назви коло цієї поезії. В рукописові № 2 кожен вірш поділено на два, — в рукописові № 3 і у Франка цього вірша зовсім нема. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 17.

[2]) „Кіев. Стар." — усе не так.

[3]) ibid. — всюди кривда.

[4]) № 2 — вже мало.

[5]) „Кіев. Стар." — крій порога.

[6]) ibid — мерзни.

[7]) ibid — з 4 по 10 вірш нема.

[8]) № 2 — не дождеться.

[9]) „Кіев. Стар." — та бідному.

[10]) ibid. — той.

[11]) ibid. — останній.

[12]) ibid — щей.

[13]) ibid. — „уже" нема.

[14]) ibid. — далі двох віршів нема.

[15]) № 2 — він мав.

Тут і почали [1]) змагаться, [2]) трохи не побились. —
Один на другого в суди жаліться хвалились. [3])
Бідний каже: [4]) „як би не гріх, в суді б не тягався,
Рощавив [5]) би, як ту жабу... Швидко [6]) б розщитався:
Истиком би по голові тріснув разів двічі,
Полетіла б душа в пекло, вилізли б і вічі."
— „Процентуюсь!" [7]) зараз крикнув багатий людям. —
„Кажіть же ви все, що чули, та по правді судьям!"
Зараз додому поїхав, [8]) наняв писаришку,
Надригали прошеніе уже не без лишку!
Написали, що той [9]) його убить нахвалявся,
Що по полю з сокирою за ним він[10]) ганявся,
Свідителей поззивали, [11]) у бідного ж мало:
Хто за голого [12]) потягне?.. От діло й пропало...
Багатий же давав [13]) гроші, всякі лакоминки,
І хліб святий мішечками, й годовані свинки.
Бідний думав бублічками одмогтись, сердешний, —
Та[14]) хто більше дае грошей, той і буде чесний.
Присудили за безчестя із бідного [15]) штрапу,
Продали у небораки послідню шкапу,
У намастир [16]) за похвалки каятися вперли,
У [17]) тюрмі ще поморивши, до станку обдерли.
Такім би, [18]) замість мундирів, петлі б дать на шиї,

---

[1]) № 2 — начали.
[2]) „Кіев. Стар. — змагатися.
[3]) ibid. — На послідок же в суді позивать хвалились; № 2—в суд один на другого жаловаться хвалились.
[4]) „Кіев. Стар." — сказав багатому...
[5]) № 2 — роздавив.
[6]) „Кіев. Стар." — скоро.
[7]) ibid — Протестую.
[8]) ibid — побіг він до-дому.
[9]) ibid. — бідний.
[10]) ibid. — та що за ним з сокирою по полю...
[11]) ibid. — поззивали свідителів...
[12]) № 2 — його.
[13]) „Кіев. Стар." — а багатий сипав.
[14]) № 2 — там.
[15]) „Кіев. Стар." — присудили із бідного за безчестя...
[16]) ibid. — манастир.
[17]) ibid — та в...
[18]) ibid. — оттаким би нашим суддям.

Да голодом перемучить, [1]) потопить в помиї,
Щоб і води не поганить чистої, чігучей, [2])
По два разом [3]) в помийницю, — вони дуже гнучі,

№ 14 Весілля. [4])

Хату нову ік весіллю робить пильнували;
Доробивши, гарнесенько майстрів розщитали;
По два рублі із копою вони поділились;
Вийшли [5]) собі, а дівчата мазать заходились.
З середини і з надвору крейдою білили,
Ще й [6]) пучками по всій печі квіток накрасили.
Гарно, світло було в хаті, — весело й [7]) дивитись:
Як би в мене така була, як буду женитьсяl..
Лавки були кругом хати широкі, соснові, —
Столи, прилавок, полиці — усі були нові.
Як зовсім уже прибрали, все повимивали,
Вільця [8]) зараз поробили, молоду вбірали.
Як убрали, по улицям пішли всі співати,
По всім дворам заходили к весіллю прохати.
Потім додому вернулись, гостей дожидались,
Дождавшися, з музиками за стіл посажались.
Молода, як квітка, гарна, здоровая, біла
Із молодим на покуті під житом сиділа.
А баби точили бали, горілочку пивши.
Свахи пісеньок співали, між ними сидівши.
Іли всячину — м'ясиво... Музики скрипіли,
Котрі їсти не хотіли, гопака садили.
Дівчаточка дрібнесенько тупали ніжками,

---

[1]) ibid — поморивши.
[2]) ibid. — бігучої.
[3]) ibid. — рази.
[4]) В рукописові № 1 коло цієї поезії нема назви. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 10, а в рукописові № 3 — під № 11.
[5]) № 2 і 3 — пішли.
[6]) № 2—і
[7]) № 3 — „й" — нема.
[8]) Франко—вінця.

Головками киваючи перед парубками.
А парубки, в боки взявшись, ходором ходили,
Приспівують, притупують да дівок вертіли.
Од обіду як устали, наївшись, напившись,
Загукали, пішли скакать, мов би побісившись.
Підперезав дружко себе навхрест рушниками,
В кучмі скакав [1]) серед хати, як чорт із рогами. [2])
Кричить: „Давайте [3]) горілки, пінної, не сивухи!
Не хочу я пить такої! Нехай пьють псяюхи...
Отим свахам, отим бабам сивуха годиться,
А нам доброї давайте, щоб добре й напиться“...
От, як випили вже гарно, до шталту сказати,
Инший пузом, инший рачки полізли із хати.
Парубки ще все держались на ногах з дівками,
А музики, підтягнувши, [4]) вже не так то й [5]) грали.
„Матері чорт! [6]) Не під ноги! [7])—кричить на музики
Парубіка більший за всіх [8]) „От же побью пики.
„Грайте лучче! Що це таке? На сміх піднімають?..
„Тропака не можна вибить... Чорт віть, як [9]) іграють
„Оце сукиного сина [10]) з цими музиками!..
Годі скакать!.. Ще давайте жартувать з дівками...
Каблучки в них однімали, де-які мінялись,
А де-які другим грищем собі забавлялись...[11])
Вечеріть уже як стало, знов музики грали,
Да вже дівки з парубками більш не танцювали,
Бо молодих у комору повели вже спати.
Не по нутру це дівчатам, пішли всі із хати
По домівкам, а иншії під тин з парубками,
Щоб, бач, знать, яке весілля, чи буде з квітками?..

---

[1]) № 2 і 3 — скакав в кучмі.
[2]) ibid. — да махав руками.
[3]) ibid — давайте кричать.
[4]) Франко—подухнувши.
[5]) № 2 і 3 — „й“ — нема.
[6]) № 2 і 3 — нема цього виразу.
[7]) ibid — не під ноги вже да грали.
[8]) № 3 — парубіка більший за всіх кричить на музики; Франко—... на музики: „А які то ви музики!“
[9]) № 2 і 3 — аби як.
[10]) ibid — Оце! Дивись, що ти зробиш...
[11]) Франко—цього вірша нема

Трохи згодом, як закричать дружки із свахами:
„Гу, гу, гу“... Давай в'язать руки всім стьонжками!..
Оттут як почали співать, усяк вимовляти,
Один про те, другий про це, да на двір із хати...
Пішли всюди по улицям, ляскають руками,
Свистять кричять, гагакають, дригають ногами.
А яке було весілля, про те ми ни знали,
Без хамута батько ходив, калину співали.

№ 15. В хугу. [1])

Вечоріє, смеркається, де дальше темніє,
Зривається хуртовина,—вітер вельми віє.
Віяв просто мені в пику уже через міру.
„Поганяй!“—я обізвався к [2]) свойму машталіру.
Був я трошечки п'яненький: мав на душі горе.
Тоді справді було мені по коліна море.
Вітер свище, реве, несе, вихрі піднімає,
Впірається прямо в груди, очі засипає.
„Погоняй скорій, Охриме, в полі ми загинем!
„Та гляди, чи так ми їдем!... Дорогу як кинем,
„Пропадем, як руді миші, десь посеред поля...
„Лучче б сидіть в теплій хаті... Понесла ж неволя!“
Хто любив коли по правді, як неможна більше,
То иншому [3]) траплялося хуртовини [4]) гірше.
Підстирил а й мене стира [5]) полюбить дівчину,
Не на радість, не на втіху, на лиху годину,
Бо бідному, без талану любить не годиться:
Йому дулю під ніс дадуть, як схоче жениться.
Нехай буде пречестнійший, нехай прехороший,

---

[1]) Ні в одному рукописові нема назви коли цієї поезії. Назву беремо у Франка. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 23,—в рукописові № 3—під № 20 б., в рукописові № 4—його поміщено під № 3. В рукописах №№ 2 і 4 кожен вірш поділено на два.

[2]) № 2—„к“—нема.

[3]) № 4—инкому.

[4]) ibid.—траплялася хуртовина.

[5]) ibid.—підстарила мене доля; Франко—пидстерегай мене стара.

Скажуть: „П'яниця, бездільник, [1]) в його нема грошей!“
Гроші, гроші і худоба!—без вас хоч пропасти,
Коли б чорта [2]) у болоті з рогом [3]) де попасти.
Зпершу б, може, ізлякався б, [4])—я б перехристився,
Обома б після руками за ріг учепився.
Кричав би: „Давай худоби, діяволе [5]) проклятий!“
„А то здохнеш підо мною, бісе волохатий! [6])
„Хвіст одірву, ноги тобі всі переломаю,
„Усі ребра дубиною твої пощитаю,
„Назад очима поставлю, поодрізую уші,
„Будешь стогнать коло пекла, а не бить баклуші.
„Зуби всі повибиваю, вправлю в ніс каблучку,
„Побью морду тобі усю, [7])—загну у карлючку,
„Пригрундзюю до берези, як тую собаку,
„Поламаю всього тебе, зотру на табаку! [8])
„Не даром вас вовкулаків поскидало [9]) з неба;
„Там мабуть то [10]) дармоїдів не дуже то треба!
„Чуеш, гаспид, чуеш, гаде, [11]) подавай худобу!
„Трісне душа, трісне й тіло, хоч кричи ти [12]) пробу“!
Може б, тріснув, [13]) і чортяка [14]) дав би [15]) мені грошей,
Тоді і я, де вже [16]) треба, вельми б був хороший.
Дак цього не буде зроду: чортів [17]) нема в світі,
А більше вже нігде достать, нема й на приміті.
Безталанний я, безщасний! Нащо полюбився?

---

[1]) Франко—безумник.
[2]) № 2—ког.
[3]) ibid.—за рого
[4]) ibid.—„б“—нема.
[5]) ibid.—діавол.
[6]) ibid.—бо пропадеш підо мною Ирод волохатий.
[7]) Франко—всюю.
[8]) № 4—цього вірша нема.
[9]) № 2; 4—поскидано.
[10]) № 4—„то“—нема.
[11]) № 2—чуєш, я кажу по правді...
[12]) № 4—ти й...
[13]) № 4—труснув.
[14]) № 4—трухнув, і рогатий
[15]) ibid.—дав...
[16]) № 4—все.
[17]) № 2—таких.

Тоді [1]) мабуть відьма здохла, як я народився. [2])
Гірко в світі жить без грошей, солодко з грошима:
З ними буде прерозумний з довгими ушима.
Як захоче він жениться, оддадуть за нього:
Довгі уші не завадять,—з грошима нічого.
„Буде ляпать"!—скажуть. Добре: йому усе гарно...
Проживе такий у світі, проживе не марно. [3])
Де б прийшлось сказать розумно, і там їми [4]) ляпне,
А [5]) другий за його скаже, да в кишеню цапне.
І такії наживуться в світі, як [6]) ісхочуть,
Вони сами себе хвалять да людей й морочуть,
А ти все [7]) собі балакай, голим усе будеш,
І вмреш голий [8]) без худоби, ще й чесним не будеш.
Думав, гадав дорогою, трохи не скрутився,
Та на силу білим світом дома опинився.
Коні бідні вже пристали, по снігу тягавши,
Я змерз [9]) зовсім, Охрим охрип, [10]) на шкапів кричавши,

№ 16. Остап і чорт. [11])

Жив собі десь чоловік,[12]) він Остапом звався.
Раз поїхав в гай по дрова, з чортом пострічався:
Прилягав, [13]) бач, гайок його к болоту близенько; [14])

---

[1]) № 4—і тоді.
[2]) Франко—цього вірша нема.
[3]) Франко—солодко, хоч марно.
[4]) ibid.—ушима; Франко—дурість.
[5]) № 2—і.
[6]) № 4—як цього
[7]) № 2— вже.
[8]) № 2—голим.
[9]) ibid.—замерз·
[10]) Франко—спотився.
[11]) В рукописові № 1 коло цієї поезії нема назви. В рукописах № 2 і 3 кожен вірш поділено на два. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 11, а в рукописові № 3—під № 12.
[12]) № 2 і 3—чоловічок.
[13]) ibid.—притягав.
[14]) Петров.—до болота близько.

Росла всячина на [1]) йому високо й низенько.
Завелось в тому болоті чортяків до врага,
Були й голі, й волохаті,—цілая ватага;
Чорні були і перісті, шуті і з рогами,
На собачих були лапах, [2]) були і з ногами.
Остапу тому й казали, щоб він постерігся,
Щоб не їздив сам у гай той, щоб з чортом [3]) не стрівся.
Дак що! Може, він ухопить? Сирий—не покурить!
Улепетне й чорт [4]) од мене, може, й роги [5]) згубить!
Дивувалися миряне, що він так хвабруе,
Що про бісів він так сміло під вечір толкуе.
Бо вони, як тільки темно, [6]) всюди швангають, [7])
Перевернуться [8]) в що-небудь, да і [9]) підслухають;
Жабами инколи скачуть, жуками-літають,
Де [10]) що робиться на [11]) світі, усе біси [12]) знають.
І Остап—нехай Біг простить—мабуть з ними знався:
Ходив в-ночі сам усюди, чортів [13]) не боявся.
Раз рубав [14]) він в гаю дуба... Зирк, поруч чортяка!
Трохи не впустив сокири, злякавсь, неборока.
—„Здоров був,[15]) пане Остапе!“—біс [16]) сказав до нього.
Іще більше ізлякався, не сказав нічого.
Потім трохи[17]) прочумався: [18]) дуже був моторний [19]).

---

[1]) № 2—у,—№ 3—в.
[2]) № 2—лапках.
[3]) № 2 і 3—щоб з ним; Петров—з чортом щоб не стрівся.
[4]) № 2 і 3—й той.
[5]) Петров—і роги.
[6]) Петров—як темно стане.
[7]) Ibid.—да так і шмигають.
[8]) Ibid.—перевернувшись.
[9]) № 2 і 3—да все й.
[10]) № 2—да.
[11]) № 2 і 3—у.
[12]) Ibid.—Вони
[13]) Ibid.—він їх.
[14]) Ibid.—став рубать.
[15]) № 2—будь.
[16]) № 2—той; № 3—чорт.
[17]) № 2 і 3—трошки.
[18]) № 2—очумався.
[19]) Петров—проворний.

—„Я чув про тебе, Остапе, ти вельми проворний“,[1])—
Чорт [2]) сказав ізнов до його.. А Остап чухмарився,.. [3])
Мовчав довго з переляку, а після оправився [4]).
—„Як к якому, бачте, ділу,“—Остап став казати:—
„Орать, сіять, лісу плести, строїть [5]) вмію хати.“
—„Ну, а зайця ти доженеш?“ [6])—спитався чортяка.—
„Не дожену, пане чорте, бо я не собака.“
—„От же я так і піймаю!“—„Дак де ж його взяти?“
—„Зараз буде, коли хочеш, мимо [7]) нас стрибати.“
Де взявся справді заяць! Остап: „Катя!“—крикнув;
Зараз і поймав діявол, заяць і не пикнув.
Як поймав [8]) він в свої кіхті, [9]) тільки стрепенувся.
—„Диковина!“—Остап сказав, а чорт [10]) усміхнувся. [11])
„Ну, а свистать [12]) ти умієш“,—чорт [13]) ізнов питає,—
„Так, що і лист із дерева зовсім позлітає?“[14])
—„Я як свисну, дак ще не так,“[15])—Остап почав мовить,—
„Ніхто в світі, в закладу піду, на ногах не встоїть.“
—„Давай в заклад, що я встою!“—Остап наготовив
Гарную собі дубинку, знов тоді [16]) промовив:
—„Свистіть же ви попереду, тоді станем биться
.Ми у заклад, що впадете,—готов побожиться!“
—„Гаразд, [17]) затуляй лиш [18]) уші!..“ Свись!!! Ліс
затрусився, [19])—

---

1) Петров—моторний.
2) № 2—той.
3) Петров—Остап тільки чухався; Франко—нахмарився.
4] Петров—після оправився.
5] Ibid.—Ставить.
6] Ibid.—піймаєш.
7) Ibid.—Біля.
8] № 2, 3 і Франко—попав.
9] Петров—лапи.
10] № 2—він.
11] Петров—улибнувся.
12] Ibid.—Свиснуть.
13] № 2—той.
14] Петр.—Я так свисну, що з дерева листя позлітає.
15] Ibid. А я не так ще умію.
16] Ibid—собі.
17] Ibid.—Зараз.
18] Ibid.—Же.
19] Ibid.—І ліс затрусився; № 2 і 3—аж затрусився.

Аж [1]) Остап насилу встояв, з дуба лист звалився.
—„Тепер же ви, пане чорте, зав'яжіть очиці",
„Бо, як свисну, то [2]) неначе хто вріже по пиці".
—„А який же буде закладъ?"—чортяка [3]) питає.
—„Повну шапку срібних грошей,"—Остап одвічає.
—„А ти лиш, [4]) як не впаду, що пообіцаєш?"
—Усе тільки, [5]) що є в мене, все позабіраєш!"
—„Добре!"—Да й зав'язав очі, він перехрестився, [6])
Як урізав дубцем в висок, чорт і покотився!
Витягся на цілий сажінь, а після зобгався.
—„А що? добре свиснув, чорте?"— Остап попитався. [7])
Застогнав, аж сумно стало, як бугай в болоті,
Остап квачем йому у горло, щоб не сохло [8]) в роті.
Облизувався чортяка, насилу аж дихав,
Крутнув після головою, а деле [9]) зачмихав.
—„На здоров'я, пане чорте! Годі вам качаться:
„Я піду уже[10]) до-дому,—пора розщитаться..."
Землю поорав, як плугом, чортяка рогами,
Повиривав з корнем зілля, як дригав ногами.
Крутився, вертівсь, підскакував, скрипів аж зубами,
Мабуть, дуже він був ніжний: все плямкав губами,
Як сова при світлі,[11]) лупав чортяка[12]) очима,
Хвостом вертів, росправлявся да кивав ушима.
Почухався, став на ноги, неначе був п'яний;
Позіхав і потягався, неначе заспаний.
Трошки згодом заговорив: „Ну, Остап, ти свиснув!
„Справді неначе по уху [13]) мене хто тріснув."

---

[1]] № 2—3—Увес ліс.
[2]) Ibid.—дак.
[3]) Петров, № 3—чорт його; № 2—той його.
[4]) Франко — мені.
[5]) Петров—усе.
[6]) № 2 і 3—Остап примостився.
[7]) Петров—ціх двох віршів нема.
[8]) № 2—засохло,
[9]) № 2—дале; Петров—далі.
[10]) № 2 і 3—пійду вже; Франко — поїду.
[11]) № 2 і 3—світлу.
[12]) Петров—в хаті все лупав.
[13]) Петров—хто в ухо.

—„Іще добре, що очиці свої [1]) зав'язали,
„Не тільки річ би однялася, [2]) може б, сліпі б [3]) стали."
Оддав чорт Остапу гроші да в болото тягу,
Скорійше води напився, прогнав трохи снагу...
Дак і вір оцім Остапам! Чвалаями й ходять,
Зовсім вони не учені, а бісів проводять. [4])
Остап [5]) після росказав, [6]) який був чортяка:
Кострубатий, [7]) із рогами, чорний як собака.
Зуби, як ікли свинячі, всі [8]) стреміли, [9])
Такі, як у вола, уші,—тільки вниз висіли;
Хвіст загнутий у каблучку, козинії роги,
Морда гидка, препогана і кінські ноги;
Шия в його дуже довга, як верблюд горбатий,
Страшно на його і [10]) дивиться, увесь волохатий.
Двоє очей в його лобі: [11]) одно превелике,
Як жар було червонее, а маленьке дике.
Він так ходить, як би ведмідь, як циган спиняє[12]).
Приступить неможна близько, бісом і воняє.
Руки в його дуже довгі, когтів по чотирі,
І моргуля превелика саме серед гири.
Язик теж в його предовгий, через губу висить;
Знай, тупає, не постоїть, мов би глину місить.

№ 17. Кохання [13])

Світить місяць, да не гріє;
Мороз пече, вітер віє.

---

[1]) ibid. — собі.

[2]) ibid.—одняло.

[3]) № 2 і 3 сліпим.

[4]) Кінець поезії приводимо по рукописові № 2, бо в № 1-ому нема. Два ціх вірші стоять у Петрова і Франка аж в кінці.

[5]) № 3—тут стоїть окрема назва вірша: „Описаніе чорта, видѣннаго Остапомъ."

[6]) № 3—росказував.

[7]) Петров—волохатий.

[8]) № 3—зверху.

[9]) Далі у Петрова нема аж 6 віршів.

[10]) № 2—й.

[11]) № 3—в лобі.

[12]) Далі у Петрова нема 4 віршів

[13]) В рукописові № 1 цього вірша нема.—В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 4,—а в рукописові № 3—під № 5.

Дме хтось тройкою такий
До дівчини, що кохаю,— [1])
Хтось такий, того не знаю, [2])
Що милая не його.
Коні добрі орчакові
Крешуть огонь об підкови,
Морди тягнуть по землі.
На аршин повитягались, [3])
У калучки позгинались,
Біжать, летять, як стріла.
Коренний дзвоночком дзвонить,
Машталір його погонить.
Сані тільки аж гудуть [4]);
Коні хочуть вже [5]) оддихать,
Комусь ще [6]) далеко їхать.
„Погоняй скорійше, ну!
„Не надержуй орчакових,
„Пропадуть, дак купим нових:
„Скучив дуже без її!..“
Серце б'ється, замірає,
А того воно не знає,
Що милая не його.
Серце в грудях задріжало,
Як вже хутор видко [7]) стало,
Де милая його жила...
Живо під рундуком стали.
Коні добрії домчали,—
Мокрі були, мов з води.
Скочив з саней, обтрусився,
Кругом себе оглядівся
Да й подумав про себе:
Як ввійти, як поклониться,
Як на милу подивиться,

---

1) № 3—кохає
2) № 3—не знає.
3) № 3—повитягали.
4) № 3—гудять.
5) № 3—„вже“—нема.
6) № 3— же.
7) № 3—видно.

Що до милої сказати?
Спитається: „Чи правду кажуть,
Що з другим її руки зв'яжуть,
А мені, бач, дак—прощай"...
Ввійшов в хату. Батько й мати
Стріли його, шанувати [1])
Почали, як було уперш [2]).
Про те, про це розмовляли,
Усим добрим частували,
А милої не було.
Зразу двері одчинились, —
Ноги так і затрусились
У того, хто її ждав.
Павою по хаті ходить,
Голоском так і виводить,
Мов кропив'янка [3]) в кущі.
Батько й мати вийшли з хати,
Він став з нею розмовляти
Да й питається, чи так,
Що все люде [4]) йому кажуть,
Що з другим її руки зв'яжуть,
А йому, бач, дак [5]) гарбуз.
Червона, як квітка, стала.
Спершу трошки промовчала,
А після сказала так:
„Хто тобі оцее каже,
„І хто мені руки зв'яже
„З другим із ким, не з тобой?.." [6])
Прийшли тітки, [7]) батько й мати:
Годі, милий —„розмовляти!"—
Милая сказала так.
—„Пісня гарна, да не тая,—
Він сказав,—це вже другая,

---

[1]) № 3—шануваться.
[2]) № 3—сперш.
[3]) № 3—кропив'янка мов.
[4]) № 3—Люде всі
[5]) № 3—так бач.
[6]) Франко — як не з тобою.
[7]) № 3—прийшла тітка.

„Що колись співала ти...“
І знов стали балагурить,
Хто у винниці де курить,
Скільки хто доходу взяв...
„А в вас виннички немає,“—
Батько знов його питає.
—„Нема, треба ще зробить!..“
А тітка дак все сокоче:
„Хто за його піти схоче,—
„В його худоби нема,
„А в цього ж [1]) багацько грошей,
„Подивиться, дак хороший,—
„Іди лучче за того“...
От він, трошки посидівши,
Подумавши, розсудивши,—
„Пора,—каже,—до двора!..
Прощавайте!..“ „Прощавайте!
„На здоровья поживайте!..“
Коней даром потомив.

№ 18. До коня [2]).

Що, мій коню, що, мій добрий,
Годі гарцювати,
По байракам, через рови
Годі вже стрибати,
Як було колись стрибаєш,
Як було гарцюєш,
Хропеш, іржеш, під собою
І землі не чуеш.
Шовковая твоя грива
З вітром розмовляла,
Удила в зубах скрипіли,
Збруя вся тріщала.
Не заржеш уже тепер [3]) так,

---

[1]) Франко—того.

[2]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 6, а в рукописові № 3 — під № 7.

[3]) № 3 — „тепер“ — нема.

Не пирхнеш ніздрями,
Не вириеш у коліно
Ямки під ногами. [1])
Тепер ледве ноги тягнеш,
Голову схиливши,
Не весело і дивишся,
Три дні мов не ївши.
Де ж та сила, що носила
Тебе в чистім полі,
Як яструба моторного,
Що живе на волі?...
„Літа літа все забрали, —
Кінь сказав, мовчавши, —
„Колись носивсь під тобою,
„Голову піднявши.
„Залізо в зубах скрипіло,
„Поводи ірвались, —
„Тепер сіна не вкушу вже:
„Зуби поз'їдались.
„Шерсть, як стерня, піднялася,
„Не така вже стала
„Мнякесенька, гладесенька,
Як колись бувала"...
— Правду, коніку, ты кажеш, —
Літа все забрали.
Як здумаеш, під Москвою
Як колись стояли,
Гарно — весело жилося,
Відкилься [2]) все бралось!
Серце нудьги не бачило,
З горем не стрічалось.
До циган було поїдеш,
Пісень заспівають,
Загаркають, затанцюють,
Душу потішають
Инколи і так траплялось:
Все позаставляеш,

---

[1]) № 3 — ти.
[2]) № 3 — відкіля.

Копійки нема в кишені,
Байдуже, — гуляєш.
Тебе було осідлають,
Я на тебе сяду
Шабля з боку брязкотіла,
Ментик літав ззаду.
Минулося — не вернеться
Уже серцю [1]) радість. —
Пройшли літа молодії, —
Вже приходить старість.
Тобі, коню, усе не так, —
Ти горя не знаєш:
Овса трошки да водиці,
Дак ти й не скучаєш.
А тут думки, а тут серце
Як почнуть змагаться,
На що літа погубив так:
Ім вже не вертаться,
Як тій воді, що весною
З під снігу іллеться, [2])
Хлюпощеться по ямочкам, [3])
Неначе сміється;
Несе, що їй попадеться, —
Де схоче, покине, —
Да не довго попогpає,
І сама погине.
О, як бы тая водиця,
Да де зупинилась!
Не одному б в жарке літо
Вона б пригодилась.
Як би й ти не такий щирий
І я не завзятий, —
Не прийшла б ще наша пора
Да так размовляти.
Люта доля щастя мое
Кинула у воду

---

[1]) № 3 — серце.
[2]) Франко — Із під снігу ллеться.
[3]) № 3 — ямочках.

В глибокую да й сказала:
„Шукай собі броду!“..

№ 19. Сорока [1]).

Сорока в дворі скрекече,
Гостей возвіщає...
Ждала дівка козаченька,
Которого [2]) кохає.
Ждала, ждала, виглядала,—
Миленький не їде.
Мабуть, тоді він вже буде,
Як місяць ізійде.
Зійшов місяць вже й високо,
Зіроньки блищали,—
Виглядали карі очі,
Да й плакати стали.
Гірше горя, гірше нудьги
Того дожидаться,
Хто на цілий вік поклявся,
Щоб із ним кохаться.
Місяць ясний закотився,
І зірок немає.
Не спить дівка, плаче, бідна,
За милим скучає.
Встала мати: — „Вставай, доню!,
Зовсім вже світає“...
А та, бідна, ще й не спала:
Слізки утирає.
— „Мамо, мамо! Я не спала“...
„Що ж, доню, робити?“ [3])
— „Всю ніченьку проплакала,
„За милим тужила“.
„Доню, доню, слухай мене,
„В тугу не вдавайся.

---

[1]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 7, а в рукописові № 3—під № 8.

[2]) № 3—котрого.

[3]) Франко—робила.

„Коли він тобі невірний,
„То й не сподівайся [1]).
„Без сороки, що скрекече,
„Вірно як кохає,
„Прибіжить до тебе, доню,
„Бо й він теж ‚скучає".
„Голубонько моя мати,
„Серця не прив'яжеш.
„Так і бьється, так і рветься;—
„Що робить не знаєш!..."

№ 20 До невірної [2]).

Було б шануваться,
З другими не знаться,—
Жили б, жили б ми з тобою,
Як би [3]) серце з [4]) душою.
А то тобі, як новенький,
Зараз тобі і миленький.
Мене зараз покидаєш,
Мене зовсім забуваєш,
А божилась і клялася,
Що зовсім ти оддалася
Мені з тілом [5]) і з душею
І що будеш вік моєю.
Ти ніколи не кохала
Мене так, як ти казала.
Що ж робить? Не маю долі,
Деревинка як у полі.
Вітер віє, йому важко,—
Сонце пече, йому тяжко.
Холодку йому немає,
І ніхто не підпірає.

---

[1]) № 2—сподівався.

[2]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 8,—а в рукописові № 3—під № 10.

[3]) № 3—„би"—нема.

[4]) Франко—із.

[5]) № 3—з серцем.

Не росте воно [1]) й високо,
Не росте воно [2]) й широко:
Всякий його, знай, чипляє:
Воно скоро й погибає:— [3])
Проживаю вже піввіка,
Да не найду долі,—
Живу в світі, безталанний,
Гірш, чим у неволі.
Добрі люде мене знають,—
Бога почитаю,—
За що ж цілий вік невірну,
За що я кохаю.
Тяжко серцю, як здумаєш,
Як вона клялася,
Що і серцем і душею
Мені оддалася.
Ой коли б да те вернулось,
Що з воза упало,—
Коли б теє вернулося,
Що серцю казала.
Вона мені, невірная,
Слізьми обливалась,—
Тепер мене покинула,
З другими спізналась.
Може б, іще хоч під старість
Пожив хоч годину,
Коли б доля оглянулась,
Як на сиротину,—
Де ж її тепер [4]) шукати,
Коли з воза спала [5]),
Коли мене з-роду, з віку
Вона не кохала?—
Може, хто найшов ту долю,
Що з воза упала,

---

[1]) № 3—вона.

[2]) № 3—й вона.

[3]) В рукописові № 3 і у Франка є зайва строфа: „Лихо мені в світі да й тільки“...

[4]) Франко—тепер її.

[5]) № 3—впала.

А моя нещасна доля
Навіки пропала.

№ *21.* * * * [1]).

Пускай надъ твоей душой раздается [2]) громъ
твоихъ дѣйствій противъ меня!...
Пускай громъ праведный [3]) души укоритъ тебя за твои
дѣйствія и пускай люде [4]) тебя осудятъ!
Пускай тоска отъ моей души перейдетъ на твою
душу; но у тебя нѣтъ души и не будетъ!...

№ 22. Осінній вітер. [5])

Не так уже сонце світить,
Не так воно й гріє.
І вітерок не тепленький,
Холодний вже віє,—
Не весняний, що од серця
Тугу як би зносить,
А осінній, що у лісі
Мов би хто голосить.
Із дерева лист зриває,
Дуброва пустіє.
Світить сонце, тее ж сонце,—
Та—ба--вже не гріє.
Пора прийшла,—зіма близько,
Осінь наступила.
Пора прийшла і дівчині, [6])
Дівчина змарніла:

---

[1]) В рукописах № 2 і 3 зараз же після вірша „До невірної“ стоїть оця московська приписка.

[2]) № 3—раздастся.

[3]) № 3—праведной.

[4]) № 3—люди.

[5]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописах № 2 і 3 цей вірш поміщено під № 9.

[6]) № 3—дівчина.

Повні груди лебедині
Не такі вже стали,
Біле лице учорніло, [1])
Очиці злиняли.
Цвіт, як небо, були вони,
Як зірки блищали.
Тепер вони потемніли [2])
Тепер плакать стали
За очима, за бровами,
За личенком білим,
За літами молодими
Да за серцем щирим,
Що кохало, [3]) що кохалось
В радощах, не в горі,
Що красіло, [4]) красувалось,
Як сонечко в морі.
Зіма люта перестане,
Вітерок повіє
Теплесенький, гарнесенький,—
Все зазеленіє.
Тее ж сонце знов засвітить,
Тее ж ізнов гріє;—
Тая ж дівка, тая ж сама
Більш не молодіє;
Із радощей серце в грудях
Більше не забьється,—
Подивиться дівка в воду,
Гіркими зальється.
„Не вертаться весні твоїй,—
Я сказав дівчині,—
Як у лузі серед зіми
Не цвісти калині!“

---

[1]) Франко—почорніло.
[2]) Франко—почорніли.
[3]) № 3—кохаю.
[4]) № 3—красиво.

№ 23. Пугач. [1])

Близько мене стогне пугач
Саме серед ночі,
Віщує він нещасному
Скоро закрить очі.
— Стогни, пугач, стогни, [2]) сірий,
Да над головою:
Мабуть, її прийшла пора
Присипать землею.
Сумно стане, як застогнеш,
Душа аж трепеще,—
Подумає, на тім світі
Чи не буде лехче.
На цім світі серце моє
Радощей не мало,—
Воно зроду веселої
Пісні не співало.—
Не стогни над тими людьми,
Котрі веселяться.
Нехай вони соловейком
Будуть забавляться.
А стогни ти над такими,
Що долі не мають,
Цілий вік котрі, сердешні,
Плачуть да скучають.
Ти ж у мене на могилі,
Любий соловейко,
Щебечи, як сонце зайде, [3])
Щебечи й—раненько.
Дітки й жінка на могилі
В мене не заплаче,
А невірная [4]) із радощей,
Може, ще й заскаче.

---

[1]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 12, а в рукописові № 3—під № 16.

[2]) Франко—стогне пугач, стогне сірий.

[3]) Франко—зійде.

[4]) № 3—невірна.

Нехай сердце в невірної
На шматья ірветься,
Нехай правда перед нею
В вічі засміється
Да і скаже: „Ти ж клялася,
„По правді кохаєш,
„Тепер дивишся у вічі,
„Мене й не пізнаєш,
„Бо я—правда, а ти — кривда,
„Дак так зоставайся.
„Кохай, цілуй, кого хочеш,
„Зо мною не знайся!..“
—А ти, любий соловейко,
Співай над труною:
Візьму [1]) свое горе
В могилу з собою.
Пугача мені не треба,—
Нехай вже не стогне,—
Нехай в моєї невірної,
Нехай серце сохне.

№ 24. Голуб. [2])

Ой застогнав голуб [3])
У темній дуброві, [4])
На голлї сухенькій, —
Ой заплакав тяжко
Гіркими сльозами
Козак молоденький.
Ой застогнав голуб [5])
У темній дуброві [6])
Неначе в неволі,—

---

[1]) Франко—Ой візьму я...

[2]) Цього вірша в рукописові № 1 нема. В рукописові № 2 його поміщено під № 14, а в рукописові № 3—під № 2.

[3]) № 3—голубок.

[4]) № 3, „Ластівка“—дубраві.

[5]) № 1—голубок.

[6]) № 3—дубраві.

Ой заплакав [1]) тяжко
Козак молоденький
По нещасній долі.
Ой застогнав голуб, [2])
Аж лунь застогнала
У темній дуброві, –
Ой заплакав тяжко
Козак молоденький
Да ще й кучерявий. [3])
„Ой чого ж ти, голуб. [4])
„Да так тяжко стогнеш?“
Козак попитався.
— „Того, козаченьку,
„Того, курчавенький, [5])
„Що я спарувався,—
„Да не пожив літа
„З сизою своєю:
„Ястреби убили;
„І діток ми мали [6])
„Двойко малюсеньких,
„Згодувать не вспіли.
„Погинули й дітки [7])
„За сизою скоро. [8])
„Я стогнать остався,—
„І воля не мила:
„Нема уже [9]) більше,
„Ким я утішався,— [10])
„Милої [11]) немає.
„Лунь зо мною стогне.

---

[1]) № 3—застогнав.
[2]) № 3—голубок.
[3]) В „Ластівці“ зовсім нема цієї строфи, — там замісць неї стоїть ряд точок.
[4]) № 3—голубок.
[5]) № 3—кучерявий.
[6]) „Ластівка“—придбали.
[7]) № 3—діти.
[8]) „Ластівка“—за милою швидко.
[9]) „Ластівка“—того.
[10]) ibid.—потішався.
[11]) ibid.—сірої.

„Це моя утіха
„У лютому горі,
„В нещасній годині:
„Стогне, хоч без лиха."
„—Чого ж ти у лісі,
„Голубчику сизий?
„Ти б летив у поле.
„Ти тут один сидиш,
„Там би найшов стадо,—
„Може б, прогнав [1]) горе."
„Що стадо поможе
„Мені бідоласі?
„Там усе чужії.
„Одняли у мене
„Вірную [2]) і рідних
„Вороги лихії.
„Коли суха вітка,
„Котра підо мною,
„Знов зазеленіє,—
„Тоді сиза буде
„З рідними до мене,
„І серце зрадіє".
Да й [3]) застогнав дуже
І сплеснув крилами,
Аж лист [4]) стрепенувся,—
Полетів по пущі.
Більш на тую вітку
Він не [5]) вернувся.
Тоді козак сказав:
„Треба забувати,
„Котру я кохаю,
„Бо й [6]) мені так буде,
„Що жінку із дітьми
„Вмісті поховаю,

---

[1]) Франко—пройшов.
[2]) „Ластівка"—голубку.
[3]) „Ластівка"—та й.
[4]) ibid —ліс.
[5]) № 3, „Ластівка"—він і не.
[6]) „Ластівка"—і.

„Бо я без худоби.
„Може, дітки будуть,—
„Хто ж їх нагодує?“ [1])
Козак той у світі,
Як голуб в діброві, [2])
Стогне да сумує!..

№ 25. Палій [3]).

Іде військо запоріжське,
Під небом [4]) куріє.
Куди ведеш, атамане,
Козаків, Паліє?
—„Де старшина звелить мені
Ворогів рубати,
Там і будем, бо за віру
Не страшно вмірати.
Я присягнув, я поклявся
Царю з козаками
До послідней каплі крови
Биться з ворогами.
Покидаєм жінок своїх,
Діток, батьків рідних.
Ми вже себе не жалуєм,—
Нам їх жалько бідних“.
Козак був моторний Палій,— [5])
Що вже і казати,—
Вірний, чесний, бравий хлопець,—
Трудно й змалювати.
Громив турків і татарву,
Рубавсь з поляками [6]),
Соколом літав усюди

---

[1]) Франко—погодує.

[2]) № 3—дубраві.

[3]) Цього вірша в рукописові № 1 нема. В рукописові № 2 його поміщено під № 15, а в рукописові № 3—під № 14.

[4]) № 3—під небо.

[5]) Франко—Палій моторний.

[6]) Франко—парубками.

Над їх головами.
Гарцював він на конику,—
Коник під ним зміем
Красувався, підскакув,
Що був під Паліем.
Був він батьком козаченькам,
Сином землі рідній.
Погубив його на-віки
Мазепа завидний.
Підставляв він свої груди,
Смерти не боявся,
Через добрість, через вірність
В ланцюги попався.
Зовсім його ізкували,
Повели [1]) в чужину...
Чи вже лехко кидать було
Рідну Україну?...
Чорні брови, чорні уси [2])
Зовсім посивіли,
Тоді його серденного
Із [3]) неволі пустили.
А все-таки з підмогою
На коня зібрався
І в-послідне на козаків
Атаман озвався:
„Ходім, братці, против Шведа,
„Ходім за Полтаву,
„Шаблюкою із старіст'ю
„Махну ще на славу.
„Що та слава після смерти?—
„Менше [4]) каплі в море. [5])
„Як би в світі пожить можна,
„Щоб не гризло горе!"...
Де те військо запоріжське,
Де те, що курило?

---

[1]) № 3—повезли.
[2]) № 3—очі.
[3]) № 3—з.
[4]) Франко—лехче.
[5]) № 3—в морі.

Де Палій наш чорноусий?...
Усе вже потліло,
Нема вже того нічого,
Прахом розлетілось,—
І кістки [1]) там не влежали,
Де чиїм хотілось.
Курява тая з-під неба
Горою спускалась,—
Після [2]) на землю припала
Да землею й осталась.
Може, й то куріла слава
По-над козаками
Яких-небудь панів князів?
Тепер під ногами...
Бо всі, що [3]) живуть у світі,
Що вони такее?
Земля, курява і слава,
Ніщо не [4]) другее.
Бо над всіми заспівають:
„Земля,—в землю й піде".
І повстаем тоді колись,
Як Христос знов прийде.

№ 26. Отак усе в світі. [5])

Повіяли вітри буйні
Да над синім морем,
Забилося серце моє
Перед лютим горем.
Повіяли вітри буйні
З холодного краю,
Розлучили з дівчиною,

---

[1]) № 3—кісточки.
[2]) № 3—після й.
[3]) Франко—хто.
[4]) ibid.—і ніщо.
[5]) В рукописові № 1 нема цієї поезії. Назву беремо з рукопису № 3, в якому цей вірш поміщено під № 27. В рукописові № 2 цей вірш поміщено під № 16.

Котру я [1]) кохаю.
Да не вітри, люде злії
Мені це зробили:
Сами мене звели з нею,
Сами й розлучили.
Перестали вітри буйні,
Всюди стало тихо,—
А у мене нещасного [2])
Все на серці лихо.
Як листочок одірваний
Зелений весною,—
Як травиця покошена
На зарі косою,
Поки роса не обсохне,
Потім й зеленіє,—
Не ростиме [3]) вона більше,
Як сонце пригріє.
Нескошеная [4]) травиця
Сонечка бажала,
А тепер на тее зійде,
Щоб скорій зав'яла.
І [5]) листочок зеленепький [6])
Зсохне й пожовтіє,—
Так і моє серце бідне
Молодим змарніє.
І в мене неначе в грудях
Да щось [7]) одірвалось,—
Не лехче мені на серці,
А ще гірше сталось. [8])
Очі мавши, я не бачу
Радісного в світі.
Все обридло, все огидло,—

1] Франко—котрую...
2] „Ластівка"—бідолахи.
3] Франко—ж.
4) № 3—нескошена.
5) № 3—а.
6) „Ластівка"—одірваний.
7) № 3—що.
8) В „Ластівці" далі все, крім останньої строфи (чотирі вірша), пропущено.

Не хочу більш жити.
Ніч темная мені як день,
А місяць як сонце.
Плачу, плачу один, бідний,
Сівши під оконце.
Чого?—спітаються у мене.—
Я і [1]) сам не знаю:
Чого серце тяжко бьеться,
Чого я бажаю?..
Любив, кохав я дівчину,
І вона клялася,
Що кохае мене [2]) дуже,
Далі й продалася,—
За худобу проміняла!
Серцю було тяжко:
Я кохав її по правді,—
Забуть було важко.
Не раз плакала зо мною,
Не раз і сміялась,
Казала, що тільки в світі
Мною і втішалась.
Як побачу було слізки,
В грудях важко стане,
Прошу було: „Не плачь, серце!“—
Поки перестане.
За те ж було, як веселу
Да [3]) я її стріну,—
Щасливійший всіх на світі
Був я в ту годину.
Тепер бачиться ніколи
Не хочу я з нею,—
Не люблю я людей в світі
З такою душею,
Що божаться не по правді
Да душу ламають.
Такі уже ніколи
Добрі не бувають.

---

[1]) № 3—і я.
[2]) № 3—вона.
[3]) № 3—де.

Дак не цее серце моє
Дуже так турбує,—
Не од цього душа моя
Бідная сумує.
А такий вже уродився
Мабуть я на світі
Безталанний і безщасний,
Щоб вік свій тужити...
Ой повійте, вітри буйні! [1])
Застогни, дубрава!
Нехай піде на злих людей
Всюди худа слава!..

№ 27. Туга серця. [2]).

Літа мої молодії,
Вам вже не вертаться!
Душі моїй прийшла пора
Слізьми обливаться.
Серцю мому, як хотілось,
Так не удалося:
Схаменулась, [3]) стрепенулась, [4])
Кров'ю запеклася. [5])
Одно мені теперь в світі
Тільки вже зосталось,
Щоб скоріше серце моє
З світом попрощалось.
Кохав дуже я дівчину,
Як росу травиця,
Як голубку голуб сизий
І як волю птиця.
Гарно пташечка співає,
Як живе на волі,—

---

[1]) Франко—Ой повій же, вітре буйний...

[2]) В рукописові № 1 цього вірша нема. В рукописові № 2 його поміщено під № 18,—а в рукописові № 3—під № 16.

[3]) № 3—схаменулось.

[4]) Ibid.—стрепенулось.

[5]) ibid.—запеклося.

Гірко живе той у світі,
Хто не має долі.
Доля, доля! [1]) скажи мені,
Де тебе шукати?
Огляньсь хоч раз на мене,
Як на сина мати,
Пригорни мене до себе,
Пожалуй на старість,
Щоб пізнала душа моя,
Що то в світі радість...

№ *28. До батька.* [2])

Тату, тату ріднесенький!
Хіба ж ти не знаєш,
Що я все те роблю тобі,
Що ти мені скажеш?
Молюсь Богу щирим серцем,
Як спатки лягаю,
На колінках [3]), тату рідний,
І як уставаю.
Я не журюсь, татусеньку,--
Це [4]) так прихилився,
Щоб на тебе, ти мій рідний,
Щоб я надивився.
Чого мені ще скучати?
Я ще погуляю...
От, як ти мене покинеш,
Тоді заскучаю.
Може, ти мене сховаєш, [5])—
Бог про тее знає,
Хто—чи батька, хто—чи сина

---

[1]) Франко—доле, доле.

[2]) В рукописові № 1 цієї поезії нема. В рукописові № 2 її поміщено під № 19, а в рукописові № 3—під № 24. У Франка з початку цього вірша стоїть 16 рядків з другого вірша („До сина"—№ 30)

[3]) № 3—навколішках.

[4]) Франко—а.

[5]) Ibid.—покинеш.

Скорій поховає.
Чого ж ти, мій тату рідний,
Чого зажурився?
Чого ти теперь на мене,
Чого ізхилився?..
Що ти казав мені, тату,
Я усе те знаю:
Богу молюсь, Бога боюсь,
Царя почитаю:
Він—як рідний усім батько,
Сирот воспитає,
За те його увесь народ,
За те прославляє.
З недобрими людьми в світі
Знаться не буду.
Бога буду бояться,
Тебе любить буду...

№ 29. *** [1])

Вот тебѣ, мой друг сердечный,
Ангел сердца моего,—
Разбери сей стих чудесный,—
Я дарю тебѣ его.

№ 30. До сина. [2])

Лялько моя рідненька,
Чого зажурилась.
Головкою кудрявою
На руки схилилась?
Рано, серце, рано, пташко,
Тобі горювати.
Треба тільки в твої літа,

---

[1]) В рукописові № 3 після вірша „До батька“ стоїть оця московська приписка. Мабуть, вірш „до батька“ був комусь присв'ячений, і це—текст посвяти.

[2]) Цієї поезії нема ні в рукописові № 1, ні в рукописові № 3.—В рукописові № 2 ії поміщено під № 20.

Грати та співати.
Хіба серце твоє чує
Батькову невзгоду?
Не журися, моя лялько,
Та молися Богу!
Не дасть Він нам загинути,
Нас Він не загубить:
Хто вірує в Нього щиро,
Того Сам Він любить.
Коли, Бог дасть, мій синашу,
Поживем на світі,
То багацько ти пізнаєш
Тоді в наші літа:
Будеш всьому учитися,—
Учись, не заучуйсь,—
Люби Бога більше всего
Та й нас старих слухайсь.
Людей люби, як тих братів,
Дурням не потакуй.—
Коли тобі зло сподіють,
Ім добром віддякуй.
Коли горе зострінеться,
Люде покепкують,
Буде тяжко, буде важко,
Всі тебе зопсують,—
Не плач тоді, не журися:
То все не помога.
Терпи горе, мій синочку,
Та надійсь на Бога.
Не видавай Лукавому
Серцем совладіти,—
Нехай буде те серденько
Вірою зогріто.
В горі тяжкім із сльозами [1])
Помолися Богу:
В Нім єдинім найдеш силу, [2])

---

[1]) Ці шіснадцять віршів, що йдуть далі, у Франка долучені до вірша „До батька“ (№ 28), яко початок того вірша.

[2]) Франко—В Нім Однім найдеш ти силу.

Вірную помогу; [1])
Він, Отец наш милосердний,
Діток не забуде.
Помолися, і на серці
Веселійше буде.
Коли будеш шанувати
В серці своїм Бога,
Так не бійся ні невроди, [2])
Ні злого ворога!
Отак дія, мій синочку,
Не раз ти згадаеш
Свого батька старенького,
І спасибі скажеш.

№ 31. Пісня. [3])

Послухайте мою пісню,—
Я вам заспіваю
Про гарную дівчиноньку,
Якую я знаю:
Русявая, круглолиця,
Очиці чорненькі,
Моторная, як на диво,
Ротичок маленький;
Як квіточка хорошая,
Як тополька статна
І як лебідь білесенька,
Зовсім уся знатна;
Губоньки—як би намисто,
Що добрим зоветься;
Сонечко неначе зійде,
Вона як сміється.
А як пісні заспівае,
Солов'я не треба:

---

[1]) Франко—підмогу.

[2]) Ibid.—а ні з году.

[3]) Цієї поезії нема ні в рукописові № 1, ні в рукописові № 3. В рукописові № 2 її поміщено під № 24.

Слухаєш, не знаєш, де це,
Неначе хто з неба.
Бачуть усі, бачу і я,
Та, ба, не вертаться
Літам моїм молоденькім,
Щоб поженихаться...
Ой, не хочу співать більше,
Боліть серце буде!
Воно й так свого нещастя
По-вік не забуде...

№ 32. Пісня. [1])

Не плач, дівчино,
По своїй ти [2]) долі,
Що не вийшла заміж,
Зате ж ти на волі [3]),
Як пташечка [4]) тая,
Що всюди літає,
В зеленім садочку,
Сидить да співає, [5])
Собі щебече, [6])
Якую знає,
Якую серденько
Співати бажає.
А вже в неволі
Не заспіваєш
Такую пісеньку,
Як сам бажаєш.
І ти ж на волі
Дак веселиться

---

[1]) В рукописові № 1 нема цієї поезії. В рукописові № 2 її поміщено під № 25,—в рукописові № 3—теж,—У Франка по два вірша з'єднано в один,—ця поезія у нього в двох варіантах. (А. і Б.).

[2]) Франко А.—„ти" нема.

[3]) Франко Б. —бо ти в неволі.

[4]) Ibid.—пташка.

[5]) Франко Б.—далі нема аж 21 рядка.

[6]) В рукописові Забіли, який зберегається у Чернигівському музеї Тарновського (№ 991), далі нема восьми рядків.

Треба, дівчино, [1])
А не журиться. [2])
Слухала дівка
Да й плакать стала,
Деле, [3]) сердешна,
Так ісказала:
„Пташка співає,
„Що пару має,—
„Діточок, милого
„Своїх втішає;
„А я співаю, [4])
„Все серцю [5]) важко: [6])
„Без пари [7]) на світі
„Жить дуже тяжко. [8])
„Хто що порадить, [9])
„Хто пожаліє,
„Як душі тяжко
„І серце болїє?
„А ти, козаче,
„Горя не знаєш,
„Од того й пісеньку
„Свою [10]) співаєш.“
„— Ой, дівчинонько,[11])
„Дівчино мила!
„Хто ж це [12]) співає?
„Віхтор Забілла, [13])

---

[1]) „Черниг. муз“—до-віку.

[2]) Кінця цього вірша нема в рукописові № 3. Замісць цього кінця, там—частина вірша „До сина“,—починаючи словами: „В горі тяжкім со сльозами“...—і до кінця; нема кінця цього вірша і у Франка (варіант А.).

[3]) „Черниг. муз.“.—далі.

[4]) Франко Б.—вона співає.

[5]) Ibid.—На серці,

[6]) „Черниг. муз“—тяжко.

[7]) Франко Б.—долі.

[8]) Ibid.—важко.

[9]) ibid.—далі нема шість рядків.

[10]) Ibid.—Сою.

[11]) ibid.—дівчино.

[12]) ibid.—Ой хто.

[13]) „Черниг. муз.“—Забіло.

„В котрого [1]) серце
„Билось і бьеться,—
„Над його слізками [2])
„Доля сміється,—
„Бо він з душею, [3])
„Без доли тілько,—
„Без неї на світі
„Жить дуже гірко.“ [4])

№ 33. Розлука. [5])

Нехай не жде, нехай не жде,—
Годі сподіваться,
Щоб, як голуб з голубкою,
Так поцілуваться.
Не така була розмова,
Не так розмовляла,
Як колись мені клалася,
Як колись мені казала,
Що кохає мене дуже,
Душі не жалівши,
Що не треба їй нічого,
Мене полюбивши.
Тепер не те, тепер друге
Мені вже співає.
Вже не скаже: „Ти мій милий“,
Мене ж [6]) проклинає.
Що ж це таке? Чого сталось?
Худоба да гроші
Усе роблять на цім світі,

---

[1]) Черниг. муз.—бо в його.

[2]) Франко Б.—сльозами.

[3]) Ibid—далі нема до кінця.

[4]) Черниг. муз.—Коло вірша примітка: „29 іюня 1857. Виктор Забило. Хутор Забиловщина. Пысано вышнивкою“.

[5]) В рукописові № 1 цієї поезії нема. Назву поезії беремо з рукопису № 3, де вона поміщена під № 22. В рукописові № 2 цю поезію поміщено під № 28.

[6]) Франко—„ж“ нема.

За [1]) ними всі хороші.
Прокляла мене на-віки
Моя злая доля;
Не мила мені на світі
Козацькая воля.
І та, [2]) що колись бувала,
Де пісень співали
Усяких, якую хто знав,
Про все й розмовляли,
Під курінем кашу ївши,
Під чуб да в жупанах,
А все знали, що діється
Аж по-за Балканах...
Прийми мене, сира земля [3]),
Жить не хочу більше!
Літа мої пройшли марно
І, де дальше, гірше.
От як горе досаждає,
Як серце крушиться:
На білому на сім·світі
Не знаєшь, де діться.
Кинешся, де гріє сонце,
Хмарою закрие.—
Кинешся, де гарно-тихо,
Буйний вітер віе.
А без сонця да на вітрі,
Одежи не мавши,
В три погибелі зігнешься,
Долю проклинавши.

№ 34. Семенова кобила. [4])

У Спасівку, у жарке літо,
Пустив Семен попасти

---

[1]) Франко —з.
[2]) Ibid.—ота.
[3]) Ibid.—земле.
[4]) Цієї поезії нема ні в рукописові № 1, ні в рукописові № 3. Друковано в „Зорі“ (1891 р., 437—438 стр.).

Свою кобилу завгороди.
Кобила була сивої масти,
Худая, ребра, як на марах,
Що можна всі перещитать.
Попаслась небагацько ранком,
Потім, як почали кусать
І оводня, і мухи дуже,
Вона і пастись перестала,
Кивала головою все;
Далі по полю пострибала:
Не вмоготу прийшлось сердешній.
Аж путо [1]) на собі порвала,
Побігла навпростець вона.
А в полі пасіка стояла.
Кобила в пасіку завернула, [2])
В куточок стала головою.
То шкурою істрепене вона,
То тупала [3]) ногою.
По перемінках тупотіла,
Сама ік лісі [4]) притулилась:
Ховалась в холодок вона.
Назад, сердешна, не дивилась:
Од мух, бач, тілько обганялась.
Того, нещасна, і не знала,
Що в пасіці вона була,
Що й близько улійка стояла.
Не довго оддихала, бідна.
Хвостом разів із п'ять махнула
Як раз коло очка [5]) в ул'ї.
Бджола за ногу і вджагнула. [6])
Кобила вся аж затрусилась,
Зігнулася, брикнула задом,
Роздратувала бджіл зовсім.

---

[1]) „Зоря"—пута.
[2]) Ibid.—звернула.
[3]) ibid—тупає.
[4]) Ibid—до ліси.
[5]) Ibid.—вічка.
[6]) Ibid.—вджигнула.

Отут, як почали вже [1]) разом
Наяровать, [2]) котра куди попала.
Не встояла тоді кобила.
По пасіці побігла, скільки сил,
І ул'їв з десять повалила.
Не бачила воріт вона,—
Гасала все кружка, брикавши,
Аж пасішник проснувсь [3]) Хома,
Після обід у будці спавши.
Побіг, побачив: [4]) що за лихо
У пасіці таке случилось? [5])
Чи бджоли краде хто в його,
Чи друге що зробилось?
Прибіг—і бачить, що кобила,
Як би скаженая, гасає.
То головою кив вона,
То задом підкидає.
Узяв ломаку він скорій:
„Оце, диявольська кобила,
„Щоб ти пропала була [6]) перш,
„Поки ти лиха не робила". [7])
Почав шмагать по ребрах,
Докіль потрапила в ворота.
Аж чуб упрів і у Хоми,—
Була й йому тоді робота.
Із сивої кобила стала
Зовсім не знать якая:
Позапухали ребра всі,
Од браги мов була товстая.
Семен ходив із оброт'ю, [8])
Кобили по полю шукавши.—
Побачив,—з пасіки якась біжить,

---

[1]) „Зоря"—всі.
[2]) Ibid.—кусать.
[3]) Ibid.—прочнувсь.
[4]) Ibid.—побачить.
[5]) Ibid.—лучилось.
[6]) Ibid.—„була"—нема.
[7]) Ibid.—наробила.
[8]) ibid.—давно з оброт'ю.

Коняка, голову задравши,—
Одбігши недалечко, стала.
Семен ізпершу не пізнав,
Ладонею [1]) од сонця затулився,
Предуже довго розглядав:
„Ба ця [2]), й похожа на мою,—
Хіба в грязі де укачалась,—
Чи, може, це і не моя?“
А та кругом все оглядалась,
Покусаная і побита,
Насилу аж стояла.
За що й про що було їй,
Сердешная, [3]) зовсім не знала.
Семен розглядів, що його,—
Сплеснув тоді руками.
Оброть надів: „Ну, сива, ну!“
Насилу човгає нагами
Кобила бідна після бані,—
Не йде, а тягнеться за ним.
Вона і тілом, і душею
Була не винная зовсім:
Шукала холодку собі,
Од мух да [4]) оводні ховалась,
Да [5]) в гірше лихо ще вона
Зовсім після попалась.
Семен свитиною укрив,
Щоб муха їй не докучала;
А то не бачила і оводів, [6])
Насилу ноги піднімала.
Не добрела, сердешна, і додому,
Пропала, бідна, серед поля;
Мабуть, написано [7]) їй на роду
Така нещасна доля.

---

[1]) Зоря—долонею.
[2]) Ibid.—здається.
[3]) Ibid.—того вона.
[4]) ibid.—та.
[5]) Ibid.—та й.
[6]) Ibid.—вона ж, серешна, ледве йшла
[7]) Ibid.—написана.

Семен і досі б на кобилі їздив,
Як би іспершу був укрив,
Поки ще муха не кусала,
Як скоро пастися пустив.

Нерідко в світі таке лихо
І між людьми ведеться:
Од искри думає втікти,
Да [1]) в полум'я і попадеться.
Тоді уже брикай,
Як в пасіці кобила,
Що й [2]) до-дому не дойшла, [3])—
Душею в полі положила.
Нехай опісля [4]) воду ллють, —
Як би і спершу пособили,—
Бо вже поможуть так тоді,
Як свитою Семен кобилі.

№ 35. До Шевченка. [5])

Чого [6]) ти лаєшся, Тарасу?
Що не найшов в Борзні припасу,
Якого ти тоді [7]) бажав?!..
Сам ти такий, як мене лаєш.
„За що?"—ти, може, попитаєш?
За те, що в хутір не забіг.
Якогось жида віз з собою
Мерзенного і з бородою
І через те мене минув...
Який же ти земляк, який же [8]) ти писака?

---

[1]) „Зоря"—та.
[2]) Ibid.—і.
[3]) Ibid.—дійшла.
[4]) Ibid.—нехай же після...
[5]) Цього вірша нема в рукописах №№ 1 і 3; друковано в „Зорі" (1893 р., 103 стр.)
[6]) „Зоря"—за що.
[7]) Ibid.—„тоді"—нема.
[8]) Франко—„же"—нема.

Неначе гнав тебе собака!
Боявся день подарувать,
Щоб побувать у мене в хаті,
Щоб піcень вмісті заспівати,
Якії серце нам гризуть.
Ми б на бандурці забриньчали,
А циганчата б танцювали
(Хоч би вже з лихом пополам).
Я рад би був тобі, як брату.
Як би забіг [1]) до мене в хату,
Неначе б сваху шанував!
В мене худоби дуже мало,
Да ще б найшли—горілку, сало,—
І з'їли б трошки й запили.
Да росказав би де-що гарне
Про земляків, не іностранне,
Бо я до язиків не вдавсь...
Дак ні!... Зазнався, бач, з панами,
З писаками, з багатирами,
А земляка дак і забув!
Бодай [2]) тобі за цю штуку,
Послали відьми тую [3]) муку...
Послухай,—зараз іскажу:
Борщу, ковбас, варенників, [4]) литивки, [5])
Сеньхи,[6]) чехоні і скубрійки
З пів-года щоб не коштував;
Щоб цілий день не пив горілки,
Не довелось щоб і наливки
Ковтнуть хоч раз один на сміх; [7])
Да щоб приснилось: [8]) бужанина,
В'юни, лоскірка і свинина
З сметаною да і з хрінком;

1] № 4 і 5— коли б зайшов.
2) Зоря—богдай.
3] № 4 і 5—цюю,—Зоря—оттую.
4) № 4, 5 і Франко—варенників, ковбас.
5) Франко—ситівки.
6) № 4—сеньги.—Франко—сеноги.—№ 5 сельги.
7) № 4 і 5—хоч раз один ковтнуть на сміх.
8) Ibid.—приснилась.

Отії щи щоб ти їв [1]) руські,
Отії соуси французські,
Що тільки в животі бурчять... [2])
Лютую я на тебе дуже,—
Тобі дак, може, і байдуже,
Мене ж за серце, зачепив. [3])
І ще скажу словце, Тарасу!
Біда жить в світі без запасу,
Грошима люде що зовуть.
Я б ще побув у Петенбурсі
І побував би [4]) в вашій бурсі,
Що Академіей зовуть.
Побачив би тебе, Тараса,
Того, [5]) що написав Торквата Таса,
Того, що славний медал'ер.
Там Григорович є добряга...
Да ще найшовся [6]) б чоловяга,
І серце б трошки [7]) пожило...
Там Глинка той, що добре грає, [8])
Що пісень всяких він співає,
Як би весною всі птахи!..
Дак що ж робить?.. Не маю долі:
Живу у світі, як в неволі,—
Як пташка в клітці, так і я!..
Співають пташки і в неволі,
Да все не так, як би на волі,—
Що аж звірі танцюють їм [9]),..
Прощай! Не хочу більш писати,
Паперу більш [10]) щоб не псувати,
Нехай судовики псують [11])!..

---

[1]) Франко—їв ти...
[2]) Цих трьох віршів нема в рукописах № 4 і 5.
[3]) Далі нема в „Зорі" і у Франка.
[4]) № 4, 5—„би"—нема.
[5]) ibid.—„того"—нема,
[6]) ibid.—іще б знайшовся.
[7]) ibid—трохи.
[8]) Далі трьох віршів нема в рукописах № 4 і 5.
[9]) № 4 і 5—А як завиють їм звірря.
[10]) № 5—вже.
[11]) ibid—пирують.

№ 36. При подаркѣ матери колокольчика [1]).

Задзвони мені, дзвоночок!
Да й скажи, де мій синочок?
Може, він того не знає,
Як мати за ним скучає...
Задзвони мені, дзвоночок!...
Неслухняний мій синочок:
Мене стару покидає
Та й частенько запиває....
Задзвони йому, дзвоночку:
„Не пий, не пий, мій синочку!
Хіба ти цього не знаєшь,
Що вік ти свій вкорочаєш?“
Задзвони йому, дзвоночку,
„Матір пожалій, синочку!
Живи так, як добрі люде,—
Мені в світі гарно буде!“

№ 37. *** [2])

Худоби маєте геть-геть, чимало!
Здоров'я в Бога ви просіть!!!
Найдіть собі ви жінку вірну, гарну!!
Да з нею в світі весело живіть, живіть!
Сто літ, сто літ!!!

---

[1]) Під цим віршом підписано: Викторъ Забила (во второй половинѣ Іюля (до 27-го) 1855).“ Цього вірша нема ні в одному рукописові, крім—№ 2, в якому він прикладений на окремому листочку паперу.

[2]) Цього вірша нема ні в одному рукописові. Ми його беремо з власноручного рукопису Забіли, який зберегається в Чернигівському музеї В. Тарновського (№ 992).

*№ 38 *** [1])*

Горілка, люлька, оселедці,
Гурки солоні і блинці,
Дівчата гарні, молодиці,
В арениках і голубці, —
І рибка платана, чахоня,
Грушевий квас, вишнівка,
Вскоромний день — ковбаси, сало
І перегонна калганівка.

В. Мировець.

---

[1]) Цього вірша нема ні в одному рукописові. Ми беремо його з власноручного рукопису Забіли, який зберегається в Чернигівському музеї В. Тарновського (№ 993).

Темнота.

Користуючись молодістью, весною й самокатами, ми з приятелем рішили відмахать ті без мала не триста верст, які розтяглись між нашим селом і Київом.

Гарна штука—молодість! Ій і сонце—сонце, і весна—весна, і любов — любов. І голодна й холодна, вона все-ж співа й сміється і на крилах божевільних мрій буйно заноситься вгору — вище хмар, вище орлів, вище місяця, до сонця. І, повна живої сили, а ще більше—надій на сили, з жагою любить, творить, вона несется, несется, несется...

Гарна пора—молодість! Погано тільки, шо вона минає...

Але ще гірше було б, коли б вона не минала.

Такі почуття володіли нами, коли ми, раненько вмившись холодною водою, сіли на залізних коней і, по козацьки гикнувши, під співи солов'ів понеслися вслід першому промінню сонця.

— Хабарда! *) —не знать кому гукнув товариш, коли ми вилетіли за село і пурнули у зелений хліб, який, поблискуючи червоно-зелено-блакітними вогоньками роси, стіною здимався з обох боків шляху.

— Хабарда!—ще раз гукнув він і ще дужче наліг на стремена залізного коня.

— В шаблі!—в той гукнув я йому, і ми як божевільні полетіли поміж двома стінами зеленого хліба, вбираючи в себе цілюще повітря і залишаючи дві мережані смуги колії

А вгорі, в блакітнім повітрі, простреленім золотими пасмами сонця, співали-оповідали про счастя весни жайворінки і стрімко,

*) Татарське—дорогу.

як павуки по павутинках, піднімались вище й вище, до біло-снігових і кучерявих, як біла вовна, хмар. І знесилені до дурману піснею і почуттям весни, то там, то тут грудками падали в пишно зелене море, а на їх місце здіймалися инчі, починали тихеньку пісню, підіймались вище, прибавляли голосу і зливались у густі і рябенькі хвилі весняної музики.

І бажалось летіть і летіть без кінця, шоб свистіли спиці самокатів, шоб все навкруги зливалось в гладенькі і прямі смуги, як і наше мчання вперед, шоб пісня жайворінків зливалась з шелестом зеленого моря, що тікало назад.

І життя, яке було за нами з своїм горем-нудотою, здавалось чудним як сон, і не вірилось, шо воно було. Свіжі й цупкі думки, як блискавки стріляли в далечінь світу і все вперед і вперед, без оглядки назад. Всі люде здавались такими незвичайно гарними—розумними, добрими, шо коли хто попадався нам назустріч, ми обводили його закоханими очима, потім зглядались, усміхались і розуміли, шо кожен бажав сказать.

Сонце стало припікать і ми поїхали тихше.

— Ось підожди,—одповідаючи на свої думки, мовив мій приятель,—скінчится війна, і, безпечні, ми візьмемось тоді біля народньої освіти... Наука—сила і гордість народів, і...

— А сила,—одповів я, не бажаючи перебаранчать.

— Тоді й подивимось, на віщо здатний наш нарід. Тоді не будуть ставить нам в зразок японців.

— А не будуть,—піддержав я.

— Та хиба, думаеш, нам багато треба? Та тільки дадуть можливість взятись як слід за працю освіти, то, далебі, через які пять—десять років ми японцям, чорт би казив його батька, носа втрем так, шо....

— А втрем,—піддражнив я, далекий в цю міть від набридлих запитів сучасного життя.

— У нас і тепер нарід... Побалакай з ним,—палко почав він,—та він тобі навіть перед французом не спаскудить! то тільки ми від ліньків, від небажання підійти до нього близче звикли товкти: „темнота“, „темнота“...

— А звикли,—жартуючи додав я, не бажаючи жувать жоване.

Він скипів.

— Шо ти, як який дурень, товчеш: „А не будуть“, „а втремъ“, „а привикли“! шо ти не розумієш моїх речей?

— Ні, розумію,—одповів я—але ж дармà ти гарячишся, бо наш нарід не знать відколи чуе такі гарні розмови, а діла—ба!..

— Так по твойому значить не треба балакать?

— Чом же?—язик є, чому не балакать, коли це геть лекше, ніж робить... Балакать вміємо...

Він спалахнув.

З усією тяжкістью шкилювання він упав на мене і на нашу інтеллігенцію. Він сміявся над нашими діячами просвіти з їх дуже великими замірами і геть мизерною працею і доводив, шо нарід освічуется більш сам, ніж то роблять „освітителі“, і врешті дійшов до того, шо народ наш—не така вже й темнота як, то думають.

Я мовчав. Він плюнув і наліг на коня.

Ми минули Лубні і під'їзжали до величенького містечка Яблонева. Дві церкви і густенько залізних дахів давали йому вираз невеличкого повітового городка, а великий шлях, яким валками ціле літо йшли кіяне, робив його занадто веселим і живим.

— А знаеш шо? — сказав я,—отут підобідаем, підождем, поки спаде спека, тай махнемо холодочком далі.

— Єдине розумне слово, яке я почув від тебе з виїзду. Справді мені їсти—аж шкура болить.

— Як бачиш, мало користі, а через це й не вигодно бути фильософом,— усміхнувся я, і ми підвернули до „чайної“.

Була неділя і передня кімната чайної, схожа на кімнати колишніх шинків, була повна людей, з котрих де-які бачили вже „скляного бога“ — і гучно гомоніли. З усіх кутків було чуть: „Гапонці“, „Порт-Артур“, „Куропаткин“, „Того“...

Хазяйка чайної привитала нас дуже приязно і провела через завішені рядном двері в другу кімнату—„чисту“.

— А шо-ж у вас є перекусить? поспитав я її.

— Та все є, паниченьку, все є.

— Шо ж усе?

— Та все, чого схочете.

— Ну то дайте нам борщу та жареного, а потім чайку.

— Е, паниченьку, борщу нема и жареного нема... Самувар можна, а борщу нема...

Ми засміялись.

— Так шо ж у вас є?

— Та все є, тілько...

Тавариш аж покотився зо сміху.

— Так шо ж є?

— Та є сало, ковбаси, „фіялка“, чай...

— А молоко є?

— Ні нема, молока нема, але як шо вам треба, то можна дістать.

Товариш аж лягав.

— Ну, нічого робить, давайте нам все.

Ми звеліли зжарить ковбаси, наставить самувар і подать молока, а поки що—полягали на широкі ослони й закурили.

Одмахать верстов 80 під літнім сонцем за які пять годин—не дурниця, і ми одпочивали з такою щирістю, з якою відпочивають хиба після коси.

За дверима, або краще—за рядном, лемент не вщухав: „Гапонці“, „Манжурія“, „Порт-Артур“, „Куропаткин“, як мнячі, літали по хаті. Густіше ж усього чулось одно слово, котре промовлялось шепотом і, як гадюка по сухому листі, шелестіло з кутка в куток, але розслухать його було трудно. Ми лежали, курили і слухали гомін без бажання слухать. Рядно скілько разів відхилялось, і яка небудь цікава голова прудко просовувалась з-за нього, наспіху обкидала нас очима і также прудко ховалась за рядно. Зразу ж за рядном піднімалось шепотання, і знову якесь слово з шипінням гадюки літало по хаті. Ми сміялись. Нам було чудно й дивно, шо в такому великому і живому містечкові могли так дуже зацікавитись такими звичайними подорожніми, як ми.

Хозяйка внесла самувар, і не встигли ми налить по стаканові чаю, як відхилилось рядно—і на порозі з'явився чоловік. В ту ж мить за рядном стало тихо, як в пустці. По його одежі, а надто по його грубо задоволеному лиці і хворсові в фігурі видко було, що він—міщанин з якого-будь повітового глухого городка і шо пишається тим, шо він не який небудь „мужик“. З хвилину з відкритою цікавістю розглядав він нас своїми трохи посоловілими від горілки очима, потім сів збоку нас на лаві, важно зліг на подушки і знову, мовчки, почав дуже вже вільно розглядати нас.

Жара, втома, голод і п'яне лице дражнили мене. Я скипів і глянув на товариша; той глянув на мене, і ми повтикали носи в стіл і мовчки пили чай, ждучи, шо буде далі.

— А відкіль ви і хто такі будете?—дуже вже по-панибратськи спитав наш гість.

Рядно ворушилось, і видко було, шо коло нього стовпились люде. Але була тиша.

— Вам чого треба?—з серцем поспитав я.

— Та я питаю, хто ви такі і відкель? відповів він.

— А я питаю, чого вам треба?—підіймаючи голос сказав я,

Він роскрив свої посоловілі очі, дивуючись, шо його не розуміють.

— Та я хочу знать, чи є у вас пашпорти?—не так уже сміливо подав він.

Мене обгорнула злість. Я шпарко вихвативсь з-за столу,

— Геть!—крикнув я і показав на двери.

Він підхвативсь, боязко ще раз зіркнув на мене і швидко проскочив за рядно. Там зразу з десяток голосів зашепотіли на всі лади.

Стрівожений, я сів пить чай. Мій настрій зовсім пропав, і я став гарюкать на товариша, шоб скоріше їхать і відпочить де-небудь за селом.

Ми нашвидку кінчали вже свій недовгий обід, як рядно відхилилось знову, і ми вздріли нового гостя. Його висока, огрядна фигура якось несміливо застряла на порозі, а сухе, з довгою русявою бородою, лице було стрівожено, і голова слегка якось крутилась і хилялась на боки, як у чоловіка, який вплутався в клопітне і рисковане діло.

— Здрастуйте!—гучно, мов для бадьорости, сказав він, але голос його дріжав.

— Здрастуйте. Ми підняли голови і встромили в нього очі.

Він потоптавсь коло порога і несмілко сів проти нас на ослоні. Силкуючись показать, шо він спокійний, він тихо поспитав.

— Скажіть, господа, куди ви їдете.

Я переміг себе і мовчав.

— А вам нащо?—суворо спитав товариш.

— Та я, бачите, хотів спитать,... куди ви їдете?...

— В Київ—не дав йому скінчить товариш.

Він угукнув собі в ніс, подумав і спитав.

— А відкіля ж ви? Мені, бачте, пашпорт...

— Шо за лиха година,—не втерпів я,—чи вас багато буде ходить питать пашпортів? Та яке ви маєте право серед дня у подорожніх людей требувать пашпорти?

— Та я... та я... залепетав він, встаючи з ослону,—я... старшина... Тілько шо я знàка не взяв, а я старшина... Та чую шо кажуть...

— Та яке нам діло, шо ви старшина? Яке ви маєте право трівожить подорожнього своїми пашпортами?! Біжи до пристава, — повернувся я до товарища,—шо це за глум такий!

Перелякана хазяйка вскочила до нас і з ляку не знала шо робить.

— Ні, ні, це старшина,—казала вона і топталась коло порога,—ій Богу ж то старшина!.. Це наш старшина...

Піддержаний хазяйкою, він підбадьорився.

- Та, бачите, я б нічого, так кажуть, шо ви.... шо ви... гапо̀нці. . гапонські шпіони.....

Ми оторопіли.

За рядном шепотання росло все більше, рядно ворушилось і вдавлювалось у нашу кімнату; коло нього стояла з витріщеннми очима перелякана хазяйка.

Я почував, шо мій ріт скривився в усмишку... але старшина буде божитись, шо я бажав плакать... І він, здається, скаже правду...

Товариш мовчки вийняв пашпорт і мовчки подав старшині.

Ми мовчки вийшли з хати і мовчки сіли на своїх коней.

Сонце сміялось на весь широкий степ, сміялось похвильоване злегенька море хліба, реготались жайворінки...

До самого вечора ми мовчали.

Ромодан, 905 р. Березня 25. **Ю. Будякъ.**

НЕ В РУКУ.

I.

Як умер мій чоловік, увірвалося мені щасливе та спокійне життя: за всім сама доглянь, про все сама клопочись. Тринадцять літ прожили ми вкупі і хазяйство чимале придбали, та не стало голови до нього. Мусила я й поле з'половини віддавати і худоби трохи спродатись. Наймита хоч і держала, а все ж чужі руки не те... не своє. Ох, горе зостатись удовою. Живеш, як той горох, що при дорозі: хто не захоче, не скубне. Тільки й радости лишилось мені, тільки й втіхи—синок сьомиліток. І вранці встаючи і ввечері лягаючи молилась я, щобъ помігъ Господь до розуму його довести. А він же, голубчик мій маленький, було і на ступінь не відпустить мене від себе: куди б я не йшла, усюди за мною. Біжи, Андрійко, на вулицю до дітей, було кажу йому, а він тільки головкою крутить та щільно-щільно тулится до мене, загортаючись в спідницю. Часом і перешкодить він мені в роботі, а як погляну, як воно горнется до мене, то й неспіла одігнати—і діло покинеш та приголубиш його.

Та ще й вдався він таким добрим та милосердним, що й розсказати не можна. Чи кошеняті лапку хто притопче, чи цуценятко, лазючи скрізь, обдере де шкурку на собі,—мій Андрійко швидче за ганчірочку та й завязує, усе допитуючись мене: чи дуже болить у кішечки або в цуценяти. А отце бува старець або старчиха до двору надходить, то він мерщій біжить до мене і ще здалека кричить: мамо, дайте старцеві... он-де він іде до нас. І сам своїми рученятами несе милостиню: не боявся старців, як бува то з іншими дітьми.

Боже, яка я рада була за свою любу дитину, як втішалася я нею! Хочъ и молодою втратила я чоловіка, а все здавалось мені, що на цілому світі немає матері счасливійшої від мене.

II.

В містечку нашому жило багацько панів, що служили на винокурні та в сахарні пана Штенгеля.

Почала я молоко, сир, масло носити панам, і хоч тупаю було день і нічь, та за те мала собі з того добру вигоду. До одних панів два роки носила молоко. Гарні були люде, не горді—нехай їм за те скрізь добре буде. Швидко вони виїхали кудись з нашого містечка. Як принесу було молоко їм, то вже набалакаюсь з панею: і про городину, і про те, хто як живе, і про немічі, на які слабують люде, и про всяку всячину. А якось розбалакались про дітей. Питае мене пані, скільки діток у мене. Тройко, кажу, було: двое хлопчиків і дівчина, та під дїхтерит двойко померло, а Андрійко, дякувати Милосердному, зостався. Дав би Бог, щоб виріс,—хазяїном добрим буде. Покинув йому батько десять десятин поля—повних два наділи, вже зовсім викуплених. І дім новий вибудував покійник, та не довелося сердешному жити в ньому; темна домовина сталась йому вічною хатою. Розсказую я, а сльози вже на очах у мене. Помітила це пані, та й почала мене вмовляти:

— Не гнівіть, Домахо, Бога. Чого вам плакати? Умірати усім не минется, та дай Боже, щоб в той лихий час кожен мав чим забезпечити свою сімью так, як ваш чоловік. Гріх вам нарікати, а от про сина дбайте, щоб до путя його довести. Горе тепер темному, вчить треба дітей.

Отце, кажу я, як діждемо осени, буде моему Андрійкові одинадцять років; треба одвести вже його до школи, нехай дві або й три зіми походить, привчится трохи грамоти. Як почула це пані, так и напосілась на мене.

— Як, каже, вам не сором: одна у вас дитина, та й тій не бажаєте ви щастя. Господи! які темні наші люде!.. (та аж руками сплеснула). Поставили їм школу; клопочутся, турбуются про їхніх дітей, вони самі не дають їм світу, самі держуть своїх дітей в темряві. Невже ви, каже, хочете, щоб ваша дитина цілий вік свій нарікала на вас?

Мені аж ніяково зробилось з того, що я так рострівожила пані. Мовчу вже я.—Хто ж дитину вашу до пуття призведе,

як не школа?—доводить мені вона. Не ви ж, коли ви й самі темні.

Пані правду каже, думаю я собі: не на лихо ж нам будують скрізь школи. Другого дня теж вмовляла мене пані послухатись її поради, а через півроку, як од'їзжали вони з нашого містечка, прощаючись зо мною, нагадала мені знов:—глядіть-бо, не відбірайте хлопця свого з школи, поки не скінчить, то хоч не буде темною людиною.

III.

Як наступила осінь, справила я своєму Андрійкові чобітки й свитку, купила нову шапку, та й одвела його до школи. А в нашому містечку школа мурована, велика та висока—аж на два поверхи: у верхньому учитель та дві вчительки живуть, а у нижчому дітей вчать. Господи, яка-ж сила их тамечки! і наші, і еврейські е... Записали мого Андрійка у школяри. Ходить він тиждень, другий і третій. На четвертому тиждні в понеділок приходить мій Андрійко до дому й плаче. Питаюсь чого—мовчить. Питаюсь вдруге—мовчить. Кажи, причепилась я до нього, бо піду та спитаю в учительки. Адрійко ще дужче в плач. Що це з ним? думаю. Не чепляюсь вже до нього, насипала йому обідати. Так де тобі! і не глянув, і не доторкнувся. Сидить на лаві насупившись. Дивно мені, сижу і я та мовчу. Коли це Андрійко скинув чоботи та й каже:

— А почім я знав, що на діл треба казати пол?

— Як пол? — питаю. Хиба на діл хто каже пол?

— У школі кажуть,— одмовляє він мені.

— Брешеш, кажу.

— То спитайте у Борозенкового Семена, коли не ймете віри мені.

Та й знов почав плакати.

А хиба тебе бито? питаю.

Ні, каже.

Ну, то чого-ж ти плачеш, дурнику? Годі-ж, годі, мій голубчику. Вдруге будеш вже знати—вмовляю я його. Бач, тебе ж не бито за те, що не знав.

Так мені соромно,—каже. Я вже більш не піду до школи.

Не кажу вже я йому нічого, а мерщій взулася, схопила хустку з жертки та через городи пішла до Борозенків роспита-

тись у їхнього Семена, що трапилося у школі з моїм Андрійком. Прихожу, роспитуюсь, а він і розсказує.

То, каже, на перемінці Андрій ваш ходив коло вчительчиного столу та й те... і загрязнив діл, бо у нього чоботи в грязюці були.—Та мабуть-же у школі поміст, а не діл?—перебиваю я Семена. Дошками помощено? питаю.—Дошками каже, та й далі розсказує. Як почався урок, то вчителька, побачивши коло столу грязюку, й питає нас; а котрий це з вас погрязнив пол? Хтось і сказав, що Андрій Яременко, а Андрійко схопився на ноги, почервонів-почервонів та й стоїть, озираючи усіх нас. Учителька знов його вже пытає: ти Яременко погрязнив пол? А він стоїть мовчки. Оттут... ось де... ти погрязнив? питає вона, вказуючи пальцем на грязюку коло столу. Діл?—перепитує Андрійко і знов поглядає на увесь клас. Не діл, а пол треба говорить,—одмовила йому учителька. Гляди-ж не забудь—пол, а не діл; не забувай, каже вона, і того, що чоботи, коли грязько, треба витирати у сінях віником, а тоді вже входити у клас.

А не била вчителька Андрійка? допитуюсь я.

Ні, каже. Тільки сказала, щоб він сів та пам'ятав добре те, що йому казано. А Адрійко як сів, то аж до кінца урока ні на кого ні разу не глянув, та червоний-червоний!... А коли пустили нас до дому, то він поперед усіх побіг і ні до кого й словом не озвавсь.

Вислухала я це та швидче до дому. Прихожу, а Андрійко мій сидить на лаві, як я його покинула, і обід на столі захолонув. Це ти й досі не обідав? питаю. А він мені: Я не піду більш до школи, бо мені соромно. Взялась я його вмовляти: і пояс новий ік Різдву обіцяла купити, і до дядька у Звенигородку по залізниці на Риздвяних святах повезти. Так і слухати не хоче: не піду, каже, більш в школу, соромно.

Чого-ж тобі соромно? Який там сором,—власкавлюю я його.

Соромно, каже. Почім я знав, що то вчителька на діл казала пол?

А не соромно тобі буде, кажу я йому, як виростеш ти неграмотним, не вмітимеш ні прочитати, ні написати, ні посчитати. Не тільки вчителька, а й усяк тоді посміється над тобою, Нічого не сказав на це капосний хлопець, тільки насупився і до самісінької вечері навіть і їсти не попросив. А тоді вже, як почала я слатися спати, підійшов до мене, заплакав та й каже:

Я, мамо, ходитиму у школу, аби тільки не сміялися з мене.

IV.

Минула зіма, й весна вже збігла. На другому тиждні після великодних свят роздано школярам білетики і велено аж у вересні місяці приходити у школу. Приніс і мій Андрійко білетика, а там написано, що переведено його у вторе одділення. Непримітно і літечко збігло. Знов осінь. Пішли знов діти до школи, пішов і мій Андрійко. Зіму і весну, це вже по другій, ходив, а після великодня знов приніс білетика, де написано було, що його переведено вже в трете одділення. Треба, думаю собі, якось подякувати тій вчительці, у якої вчився Андрійко мій. Зібрала я свіженького маслиця хунтів з п'ять, розпыталася у Андрійка, у якій саме кватирі живе його вчителька, та й пішла до неї. Прихожу, кажу, що я мати Андрія Яременка, дякую, прохаю взяти гостинець, а вчителька подивилась на мене, усм'хнулась чогось та й каже: За те, що ми вчимо дітей, нам платять, і ми нічого не повинні брати з людей. Однесіть, тітко, продайте його, та тими грішьми заткнете якусь дірку у хазяйстві. Та вже, кажу я, коли принесла, то мусите взять.

Ні, одказує вона, не візьму я, тітко, бо не слід мені.

Ой, матінко! аж скрикнула я. Як таки не слід? Хиба ж ви не наклопоталися з моїм Андрійком?

Коло всіх я, одказує вона, однаково клопочусь, а з вашим Андрійком найменче клопоту, бо хлопець він тямучий: задачу хоч би й яку, то попереду усіх рішить, і читає вже не погано.

Слава тобі, Господи, думаю я: не даремно морочить хлопя собі голову.

А от, додає учителька, як треба росказати—значить те, що прочитає, то він і не може по книжному. Як дома говорить, так і прочитане росказує. Це, каже вона, для всіх дітей важко, а вашому найбільш.

Ну, то отто-ж вам за труди буде масличко, кажу я. Так і не взяла; таки мусила я нести його до дому, а йдучи все думала: як воно так—і тямучий Андрійко, і важче йому, ніж іншим. Аж закортіло вернутись, щоб спитатись про це у учительки, та вже ніяково було. Господи, думаю, і для чого так довго вчать бідних дітей, коли ті науки такі важкі.

V.

Літньої пори у хазяйстві за скрутою мало з ніг не звалишся. Дякувать Богові, Андрійко підріс та давав вже поміч: він з наймитом коло худоби та сінокосу, а я у городі та у полі. Радію я, дивлячись на свого Андрійка: охочий він, Господи, який охочий до хазяйства. До ярем поробив мережані занози, лушні до воза теж помережив. Батіг у нього з червоною китицею. Волики за літо аж погладшали; мало не що-ночі він з наймитом їх попасує, і сам не б'е, і догляне, щоб наймит не бив. Хозяїн—що й казати. Наступила осінь. Аж над вечір вже Андрійко вертается з школи; пообідає на швидку і, аби тільки товар був дома, за батіг, та й пожене на леваду до ночи. Якось, здається, за тиждень перед Покровою—отже хоч убийте, не згадаю, у який саме день—задовго ще до півдня приходить мій Андрійко з школи. Здивувалась я, та й питаю: чого це так рано?

Утік, каже.

Як утік? питаю.

Так, каже, утік, та й годі. Учителька сказала мені сьогодні, що я, мабуть, ніколи не вмітиму книжним язиком розсказувати прочитане.

Як-же посмів ти втікати? кричу вже я на нього.

А так. Діждався перемінки, за книжки, та й до дому. Коли, каже, ніколи не вмітиму, то не треба и вчитись.

Що ж це ти накоїв? що? допитуюсь я, та й ледві не плачу.

Нічого, одказує. Не ходитиму більш до школи, та й годі.

А як я тебе сама одведу!—кажу я йому з серцем, думаючи налякати дурного хлопця.

А він мені на це:

То ви більш і не побачите мене, утічу з школи й од васъ.

Як почула я таке, то аж страх мене взяв, а серденько болізно стиснулось. Оттакої... ще справді, думаю, дурне хлопя заподіє собі яке лихо. А він же у мене один соколик, один хазаїн. З ким же я тоді зостанусь? як житиму без дорогої дитини? Нехай, міркую, мучатся по школах ті, хто мусить у найми йти, а мій Андрійко хазяїнуватиме. Адже-ж батько його хазяїнував,

та ще й не аби як. Дубенки та Лопухи теж хазяїни на всю губу, а отже позабірали своїх синів з школи; кажуть, що далеко ніби-то ходити, а мойому хиба дуже ближче? Оттак заспокоївши себе, замовкла я, хоч до самісінького вечора сльози давили мене. Не в руку, значить, йому вчення, то нехай приглядається до хазяйства. Другого дня вранці Андрійко, сховавши книжечки у свою маленьку скриньку, поїхав з наймитом до млина по борошно.

П. Ротарь.

ОТЧЕТЪ

о

ПРИСУЖДЕНІИ ПРЕМІИ Н. И. КОСТОМАРОВА,

ЗА ЛУЧШІЙ МАЛОРУССКІЙ СЛОВАРЬ.[1])

На соисканіе преміи къ сроку 1 января 1905 года было представлено три работы.

Для разсмотрѣнія этихъ трудовъ была образована въ засѣданіи Общаго Собранія Академіи 8 января Коммиссія, подъ предсѣдательствомъ Непремѣннаго Секретаря, изъ академиковъ А. А. Шахматова и А. И. Соболевскаго и, согласно § 15 положенія о преміи, малоросса А. І. Лященко.

По тщательномъ разсмотрѣніи представленныхъ работъ, Коммиссія признала заслуживающимъ второй преміи, т. е. процентовъ съ 4000 рублей за время съ 1891 года по 1900 годъ, словарь, поступившій на конкурсъ отъ редакціи журнала „Кіевская Старина“ и состоящій изъ двухъ трудовъ, озаглавленныхъ:

„Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала „Кіевская Старина“. Редактировалъ съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ Б. Д. Гринченко“ и

„Матеріалы для словаря письменной и книжной южно-русской рѣчи XV — XVIII вв. Е. Тимченко“.

Объ этихъ работахъ представилъ академикъ А. А. Шахматовъ слѣдующій отзывъ.

Подъ этими заглавіями поступили въ Академію Наукъ на соисканіе преміи Н. И. Костомарова за лучшій малорусскій словарь два обширныхъ рукописныхъ труда, изъ которыхъ второй, словарь историческій, служитъ дополненіемъ къ первому—словарю живого языка.

---

[1]) Перепечат. изъ отдѣл. оттиска, издан. Импер. Акад. Наукъ; Спб., 1906 г.

Первый трудъ заключается въ 23 переплетенныхъ тетрадяхъ и содержитъ до 20000 страницъ, писанныхъ четкимъ почеркомъ. На первыхъ 137 страницахъ I-й тетради помѣщены предисловіе, списки источниковъ и сокращеній. Послѣднія страницы (573—676) XXIII-й тетради заняты крестными именами. Всѣ остальныя страницы этого труда отведены самому словарю.

Второй трудъ представляетъ изъ себя два обширныхъ фоліанта; весь текстъ написанъ на пишущей машинѣ. Въ началѣ перваго тома имѣется небольшое предисловіе и списокъ сокращеній.

Какъ указано, оба труда должны составить двѣ части одного цѣлаго, хотя прямой, органической связи между ними нѣтъ: оба они настолько различны по задачамъ своимъ и по исполненію, что ихъ невозможно было бы слить въ одинъ полный словарь малорусскаго языка.

Перехожу къ разсмотрѣнію сначала Словаря украинскаго языка. Въ обстоятельномъ предисловіи, предпосланномъ Словарю, послѣ интереснаго обзора трудовъ по малорусской лексикологіи, изложена исторія появленія и обработки настоящаго труда. Работа надъ малорусскимъ словаремъ началась еще въ 1864 году и состояла сначала въ выборкѣ на карточки словъ съ примѣрами къ нимъ изъ этнографическихъ сборниковъ и сочиненій украинскихъ авторовъ (выборка происходила сначала подъ руководствомъ П. И. Житецкаго). Къ добытымъ такимъ образомъ матеріаламъ присоединялись слова, записанныя прямо изъ устъ народа и полученныя отъ сельскихъ учителей, священниковъ, землевладѣльцевъ и проч. „Особенно много и при томъ цѣннаго матеріала—читаемъ мы—было доставлено: извѣстнымъ этнографомъ Г. А. Залюбовскимъ, богатыя записи котораго выдѣляются своей обстоятельностью, М. Ѳ. Лободовскимъ и А. К. Павловымъ“. Въ концѣ семидесятыхъ годовъ кружокъ лицъ, интересовавшихся выпускомъ въ свѣтъ украинскаго словаря, рѣшилъ перебрать этотъ матеріалъ для того, чтобы составить словарь въ болѣе скромномъ видѣ. Черновую редакцію „украинскаго Рейфа“, какъ называли тогда свой словарь работавшія надъ нимъ лица, вели Ир. Ал. Житецкій, А. И. Лоначевскій-Петруняка, В. П. Науменко и А. А. Русовъ. Словарь былъ законченъ въ концѣ восьмидесятыхъ годовъ. В. П. Науменко принялъ на себя трудъ редактированія словаря въ чистомъ видѣ. При этомъ „опытъ нѣ-

сколькихъ лѣтъ работы показалъ, что въ прежней системѣ редактированія оставить его нельзя, а необходимо придать словарю болѣе научную обоснованность, обставивши каждое слово примѣрами изъ авторитетнаго источника, для чего опять потребовалось обратиться къ словарнымъ карточкамъ. Первые опыты обработки нѣсколькихъ буквъ были представлены редакціи „Кіевской Старины", которой словарь теперь уже принадлежалъ на правѣ полной собственности, и которая систему обработки одобрила". Дальнѣйшую сводку матеріаловъ для первоначальной редакціи рѣшено было поручить Е. К. Тимченку, который и закончилъ эту работу, приведя весь словарь въ алфавитный порядокъ (въ тетрадяхъ). „Редакція журнала „Кіевская Старина" предполагала издать этотъ словарь въ видѣ приложенія къ журналу, о чемъ и было объявлено печатно, и въ 1897 г. при журналѣ разосланы были первые листы словаря на А—Б, кончая словомъ *борозна*, подъ редакціей В. П. Науменка. Но такъ какъ вскорѣ выяснилось, что словарь можетъ быть представленъ въ Академію Наукъ на соисканіе преміи Н. И. Костомарова, то печатаніе его пріостановилось". Въ началѣ 1902 года весь матеріалъ для окончательной обработки переданъ былъ редакціей „Кіевской Старины" Б. Д. Гринченку, при чемъ еще заранѣе было предрѣшено, чтобы матеріалъ стараго книжнаго языка былъ выдѣленъ въ особый алфавитъ и помѣщенъ въ видѣ приложенія къ словарю живого языка. „Въ виду краткости оставшагося до представленія въ Академію Наукъ времени эту часть труда пришлось выдѣлить для особаго лица и впослѣдствіи для этого приглашенъ былъ Е. К. Тимченко".

Въ распоряженіе Б. Д. Гринченка поступилъ довольно обширный матеріалъ, давшій до 49000 словъ, частью записанныхъ отъ народа, частью выписанныхъ изъ различныхъ книгъ, изданныхъ съ 1798 года (года появленія „Энеиды" Котляревскаго) по 1870 годъ, а также изъ нѣкоторыхъ позднѣйшихъ изданій. Не ограничиваясь этимъ матеріаломъ, который пришлось переработать въ отношеніи и къ правописанію, и къ простановкѣ ссылокъ, и къ выбору примѣровъ, Б. Д. Гринченко рѣшилъ дополнить его. Дополненія добыты двоякимъ путемъ. Во-первыхъ, разными лицами, между прочимъ и самимъ Гринченкомъ, были записаны отъ народа въ разныхъ уѣздахъ Южной Россіи слова на 10481 карточкѣ; кромѣ того извлечено не мало словъ изъ рукописей И. С. Левицкаго, Г. Я. Стрижевскаго и др., заключавшихъ въ себѣ лексическіе матеріалы. Во-вторыхъ, предпринята была

выборка словъ изъ книгъ. При этомъ оказывается, что въ пользованіи печатными источниками Б. Д. Гринченко былъ связанъ опредѣленною программой, предложенною ему редакціей „Кіевской Старины".

„Редакціей „Кіевской Старины" поставлено было непремѣннымъ условіемъ, чтобы пользованіе печатными изданіями ограничено было выборкой матеріала лишь изъ слѣдующихъ книгъ: а) изъ всѣхъ собраній украинскихъ этнографическихъ матеріаловъ, когда бы то ни было изданныхъ, а также изъ тѣхъ земскихъ и другихъ изданій, въ которыхъ встрѣчаются матеріалы по народной терминологіи; б) изъ всего напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; в) изъ работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 года, хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени; г) изъ украинскихъ словарей; д) изъ сборниковъ словъ, записанныхъ отъ народа и опубликованныхъ въ печати.

„Не выходя изъ рамокъ этихъ ограниченій,—пишетъ Б. Д. Гринченко,—нами и госпожею М. Н. Гринченко произведена была выборка словъ съ примѣрами на карточки изъ книгъ какъ изданныхъ по 1870 годъ включительно, такъ и позднѣйшихъ и поименованныхъ въ помѣщаемомъ ниже спискѣ всѣхъ источниковъ для словаря". Эта выборка, съ присоединеніемъ къ ней карточекъ, выписанныхъ по отмѣткамъ, сдѣланнымъ Б. Д. Гринченкомъ, дала 54700 карточекъ.

Безъ выписки на карточки редакторъ пользовался словариками Верхратскаго (угорскимъ, лемковскимъ, „Знадобами", „Початками"), Манжуры (въ „Сказкахъ"), Рудченка (при „Чумацкихъ пѣсняхъ"), ботаническими Аннекова, Роговича и Волкова (въ I томѣ „Записокъ Юго-зап. Отдѣла Географическаго общества"), а также и болѣе обширными словарями языка. Этими словарями „мы старались пользоваться съ осторожностью,—говоритъ Б. Д. Гринченко,—несмотря на всю соблазнительность мысли легко пополнить свою работу множествомъ словъ путемъ простого переноса ихъ изъ одного словаря въ другой".

Остальная часть предисловія Б. Д. Гринченка излагаетъ рядъ замѣчаній относительно состава словаря, распредѣленія въ немъ матеріала и метода изложенія. Всѣ эти замѣчанія свидѣтельствуютъ о томъ, что въ лицѣ Б. Д. Гринченка малорусская лексикологія имѣетъ опытнаго и отлично подготовленнаго работ-

ника. Впрочемъ, о томъ же еще съ большей доказательной силой говоритъ каждая страница самого словаря.

Тѣмъ тяжелѣе рецензенту отмѣтить рядъ существенныхъ недостатковъ въ Словарѣ украинскаго языка, недостатковъ, которые не трудно было бы устранить тѣми выдающимися учеными, которые работали надъ нимъ, интересовались его судьбою, содѣйствовали его появленію.

Главнымъ недостаткомъ Словаря, не дающимъ ему права на признаніе его словаремъ малорусскаго языка, оказывается исключеніе изъ его состава народнаго языка значительной части малорусскаго племени. Словарь украинскаго языка подъ названіемъ „украинскій языкъ“ разумѣетъ, очевидно, не весь языкъ малорусскій, а только ту часть его, которая употребляется въ Южной Россіи, Галиціи и Буковинѣ. Малорусскіе же говоры южныхъ уѣздовъ Минской и Гродненской губерніи, говоры Сѣдлецкой и Люблинской губерніи оставлены почему-то въ сторонѣ. Эти говоры въ значительной части принадлежатъ къ сѣверно-малорусскому нарѣчію, между тѣмъ какъ украинскіе и галицкіе говоры относятся къ южно-малорусскому нарѣчію. Отсюда заключаемъ, что Словарь, собранный редакціей „Кіевской Старины“, исключилъ изъ своего состава сѣверно-малорусское нарѣчіе. Возникаетъ вопросъ, сдѣлано ли это умышленно, или сѣверно-малорусскіе говоры не представлены въ Словарѣ по какимъ-нибудь случайнымъ причинамъ. Предисловіе Б. Д. Гринченка не даетъ отвѣта на этотъ вопросъ. Но просмотръ источниковъ, которыми пользовался Словарь, убѣждаетъ въ томъ, что отсутствіе въ немъ сѣверно-малорусскаго матеріала не случайное. Такъ среди источниковъ нѣтъ этнографическаго сборника „Пинчуки“ Д. Г. Булгаковскаго (Спб. 1890); нѣтъ „Сборника памятниковъ народнаго творчества въ сѣверо-западномъ краѣ“ (Вильна 1866), большая часть котораго занята малорусскими пѣснями, записанными въ Гродненской губерніи; нѣтъ въ указателѣ упоминанія о трудѣ Бобровскаго о Гродненской губерніи (въ Матеріалахъ для географіи и статистики Россіи, Спб., 1863), гдѣ приведено нѣсколько малорусскихъ пѣсенъ; нѣтъ въ указателѣ и труда Zieńkiewicza, Piosenki gminne ludu pińskiego; нѣтъ также ссылокъ на „Замѣтки о малорусскомъ нарѣчіи“ А. Потебни (Воронежъ, 1871), гдѣ приведено изъ различныхъ изданій нѣсколько образцовъ сѣверныхъ малорусскихъ говоровъ; нѣтъ въ Словарѣ ссылокъ на „Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія“ П. Житецкаго (Кіевъ 1876), въ приложеніяхъ къ которому помѣщены

пѣсни „Сѣдлецкихъ разнорѣчій“ уѣздовъ Бѣльскаго, Константиновскаго и Радинскаго; не упоминается трудъ Н. Янчука „Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ Константиновскаго уѣзда Сѣдлецкой губерніи“; сборникъ И. В. Бессарабы „Матеріалы для этнографіи Сѣдлецкой губерніи“ (Спб. 1903) также не использованъ въ Словарѣ.—Конечно, опущеніе всѣхъ этихъ источниковъ не можетъ быть случайнымъ. Но мы имѣемъ основаніе утверждать, что Б. Д. Гринченко, или предшествующіе редакторы Словаря умышленно оставляли въ сторонѣ сѣверномалорусскій матеріалъ даже тѣхъ этнографическихъ сборниковъ, которые были использованы ими для извлеченія изъ нихъ матеріала южно-малорусскаго. Такъ въ VII томѣ (вып. 2-й) „Трудовъ этногр.-статист. эксп. въ западно-русскій край“ приведены списки малорусскихъ словъ изъ разныхъ губерній, явившіеся въ результатѣ разсылки „Программы для указанія особенностей мѣстныхъ народныхъ говоровъ въ Южной Россіи“. Списокъ словъ, записанныхъ въ Липецкой слободѣ Харьковской губерніи (№ 38), вошелъ цѣликомъ въ Словарь; между тѣмъ словъ, сообщенныхъ изъ села Полоски Бѣльскаго уѣзда Гродненской губерніи (№ 20) и изъ села Озяты Кобринскаго уѣзда той же губерніи (№ 17), не находимъ въ Словарѣ [1]). Отмѣтимъ, наконецъ, что въ спискѣ сокращеній не находимъ ни одного названія уѣздовъ Гродненской, Сѣдлецкой и Минской губерній.

Исключеніе изъ Словаря сѣверно-малорусскаго матеріала тѣмъ непонятнѣе, что въ него вошли угрорусскія слова. Угрорусскіе говоры также не принадлежатъ къ южно-малорусскому (украинскому) нарѣчію, а многія особенности роднятъ ихъ тѣснѣйшимъ образомъ съ сѣверно-малорусскими. Правда, угрорусскимъ говорамъ Словарь удѣлилъ лишь незначительное вниманіе: для нихъ использованъ, напримѣръ, „Словарець“, приложенный ко II ч. изслѣдованія Верхратскаго „Знадоби для пізнання угорско-руских говорів“ (отд. отт., Львовъ 1901) [2]), но тексты, пред-

---

[1]) Напр. *кухорь* — сундукъ, *пащекъ* — ротъ, *густъ* — вкусъ; *ничогый* — нехорошій, *вертёга* — макітра, *ремжуть* — шепчутъ, *курувать* — лѣчить. Странно, что *страмина*—передвижная лѣстница сопровождается въ Словарѣ ссылкой на Чуб. VII, 551, т. е. на тотъ списокъ словъ Кобринскаго уѣзда, который остался вообще не использованнымъ.

[2]) Словарець Верхратскаго использованъ не больше какъ на одну третью часть. Такъ на буквы са—сн взяты въ Словарь: салак, свербогуз, свіба, свора, сворець, сьвятоянка, сыровастый, сичак, сьімячко, сьірак, скады, скальняк, скапчати, скарупа, скарупліна, скернякатися, сквершок, склубитися, сколомут, слыхы [виски], славік, славчик, слук, слезь, сновальніцы и нѣк. др.

шествующіе словарику, оставлены въ сторонѣ. Оставлены также въ сторонѣ Словарець къ I ч. этого изслѣдованія (Зап. Н. тов. ім. Ш., т. XXX) и Словарчикъ, приложенный къ изслѣдованію Верхратскаго „Проговор долівскій“ (Зап., т. XXXV и XXXVI). Угорускія народныя пѣсни, собранныя Де-Волланномъ (Спб 1885), и приложенный къ нимъ словарикъ не упомянуты въ спискѣ источниковъ и не встрѣчаются въ ссылкахъ. Угорусскій словарёкъ, составленный Семеновичемъ (Сборникъ статей по славяновѣдѣнію, сост. и изд. учениками В. И. Ламанскаго, Спб. 1883, стр. 221—238), остался составителямъ Словаря неизвѣстнымъ. „Етнографічні материяли з Угорської Руси“, собранные В. Гнатюкомъ (тт. III, IV, IX и сл. Етнографічного Збірника), остались не использованными, и т. д. Но тѣмъ не менѣе слова, употребляющіяся въ Угорщинѣ, и при томъ даже такія, которыя неизвѣстны въ другихъ частяхъ малорусской территоріи, вошли въ Словарь широкою струей.

Впрочемъ, далеко не весь сѣверно-малорусскій лексическій матеріалъ подвергся исключенію. Мы находимъ въ Словарѣ ссылки на тексты, записанные въ тѣхъ частяхъ Черниговской и Волынской губерній, также Радомыслькаго уѣзда, которыя принадлежатъ къ области сѣверномалорусскаго нарѣчія, а также на тексты, записанные въ губерніяхъ Гродненской и Сѣдлецкой. Такъ при словѣ *зикати* приведенъ примѣръ: дядько не схотів (чит. схтів)— ще став зикати на його, со сылкой Чуб. II, 8; текстъ, напечатанный въ „Трудахъ и т. д.“ II, 7—11, записанъ въ Дрогичинѣ Кобринскаго уѣзда Гродненской губерніи. При словѣ чвертка примѣръ со ссылкой на Чуб. II, 50; текстъ записанъ въ Брестъ-Литовскомъ уѣздѣ. При словѣ варта примѣръ со ссылкой на Чуб. II, 77; текстъ записанъ въ Бѣльскомъ уѣздѣ Сѣдлецкой губерніи. При словѣ кулибка примѣръ заимствованъ изъ текста, записаннаго въ Радомыслькомъ уѣздѣ (Чуб. II, 446), но Словарь почему то сглаживаетъ сѣверно-малорусскія особенности: вмѣсто „скажитъ, синки, своимъ жуынкамъ“ — „скажить, синки, своїм жінкам“. Подъ сл. судосити примѣръ изъ пѣсни, записанной въ Пинскомъ уѣздѣ (Чуб. III, 367).

Чѣмъ же объяснить исключеніе изъ Словаря сѣверно-малорусскихъ этнографическихъ сборниковъ? Мы остаемся при убѣжденіи, что исключеніе сдѣлано умышленно. Но для какой цѣли, по какимъ соображеніямъ это сдѣлано, неясно. Исключить изъ малорусскаго словаря сѣверно-малорусскіе говоры такъ же неправильно, какъ неправильно было бы исключить изъ словаря

великорусскаго языка сѣверно-великорусскіе или южно-великорусскіе говоры. Мы не думаемъ, чтобы, составители Словаря украинскаго языка задались цѣлью дать словарь малорусскаго литературнаго языка, не думаемъ этого уже по тому видному мѣсту, которое занимаютъ въ этомъ трудѣ слова, извлеченныя изъ устъ народныхъ. Но недоумѣваемъ, почему не все народное малорусское нашло мѣсто въ этомъ почтенномъ и великомъ предпріятіи. Недоумѣваемъ также, почему попавшія въ Словарь выписки изъ текстовъ, записанныхъ въ области сѣверно-малорусской, исправлены согласно южно-малорусской фонетикѣ, тѣмъ болѣе, что это рѣшительно противорѣчитъ выставленному въ предисловіи къ Словарю положенію (с. 80—81): „что же касается *примѣровъ* изъ народной рѣчи, то они давались всегда въ той формѣ, въ какой были записаны". Примѣры противополагаются словамъ, которыя послѣдовательно приводятся въ той фонетической формѣ, въ которой они извѣстны въ „собственно-украинскомъ" нарѣчіи. Такой пріемъ нельзя не признать правильнымъ, и включеніе словъ сѣверномалорусскихъ нисколько не должно было бы его измѣнить.

Быть можетъ, составители Словаря боялись вторженія въ Словарь бѣлоруссизмовъ при широкомъ пользованіи сѣверномалорусскимъ лексическимъ матеріаломъ. Но въ указанныхъ выше мѣстностяхъ встрѣчаются чисто малорусскіе говоры, свободные отъ бѣлорусскаго вліянія. Это во-первыхъ. Во-вторыхъ, Словарь долженъ прежде всего считаться съ дѣйствительными фактами и не можетъ вычеркивать изъ малорусской семьи тѣ или другіе говоры за то, что они подверглись вліянію сосѣднихъ говоровъ, будь то бѣлорусскихъ или великорусскихъ. До сихъ поръ изслѣдователи малорусскаго языка и фольклора не пренебрегали малоруссами, пограничными съ бѣлоруссами. Самъ Б. Д. Гринченко въ своемъ библіографическомъ трудѣ „Литература Украинскаго фольклора" (Черниговъ 1901) тщательно отмѣчаетъ всѣ работы, касающіяся сѣверно-малорусскихъ областей: ср. подъ № 499 „Верждбицкій Ф. Народныя пословицы и поговорки Пружанскаго у.", подъ № 1251 „Свадебныя пѣсни Кобринскаго у.", подъ № 951 „Янчукъ, Малорусская свадьба въ Корницкомъ приходѣ, константиновскаго уѣзда, сѣдлецкой губерніи", подъ № 868 П. Батюшковъ, „Памятники русской старины въ западныхъ губерніяхъ. Выпускъ седьмой. Холмская Русь", и т. д. Наконецъ, отмѣтимъ еще разъ, что раздробить малорусскую семью, выдѣливъ изъ нея сѣверныхъ малороссовъ, совершенно невозможно безъ ущерба

для самихъ украинцевъ. Сѣверные малороссы сидятъ даже въ Кіевской губерніи. Между сѣверными малороссами и собственно украинскими говорами лежитъ широкая полоса переходныхъ говоровъ, тянущаяся по всей южной границѣ сѣверно-малорусской территоріи и обнимающая рядъ уѣздовъ Волынской, Черниговской и Полтавской губерній. Представляется иной разъ спорнымъ, куда отнести тотъ или другой изъ этихъ переходныхъ говоровъ, къ сѣверно-малорусской или южно-малорусской семьѣ.

Такимъ образомъ мы отмѣтили въ Словарѣ, собранномъ редакціей „Кіевской Старины", съ одной стороны, опущеніе сѣверно-малорусскаго лексическаго матеріала, лишь случайно проникшаго изъ подвергшихся сплошной выборкѣ этнографическихъ сборниковъ, съ другой стороны, весьма недостаточныя данныя изъ области угрорусскихъ говоровъ. Словарь украинскаго языка очевидно, сосредоточилъ все свое вниманіе на области галицко-украинскихъ говоровъ. Обращаемся къ вопросу, насколько полно представлены литературный языкъ Украйны и народные говоры Украйны и Галиціи въ кіевскомъ Словарѣ.

Какъ мы видѣли, источниками для Словаря послужили: во-первыхъ, языкъ народный, насколько онъ отразился въ печатныхъ и рукописныхъ записяхъ; во-вторыхъ, языкъ литературный, извлеченный изъ сочиненій писателей старшаго поколѣнія; въ-третьихъ, предшествовавшіе словари, откуда заимствовались и книжныя и народныя слова.

Живой языкъ малорусскаго народа представленъ въ Словарѣ въ значительной полнотѣ. Этому способствовали между прочимъ сообщенія, сдѣланныя въ разное время многочисленными наблюдателями, записывавшими слова непосредственно изъ устъ народа. Такія сообщенія были сдѣланы еще въ шестидесятыхъ и семидесятыхъ годахъ изъ Харьковской, Черниговской, Кіевской, Екатеринославской, Подольской, Волынской, Полтавской, Херсонской губерній и изъ областей Терской и Войска Донского. Въ послѣднее же время Словарь обогатился сообщеніями изъ Черниговской, Полтавской, Кіевской, Екатеринославской, Таврической, Херсонской, Харьковской, Бессарабской губерній. Въ этихъ двухъ перечняхъ губерній останавливаетъ на себѣ вниманіе отсутствіе сообщеній изъ Галиціи: только отъ В. Дорошенка получены слова изъ Гуцульщины. Правда, тѣ или другія причины могли помѣшать редакціи „Кіевской Старины" организовать наблюденія надъ живымъ говоромъ во всей области, занятой украинскимъ племенемъ, но такъ или иначе, при добрыхъ отношеніяхъ

существующихъ между Кіевомъ и Львовомъ, можно было бы найти корреспондентовъ и въ Галиціи и въ Буковинѣ. Словарь искусственно суживаетъ свою задачу территоріей, входящей въ составъ Россійской имперіи: но и здѣсь не было, повидимому, приложено достаточно стараній для пріобрѣтенія болѣе или менѣе значительнаго числа корреспондентовъ: Курская и Воронежская губерніи остались совсѣмъ не представленными въ поступившихъ въ редакцію Словаря сообщеніяхъ; повидимому, очень немного сообщеній изъ Подольской губерніи. Впрочемъ, и другія губерніи представлены неполно, что видно изъ приведенныхъ въ предисловіи къ Словарю и въ спискѣ сокращеній названій уѣздовъ.

Слова народнаго языка извлечены еще изъ рукописныхъ и печатныхъ сборниковъ словъ, записанныхъ отъ народа. Изъ рукописныхъ сборниковъ указаны матеріалы, собранные Г. Н. Стрижевскимъ и И. С. Левицкимъ. Нельзя не упрекнуть редакцію Словаря за то, что она не воспользовалась рукописными матеріалами по малорусскому языку и народной словесности, принадлежащими Академіи Наукъ. Объ этихъ матеріалахъ редакторъ Словаря могъ знать по тщательному описанію ихъ, сдѣланному Вс. Ѳ. Срезневскимъ въ „Свѣдѣніяхъ о рукописяхъ, поступившихъ въ Рук. отд. Библіотеки Академіи Наукъ въ 1900 и 1901 годахъ“ (Изв. Имп. А. Н., т. XVI, № 2, февраль 1902 г.). Кромѣ того, насколько мнѣ извѣстно, о существованіи этихъ матеріаловъ былъ въ свое время освѣдомленъ В. П. Науменко, редакторъ „Кіевской Старины“. Позволю себѣ указать на цѣнность тѣхъ дополненій, которыя могли бы быть извлечены составителями Словаря изъ рукописей Академіи, относящихся къ сороковымъ и пятидесятымъ годамъ прошлаго столѣтія. Такъ въ маленькомъ словарикѣ, составленномъ въ Переяславѣ Сп. Пололгуевымъ, находимъ слѣдующія слова, не вошедшія въ Словарь украинскаго языка: *блукать*—переходить съ одного мѣста на другое, являться и опять исчезать (прим.: мижъ хмарамы молодыкъ блукавъ), въ Словарѣ только блукатися; *гатывныця*—пушка (прим.: якъ ударыть Максимъ Гетьманъ съ тый гатывницы—посыпались Гайдамаки, якъ лыстя зъ кислыцы, изъ пѣсни). Въ перечнѣ словъ Як. Михайловскаго (Полт. и Харьк. губ.): *досебъ*—до сихъ поръ бы; *могота*—сила, въ моготу въ силу, *охопытця*—очнуться; *поваждаты*—баловать, потворствовать; *сажокъ*—мѣсто въ избѣ, отгороженное для гусей и куръ; *схопынутця*—очнуться; *цвиринкаты*—щебетать (говоря о воробьяхъ). Въ записяхъ Ст. Краснобаштова изъ Богучарскаго уѣзда

Ворон. губерніи: *байгушъ*—бѣднякъ и лѣнтяй, бобыль, банкрутъ, *байгушить*—проводить время въ праздности, *байгуши*—время, проводимое въ праздности (выгнать изъ кого байгуши); *бербега*—неповоротливый, массивный; *бутуръ*—безпорядокъ, лежащія въ безпорядкѣ вещи; *варунокъ*—изъянъ, поврежденіе (въ Словарѣ: боль живота, вѣтры); *выбехаться*—вырости, быть большого роста; *колюка* (колюка твои матери)—бранное слово; *кортать*—бранить, пожурить; *мистный*—крѣпкій, прочный (о тканяхъ); *остербиться*—собраться съ силою, укрѣпиться; *очмилить*—сильно ушибиться, отуманѣть; *очмылыть*—сильно ударить; *перехамарчить*—растратить, перевесть какъ нибудь; *слюдьба*—слэй, *стребельковатый*—высокій на ногахъ, стромкій; *суторма*—смятеніе; *фуга* (г выговаривается какъ g)—метель. Въ записяхъ М. Шушко изъ Павлоградскаго уѣзда: *вакула*—дуракъ, неуклюжій, неповоротливый; *латрыга* (чит. лотрыга)—мотъ, мошенникъ. Въ записяхъ Грахова изъ Екатеринославской губерніи: *брунька*—балалайка (въ Словарѣ два другихъ значенія этого слова); *трухти*—ѣхать рысцой. Въ спискѣ словъ Зеньковскаго уѣзда, составленномъ Н. Булгаковымъ: *пиндриться*—гордиться; *дабсле* (?)—подушное, подать. Среди словъ, записанныхъ Олеховскимъ въ Кобеляцкомъ уѣздѣ: *ильтыця*—сыворотка, остающаяся отъ сыра, приготовляемаго изъ свѣжаго овечьяго молока (въ Словарѣ ільтиця въ трехъ другихъ значеніяхъ); *нечля*—неприлично (що нечля, той не годыця), ср., впрочемъ, въ Словарѣ подъ чля. Въ сообщеніи изъ Конотопскаго уѣзда, сдѣланномъ Гр. Морозовскимъ: *брынзя*—обмочившій или обмочившая подолъ платья; *бодуражиться*—сердиться, гнѣваться; *врещать* — извергать ртомъ пищу при тошнотѣ; *щавчить* и *щавить*—раздавливать. Въ отрывкѣ малорусскаго словаря (на буквы А—Б), составленомъ въ 1856 году: *аженды*—вотъ тамъ (со ссылкой на Полт. губ., *арванъ* и *айранъ*—кислое козье молоко (въ Словарѣ только ар'ян); *арчакъ*—сѣдло (а питники зъ-пидъ арчака̀ якъ випадуть), въ Словарѣ а̀рчик; *арха*—грохотъ, сѣялка, на которой очищаютъ хлѣбныя зерна; *багачъ* въ значеніи багаття, огонь, пламя, жаръ; *башмакъ*, и производныя; башмачокъ, башмачище; *бевтвасъ*—болванъ, дурень; *безбашъ*—безтолочь (яка бе́збашъ); *безпузый*, уменьш. *безпузенькій*, *безчервый*, уменьш. *безчервенькій* (прим. за пролисомъ безчерва сучка бреше)—безбрюхій (въ Слов. безчеревій); *бербехнути* — упасть, шлепнуться; *берберя*—неуклюжій, некрасивый, *бельтюкъ* и *бельтюки*—зенки, буркалы, и др. Въ словарикѣ Гриненкова Новоградволынскаго уѣзда: *гнынъ*—сапожниче-

скій ножъ; *дуфать*—уповать; *кочкоданъ*—чертенокъ; *лицы*—возжи; *мантій*—плутоватый, проситель, *спрыщить*—сготовить, сварить на кухнѣ; *шальвировать*—плутовать. Особенно обширенъ словарь, составленный въ 1849 г. Евстафьевымъ (Полт. губ.). Изъ словъ на букву К въ Словарѣ укр. языка недостаютъ противъ Евстафьева: *кабачковый*—изъ тыквенныхъ сѣмянъ сдѣланный (кабачкòва олія); *кабачокъ*—ум. отъ кабакъ; *каблучечка*—ум. отъ каблучка; *каламарецъ*=каламарчыкъ; *канапъ*=канапа; *канапына*—унич. отъ канапъ; *канзюбка*—ум. отъ канзюба; *капши*—вши, гниды и пр., заводящіяся отъ нечистоты (въ Слов. кàпші безъ значенія); *капшучына*—унич. отъ капшукъ; *карапузча*—малорослое, но толстобрюхое дитя; *карапщукъ*—имя, даваемое очень малорослому, молодому человѣку; *касюменъ*—„ругательное, очень злому и вредному человѣку даемое“; *кібкать*—произносить часто слово кібъ, подражая птицѣ кòбцу; *клаптычокъ*—лоскутикъ чего; *кліщонижко*—кто имѣетъ кривыя ноги; *кнышівникъ*—кто любитъ ѣсть кныши; *кнурына*—мясо или сало кнура (некладенаго кабана); *кнурячына* — то же, что кнурына; *кожурыньячка*—ум. отъ кожурынья; *комызяка*—увел. отъ комызà; *комызенний*—капризный; *коповычокъ*—ум. отъ коповик; *коповый* — полтинный, полтину стоющій; *копышакъ*—монета 15 копѣекъ серебромъ; *корчакуватый*—неровный, кривой, суковатый (о деревѣ), *косячокъ*—родъ полки для посуды и др. домашнихъ вещей; *кошлатенькій*—ум. отъ кошлатый; *кошуристый*—заросшій кушуромъ (=Слов. кушур и кушырь); *крадюковатый*—вороватый; *краплына*—капелька (=Слов. крапелина); *крейдяникъ*—горшокъ, въ которомъ растворяется мѣлъ для побѣлки хаты; *крывондя, крывондяка*—имя, даемое хромому; *кудовчыться*—толочься на чемъ-нибудь; *кукульванытъ*—травить рыбу кукульваномъ; *кучугуристый*—покрытый многими мелкими холмами; *кидькома*—посредствомъ кидачія; и нѣк, др.

Весьма важный матеріалъ представляетъ Отрывокъ Малорусскаго словаря Афанасьева-Чужбинскаго: это автографъ, обнимающій на 70 лл. слова на буквы К—Н (Комàрь—Нять). Онъ служитъ продолженіемъ къ напечатанной части словаря Афанасьева (буквы А—З) и долженъ былъ бы представить особенный интересъ для Словаря, собраннаго редакціей „Кіевской Старины“, отнесшагося къ труду Афанасьева съ особеннымъ довѣріемъ. „Съ охотой брали мы слова у Афанасьева-Чужбинскаго“—пишетъ Б. Д. Гринченко (с. 75 придисловія). „За исключеніемъ небольшого количества старыхъ словъ, всѣ слова взяты (Афанасьевымъ-Чужбинскимъ) изъ живого народнаго языка и

объясненія ихъ на русскомъ языкѣ въ общемъ вѣрны" (тамъ же, с. 25). Отмѣтимъ слова на букву Л, которыя имѣются у Афанасьева и не найдены нами въ кіевскомъ Словарѣ: *лавошникъ, лавошный, лавра*; *лагуницe* и *лагуницъ*—увелич. и уменьш. отъ лагунъ; *лазій*—брань или насмѣшливое названіе тому, кто лазитъ; *ландать*—бить баклуши; *ластовеня*—дѣтеныш ласточки; *лёдивня*—ледникъ (Слов. льодовня); *лёдуватый*; ледовитый; *лежебикъ, лежебока*; *лежнюга, лежнюка*; *лемеснути*—ударить съ звукомъ; *леп*: 1) склеившіеся вмѣстѣ волоса; 2) загаженное какой-нибудь густой нечистотой бѣлье, 3) болѣзнь скота (сыпь особаго рода), 4) выпачканный хвостъ у животнаго (Надъ вертепомъ Свиня зъ лепомъ Тютюнъ продавала, пародія). Въ Словарѣ *леп* съ однимъ значеніемъ: нечистота на тѣлѣ, потная грязь): *либа, либки*—тростинка, на которой кругомъ посрединѣ сдѣланы продольные разрѣзы, а потомъ расперты небольшими распорочками; когда вишни или сливы растутъ такъ высоко, что ихъ нельзя достать рукою, то берутъ „либку", накладываютъ какимъ-нибудь отверстіемъ на плодъ, тянутъ къ себѣ и срываютъ; *либити*—срывать вишни и сливы описаннымъ способомъ (въ Словарѣ съ знакомъ ? брать, собирать); *ливерь* (Черниг. губ. лінверъ)—ливеръ; *линючій* (въ Слов. линющий), *липти*—липнуть; *лопотыти*—стучать чѣмъ-нибудь, *лудити*—бить (въ Слов. лудити съ другимъ значеніемъ); *лукавнуватый*—склонный къ лукавству; и др. (особенно много производныхъ).

Наконецъ, въ Академіи Наукъ имѣется рукописный словарь Я. Ѳ. Головацкаго, поступившій въ библіотеку въ 1859 году. Этотъ словарь содержитъ дополненія къ словарю Афанасьева-Чужбинскаго на буквы В (Вговорити)—З (Зятцѣйко). Дополненія на первыя двѣ буквы, доставленныя Головацкимъ въ 1857 году, въ библіотекѣ Академіи не найдены. Отмѣчу слова на букву Ж, приведенныя въ дополненіяхъ Головацкаго и не найденныя мною въ кіевскомъ Словарѣ: *жабя, жабятко*—дѣтеныш жабы, *жавра* и *жарва*—то же, что джавра, собака; *жага*—изжога (въ Слов. *жага*: жажда, горячее желаніе), *жагавка*—родъ крапивы; *жагати*—то же, что жигати; *жагрити*—то же, что жарити; *жадно*—жадно, недостаточно (у насъ сéго рóку жаднó хлѣба); *жадьти*—сильно желать, терпѣть недостатокъ; *жалба, жальба*—жалоба; *жалостность*—жалость; *жарливый*—ревностный (въ Слов. жарливий: жгучій, жалящій); *жарлокъ*—прожора; *жарлочный*—прожорливый: *жарткій*—быстрый, прыткій; *жартобливый*—то же, что жартовливий; *жахлый*—сущій, коренной; *жвавець*—хватъ,

удалецъ; *жвяктати* и *жвяхтати*—то же, что жвакàти (жевать); *жебрачина*—нищенство, нищіе люди; *жебро*—ребро; *жебрущій*—нищенствующій, *жегавка*—родъ крапивы; *жегло*—жало; *жегнати* креститься, благословить (въ Слов. прощаться съ кѣмъ); *жели*—ежели, если; *жельдь*—пеня, напасть; *жемоидь*—алчный, ненасытимый; *женитоньки ся*—ум. отъ женитися (не буду ся женитоньки, пѣсня); *женчій*—жнецу принадлежащій; *женьщина* (со ссылкой на три повѣта)—женщина; *жереловий, жерельный*—ключевой; *жеремя*—гнѣздо бобровое или гнѣздо выдры; *жерь*, род. жри—ржа; *живанъ*—воръ, мошенникъ; *живный* четверъ—страстной четвергъ; *животатый*—толстобрюхій; *животовый*—брюшной; *жигавиця*—родъ крапивы; *жигкій*—горящій; *жидло*—сожитіе, супружеская жизнь; *жидовеня*—жиденокъ; *жиластый*—жилистый; *жилатка*—родъ грибовъ, cantharellus cibarius; *жилкій*—жилистый, тугой, упругій; *жлгувати*—выкраивать, выбрасывать жилы; *жипавый*—сильный, дюжій; *жироватый*—разукрашенный проволокой изъ желтой мѣди въ видѣ полукруговъ, крестиковъ и пр.; *жировиско, жировище*—кормовище, мѣсто, гдѣ дикіе звѣри или птицы находятъ изобильный кормъ: *жичкованый*—вышитый волняными крашенными снурками; *жмуди*—краткіе волосы, пристриженные на скраніяхъ у дѣвушекъ; *жмякати*—жать, мять, стирать бѣлье; *жняга*—малодушный, боязливый человѣкъ; *жовнѣрка*—солдатская служба, солдатская жизнь; *жовтвиля*—желтая краска, коей красятъ яйца къ свѣтлому воскресенію; *жовтко*—желтокъ въ яйцѣ; *жовтобрунька*—подорожникъ и желтобрюшка; *жовтовласъ*—„русявый“, бѣлокурый; *жовторогій*—имѣющій желтые рога; *жовть*—то же, что жовчь; *жолва*—черепаха, желвь; *жолудный*—жолудовый; *жолудокъ*—желудокъ; *жонатий*—женатый; *жрьдло*—ключъ, родникъ; *жубр*—дикій быкъ (ср. въ Слов. жубровий—зубровый); *жужелистый, жужеловатый*—„окалистый“; *жуковина*—большой перстень, носимый деревенскими дѣвушками на шеѣ въ монистѣ; *журавій*—журавлиный; *журилиця*—то же, что жужелица, желѣзина, желѣзныя окалины; *журя*—то же, что жура, горе, тоска; *жучокъ*—въ значеніи букета, „припинаемаго на сватьбѣ дружбѣ и другимъ гостямъ“, и мн. др. Замѣтимъ, что значительная часть словъ, записанныхъ Головацкимъ, снабжена ссылками на уѣзды или округи, какъ-то на: Самборскій, Золочевскій, Стрыйскій, Перемышльскій, Жолковскій, Тарновскій, Коломыйскій, Сяночскій, а также на говоры гуцульскій и угрорусскіе. Правда, кіевскій Словарь игнорируетъ административныя дѣленія Галиціи и ограничивается ссыл-

кой Галиц,, но Галиція все таки не исключена изъ малорусскаго Словаря, составленнаго редакціей „Кіевской Старины“, и мы въ правѣ желать найти въ немъ большую часть приведенныхъ выше словъ. Отсутствіе ихъ въ Словарѣ не служитъ ли указаніемъ на то, что Галиція съ ея народными говорами и съ ея литературой недостаточно изучены составителями Словаря, остановившими свое вниманіе на родной Украйнѣ въ ущербъ другимъ частямъ малорусской территоріи? Мы видѣли выше пренебреженіе Словари къ сѣверномалорусскимъ говорамъ; указывали на скудныя данныя по угрорусскимъ; намъ приходится здѣсь, придется еще и ниже засвидѣтельствовать, что и Галиція не признана полноправной представительницей малорусской рѣчи.

Незнакомство съ рукописными матеріалами Академіи Наукъ, на которыхъ мы такъ долго остановились, не можетъ быть, конечно, поставлено въ прямую вину редактору кіевскаго Словаря. И конечно, значеніе этихъ матеріаловъ представляется не столь важнымъ, если мы примемъ во вниманіе, что редактору Словаря пришлось сдѣлать выборку словъ изъ *всѣхъ* собраній украинскихъ этнографическихъ матеріаловъ, когда бы то ни было изданныхъ. Таково по крайней мѣрѣ было требованіе, обращенное къ редактору со стороны редакціи „Кіевской Старины“. Правда, не вполнѣ ясно, надо ли разумѣть слово *всѣхъ* въ буквальномъ смыслѣ или *всѣхъ* равнозначаще слову „всякихъ“, при чемъ имѣлось въ виду не исключать изъ числа этнографическихъ матеріаловъ такіе, которые изданы были напр. въ послѣднее время, подобно тому какъ, напротивъ, изъ числа писателей исключены писатели младшаго поколѣнія. Во всякомъ случаѣ имя Б. Д. Гринченка какъ будто должно бы служить порукой, что именно съ этой стороны въ Словарѣ будетъ извѣстная полнота. И дѣйствительно, указанные въ спискѣ источниковъ этнографическіе труды исчерпаны довольно основательно. Мы можемъ указать на нѣкоторые пропуски, напр. на слова, случайно не выписанныя изъ пословицъ и поговорокъ Номиса [1]), изъ „Малорусскихъ напр. преданій и разсказовъ“, собранныхъ Драгомановымъ [2]), изъ ма-

1) Напр. *ряжок*: дитина як ряжок (здоровеньке) № 8575, *пицятко*: розмова, як пня з пицятком № 12955; *дрида*: наклали діда дриду № 13083; *тпрутяти* я тобі казав не тпрутяй въ казан, а ти не послухав та й повен набухав № 13540; *тугук*: отже тугук та й годі № 13500.

2) Напр. *заарканити*: коня зааркане 213; *затаганувати*: ну, давай, кажутъ, тут затагануєм 213; *довгомима*: стали в довгомиму уберать, як зняли сорочку, вона і ожила 305; *удерити*: вдерил три раза в ню 321; *байвол*: хіба байволи пасти 323; *цимпліна*: и дає му цимпліну до битя до правои руки 310; и др.

теріаловъ и изслѣдованій Чубинскаго [1]), изъ сказокъ, записанныхъ Манжурою [2]), и др. Не рѣшаемся, однако, упрекать почтенныхъ составителей Словаря за такіе неизбѣжные недосмотры. Вниманіе наше останавливается на другомъ обстоятельствѣ: оказывается, далеко не *есть* собранія украинскихъ этнографическихъ матеріаловъ использованы для словаря. Это видно изъ просмотра списка источниковъ Словаря. Сравнивая этотъ списокъ хотя бы съ составленнымъ Б Д. Гринченкомъ указателемъ книгамъ и періодическимъ изданіямъ, въ которыхъ напечатаны малорусскія народныя пѣсни (Этногр. матеріалы, т. III, с. 697 и сл.), а также съ данными, проведенными въ „Литературѣ укр. фольклора" того же автора, видимъ, что Словарь воспользовался едва ли третьею частью всего доступнаго этнографическаго матеріала. Такъ мы ожидали бы встрѣтить въ перечнѣ источниковъ: Афанасьева, Народныя русскія сказки (есть и малорусскія); Безсонова, Калики перехожіе; Бецкаго, Молодикъ на 1843 г.; Бигдая, Матеріалы къ изученію Кубанскаго казачьяго войска; Минха, Народные обычаи, суевѣрія, предразсудки и обряды крестьянъ Сарат. губ.; Рубца, Сборникъ народныхъ укр. пѣсенъ; Омельченка, Малор. пѣсни, собранныя въ окрестностяхъ г. Павловска по Острогожск. и Павловск. уу.; Ластивку, письмо для молодежи (Львивъ 1877); Коцюпинскаго, Писни, думкы и шумкы руського народа на Подоли, Украйни и въ Малороссійи (1885); Эварницкаго, По слѣдамъ запорожцевъ (на стр. 88—159 сказки) [3]; Ястребова, Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края (1894); Гулакъ-Артемовскаго, Народни украйинськи писни зъ голосомъ (1868); Едличко, Собраніе малор. народныхъ пѣсенъ (1861), Шейковскаго, Бытъ подолянъ (1860), Терещенка, Бытъ русскаго народа (1848), Срезневскаго, Малороссійскія пословицы и Запорожская старина (1833), II книгу Староссв. бандуриста Закревскаго, гдѣ помѣщены мало-

---

[1]) Напр. *розруганнячко*: що зъ законною женою розруганнячко було V, 622; *ляжитися*: ляжилася сама спать V, 623; *горина* ой у полі горина V, 223; *гекнути*: щей гекнув II, 121; *зашелепатися*: зашелепався въ клуню II, 125; *несчастниця* V, 745; *кленьчастий*: а у головки, заміть подушечки, кленьчасту важницю V, 1038 (этотъ примѣръ есть подъ сл. важниця: кленчасту).

[2]) Напр. *непошкодити*: а якъ найшовсь утебе сынъ, вона и его непошкодила 49; *жигадло* 93; *гердига* якъ бувъ зъ кгерлыкгою и зъ кудлою биля пояса на цепу 105; *старабанити*: узяли тай старабанылы йи на пичъ 119, и др.

[3]) Словарь пользовался словами изъ рукописнаго собранія Д. И. Эварницкаго.

россійскія пословицы, поговорки и загадки и галицкія приповѣдки (I книгой Словарь воспользовался), и т. д.— Къ удивленію нашему, редакціей Словаря далеко не использованы этнографическіе матеріалы, изданные Товариществомъ імени Шевченка: имѣются указанія на пользованіе только четырьмя томами Этнограф. збірника (V, X, XII, XIII); между тѣмъ и въ остальныхъ томахъ этого изданія находятся цѣнные матеріалы, относящіеся къ Галиціи, Угорщинѣ и даже къ Украйнѣ (напр. въ I т.: Чорноморські народні казки й анекдоти, М. Дикарева). Не использованными остались также I и III томы Етнольогічных матеріялів, изданныхъ тѣмъ же обществомъ, а въ немъ мы находимъ рядъ любопытныхъ сообщеній Вовка, Могильченка, Гнатюка, Зубрицкаго, Литвиновой-Бартошъ и др. Не упомянуты въ числѣ источниковъ періодическія изданія Зоря, Житє і Слово, а они такъ богаты фольклористическимъ матеріаломъ. Этнографическіе матеріалы, изданные польскими, нѣмецкими и чешскими учеными, почти совсѣмъ отсутствуютъ въ Словарѣ: кромѣ Кольберга (Pokucie), Żegoty Pauli, мы въ спискѣ источниковъ не нашли такихъ матеріаловъ. Итакъ труды Вагилевича (Huculowé, obywatelé wychodního pohoří Karpatského, 1838—1839), Новосельскаго (Stepy, morze i góry, 1854, и Lud ukraiński, 1857), Марцинковскаго (Lud ukraińcki, 1857,) Баронча-Садока (Bajki, fraszki, przyzłowia i pieśni na Rusi, 1886), Вацлава зъ Олеска (Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego, 1833), Коперницкаго (O góralach ruskich w Galicyi, 1889), Кайндля (Die Huzulen, 1894, и др.) оставлены въ сторонѣ. Не использованы важнѣйшіе матеріалы въ повременныхъ изданіяхъ: Zbiór wiadomości do antropologii krajowej, а также Materyały antropologiczno-archeologiczne і etnograficzne Краковской Академіи Наукъ. Трудно сомнѣваться въ томъ, что просмотръ всѣхъ этихъ изданій значительно увеличилъ бы Словарь и исполнилъ бы его пробѣлы. Нѣкоторыя случайныя справки въ нихъ доказали мнѣ неполноту кіевскаго Словаря. Беру на выдержку собраніе украинскихъ народныхъ разсказовъ Аѳ. Шимченка (въ I т. Етн. зб., с. 1—28); я нашелъ здѣсь слѣдующія слова, недостающія въ Словарѣ: *комашнище*—муравейникъ (6). *росхилистый*—развалистый (7), *телехнутисе*—шлёпнуться (7), от козак той і *мосується*—якби тебе зтягти відтіля, та й *примосував* (9) (ср. въ Слов. мусувáти: раздумывать, измышлять), *присутяжувати* (18) ср. въ Слов. присутяжити), зачав дуба в *обхват* різати (19), бере коло *вал* (21), *роз'єрепенились* на куцого вовка (26), *стрімляй* у петлю ногу (25), а москаль бачив, що жінка *бога* (кендюх) спекла

(23), *поденщики* (17), *їхну* балачку (17, въ Слов. їхній), *поварь*—поваръ (17). Перехожу къ книжкѣ Ks. Sadok Barącza, въ концѣ которой, на стр. 256—271 (2-го изд.), напечатаны малорусскіе тексты польскими буквами; выписываю изъ нея: *мурхати* (murchaj, ne murchaj, niczoho z toho ne bude,) *небіжчка* (nebiszczka besidowała do samoi smerty, въ Слов. небіжка въ значеніи какъ бѣдняжка такъ и покойница), *пережегнатися*—перекреститься, *босоли* (teper myni ne do soły,, koły hrajut' na bosoły), *горбий* (?) (szanuj horby mosty, budesz maty cili kosty), *наскробати* (naskrobajte syra), *машировати* (choć łycha hodyna żownir maszyruje), *пещащій* (wziaw ja sobi z dworu diwku, ałeż ne takaia, i peszczaszcza i ladaszcza, do toho łychaja), *клиновий* (dohnała ja lita swoji na kłynowym mosti), *підбочек* (zainku za pidboczki obyjmysia), и т. д.

Итакъ, первая часть программы редакціи „Кіевской Старины", намѣтившей использованіе *всѣхъ* этнографическихъ работъ, далеко не выполнена Словаремъ. Переходимъ къ двумъ другимъ частямъ ея. Редактору Словаря предложено было ограничиться выборкой: а) изъ всего напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; б) изъ работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 г., хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени. Останавливаемся опять въ недоумѣніи передъ словомъ *всѣхъ*: понимать ли его въ буквальномъ смыслѣ или признать его равнозначущимъ слову „всякихъ"?. Б. Д. Гринченко придавалъ предъявленному ему требованію ограничительный характеръ, какъ видно изъ списка его источниковъ и изъ самаго Словаря, гдѣ исчерпано далеко не всё написанное по-украински съ Котляревскаго и по 1870 годъ. Совершенно невыяснено въ предисловіи къ Словарю, отчего редакція „Кіевской Старины" остановилась на 1870-мъ годѣ, какъ на какой то грани, за которую можно перейти въ отношеніи лишь къ писателямъ, начавшимъ свою дѣтельность до этого года. Вѣроятно, имѣлись въ виду вообще семидесятые годы, когда случился переломъ въ нормальномъ развитіи малорусской письменности, центръ которой, благодаря извѣстнымъ правительственнымъ мѣропріятіямъ, перенесся изъ Кіева въ зарубежный Львовъ. Со своей стороны, нахожу, что Словарь много проигралъ отъ исключенія изъ него послѣдующей украинской литературы, такъ какъ врядъ ли до 1870-го года самый письменный языкъ украинскій могъ окрѣпнуть въ достаточной степени и отвѣтить новымъ жизненымъ запросамъ малорусскаго общества. Не хотѣлось бы думать, что составители

кіевскаго Словаря относятся къ языку львовскихъ изданій съ недовѣріемъ или пренебреженіемъ, обвиняя его въ искусственности, въ рабской зависимости отъ польскаго и т. д. Впрочемъ, даже такое отношеніе ихъ не исключало бы для ихъ Словаря обязанности зарегистрировать и новѣйшія явленія въ области письменнаго языка, хотя бы отразившія польское или нѣмецкое вліяніе, подобно тому какъ великорусское вліяніе на украинскій языкъ кіевскихъ, полтавскихъ и харьковскихъ писателей, работавшихъ до 1870 г., не исключаетъ пользованіе ихъ писаніями въ скромныхъ цѣляхъ словарной регистраціи [1]). Не безъ основанія можно смотрѣть на трудъ кіевскихъ ученыхъ, работавшихъ надъ Словаремъ, какъ на высокій патріотическій подвигъ: но первое требованіе, которое должно было бы быть предъявлено ко всѣмъ работающимъ надъ общимъ малорусскимъ дѣломъ, это взаимное уваженіе въ вопросѣ о языкѣ обоихъ центровъ малорусской образованности—Кіева и Львова.

Изъ числа печатныхъ произведеній, подлежавшихъ въ силу требованія редакціи „Кіевской Старины“ изслѣдованію, Б. Д. Гринченкомъ, его предшественниками и сотрудниками прочтено для словарной цѣли довольно много. Мы находимъ здѣсь сочиненія Гребенки, Кулиша, Квитки-Основьяненка, Костомарова (и Іереміи Галки), Котляревскаго, Кухаренка, Г. Левицкаго (Ив. Нечуя), М. Вовчка, І. Мирнаго, Макаровскаго, Мордовцева, Руданскаго, Симонова (Номиса), А. Стороженка, Федьковича, Шевченка, Щоголева. Впрочемъ, далеко не всѣ эти писатели изучены съ достаточною внимательностью. Относительно Котляревскаго видимъ, что Виргиліева Энеида прочтена по харьковскому изданію 1842 года, а остальныя произведенія по изданію 1890 года, предпринятому магазиномъ Б. Корейво, подъ редакціей И. С. Левицкаго. Думаю, что для словарныхъ цѣлей было бы весьма полезно поработать надъ первымъ изданіемъ Энеиды, приготовленнымъ М. Парпурой (СПб. 1798), а также надъ третьимъ изданіемъ, принадлежавшимъ самому автору (Спб. 1809 г.); не мало цѣннаго матеріала Словарь могъ бы извлечь и изъ древнѣйшаго списка Энеиды Котляревскаго (1798 г,), съ тщательностью и любовью воспроизведеннаго въ 1900 г. П. И Житецкимъ въ изданіи

---

[1]) Ср. напр. въ числѣ источниковъ Словаря разсказъ „Вовкулака“ свщ. Александрова, писавшаго „языкомъ своего села съ примѣсью русскихъ выраженій“.

„Кіевской Старины“ [1]). Ссылки на сочиненія Квитки сдѣланы по разнымъ изданіямъ, между тѣмъ на изданіе подъ ред. А. А. Потебни „сдѣлано лишь нѣкоторое количество ссылокъ“ [2]). Это можно поставить Словарю въ упрекъ, хотя бы потому, что изданіе Потебни снабжено ударѣніями. Отмѣчу нѣсколько пропусковъ словъ, встрѣчающихся въ первыхъ двухъ томахъ Квитки, вообще использованнаго очень недостаточно: *племинник* — племянникъ I, 73; изъ *підлибъя* I, 105 (въ Слов. только подлобя); що вона як тая свичечка *догорює* I, 97 (въ Слов. только догоряти); доню! *запрычастымо* тебе I, 97; *залыскочемо* у смерть I, 135; щось *тылипаетця* на шыи у коня I, 182; якъ у пана *судденка* I, 243; яки дамъ гроши на *закупку* II, 26; сонечко стало спускатысь на *заходъ* II, 19; а обидаты подалы вже намъ на въ *заходъ* сонця II, 25, та масла грудка на *прыкуску* II, 157; трошкы *пыкатенькый* II, 63; и у спыну *шпыга* II, 155; *обыскують* и по хати, и подвору II, 167; зовсимъ *збездилнычався* II, 176; *самчыкы* сзыгають *самочокъ* II, 182; *протоплювалы* себе зимою II, 203; *послухъянствомъ* II, 204 (въ Слов. только послухняство); и якъ бигаючы *розкраснилася* II, 205; якъ поводытця у не *спесывыхъ* панивъ II, 206;

---

[1]) Напр. въ древн. спискѣ: горщокъ той дуже *булкотавъ* (у Парпуры и Котляревскаго: клекотавъ) III, 139; Троянцѣ тожъ всѣ *дременулы* III, 110 (въ изданіяхъ: вси здрыгнулы, въ Слов. есть слово дременути); въ изд. Парпуры: надъ мертвыми не *надглумявся* III, 105 (въ др. изд. не наглумявся); др. сп.: на мене бѣлшъ не *поваплйся* III, 105 (въ др. изд. не женыхайся); др. сп. та съ хлопцями якъ *хурцовалы* III, 91 (въ др. изд. гарціовали); др. сп.: *бундучили* якіесь бочки III, 90 въ др. сп. пиндючылы); въ изд. Парпуры: булы *шляхтяне* и мѣщане (въ др. изд: была тутъ шляхта) III, 82; др. сп.: и тѣ булы тамъ *лагоминць* III, 79 (въ др. изл.: лыгомынци, въ Слов. есть сл. лагоминець); въ изд. Парпуры; у бурьянѣ бровко *мургурый* III, 68 (въ др. изд.: муругый, моругій); тамъ же: и щобъ не здѣлалась *попудка* III, 65 (въ др. изд. этотъ стихъ опущенъ); др. сп.: *не баскалився* бъ та ишовъ III, 54 (у Парп.: не скалився бы, въ др. изд.: не баскалычивсь бы); др. сп, въ пѣвъ локтя бѣлы *кощеи* III, 52 у (Парп.: бѣгали кощіи, въ друг. изд. опущено); др. сп. и Парп.: *трощить* було задумавъ *чудъ* III, 53 (въ др. изд. опущено, въ Слов. есть слова трощити и чуд.), и т. д. Кажется, не всѣ вообще слова изъ Энеиды попали въ Словарь. Мы не нашли: *підслух* (р. підслуху), въ Слов. только во мн. підслухи, *приданокъ* (прыданках).

[2]) Разсказы „Божи диты“ и „Щыра любовъ“ изд. Потебни II, 199—304), кажется, совсѣмъ не использованы Словаремъ; оба разсказа являются по-малорусски впервые въ этомъ изданіи. Б. Д. Гринченко отмѣчаетъ только два тома, изданныхъ подъ редакціей Потебни, а ихъ шесть; въ томахъ IV—VI имѣются не только великорусскіе, но и малорусскіе тексты (ср. въ IV т. малороссійскую быль, въ V т. комедіи Шельменко и Шельменко-денщикъ, въ VI т. оперу Сватання на Гончаривци, драму Щыра любовь, водевиль Бой жинка).

Захарій трошкы було *зрябивъ* II, 207; *прыдворни* дивчата II, 211; частисинько зъ панамы *пройизжалась* II, 213; *роспоряжавъ* II, 227 (въ Слов. только распоряджати); ты мене жывого у яму *кладовышъ* II, 225, *дошвандявъ* до брата II, 221 (въ Слов. только дошвендяти; вона у неи и *закупщыця* и *економша* II, 219; в *бамагы* пысавъ II, 231; такъ нашымъ же жинкамъ, та й намъ *домосидамъ* II, 231; а зъ ными пойихалы уси чыновни:... дви свашкы и дивчынка *свитылкою* зъ мечемъ у рукахъ II, 234; ну вже *огнепалы!* II, 235; *прыглядилася* изъ усихъ II, 239 (въ Слов. есть приглядіти); якый *штепный*, бойкый! II, 239; черезъ *проворство* II, 240; *парнюга* II, 244; старыкивъ *почытоваты* II, 246 (въ Слов. почитувати: читать); то той и *прысмырныша* II, 247; *зострічa* та провожа людей II, 248; якъ птычка у *аери* II, 248; *витерець* II, 248 (въ Слов, только вітрець); гурбою *прычвандяють* II, 249; *незабарёмъ* II, 252 (въ Слов. только незабаромъ); бо пичъ була зъ зеленыхъ *водолажськихъ* кахливъ II, 254; то на *спаяхъ* червоною глыною позамазовано II, 254; якъ на *картынци* II, 255; а вже зъ десятокъ *халахуривъ* вже и швандяють по вулыци II, 255; та щобъ не *утрачувалысь* для мене ничымъ II, 257; що вона такъ *обрябила* пры васъ II, 259; *моргонувъ* ему II, 259 (въ Слов. только моргнути); насылу *розчумалася* II, 261 (въ Слов. только розчумати); сегодня *увезденычки* буде въ насъ II, 265; чы невыкушалы-бъ, може, *полыньковои* II, 266; *попрекамъ* та смиху зъ васъ кинця не буде II, 275; хочъ якъ хочете мене *переряжуйте* II, 275; а друга личыть *писчынкы* на доливци II, 277; мене панъ-отець бере зъ *наньмытивъ* II, 292; исполняючы *дочеччыну* волю II, 292; зачынылась и чуты було, якъ *защепнулась* II, 295, и т. д.

Отмѣчу, что драмат. произведенія Квитки почти совсѣмъ не использованы: ср. и лыси, и *пидслиповати* Сват. II, 4, *старцевому* сухареви буду рада I, 3; литомъ на *мойци*, слава тоби Господы, скилькы заробляю I, 3, та такы трошкы *вередлывенька* I, 2; *коцарюваты* I, 2 (въ Слов. со ссылкой на Желеховскаго); приньмимось лышень *кулыкаты* (водевиль); проклятый *халахуре* III, 3; побачывы твое *роздумья* III, 2; с дивчать по усёму свиту, заплющывшысь десятокъ *нагорбаю* III, 2, и т. д.

Хотя въ указателѣ значится Збірникъ творівъ Іереміи Галки (Костомарова), но въ Словарѣ почти нѣтъ выписокъ изъ сочиненій І. Галки. Такъ я совсѣмъ не нашелъ ссылокъ на „Саву Чалого“, „Переяславска піч“ цитуется по альманаху „Сніп“, „Загадка“ по „Основѣ“ 1862 года; но оба эти произведенія прочтены совершенно недостаточно. Приведу нѣсколько словъ изъ сочи-

неній І. Галки, не найденныхъ мною въ Словарѣ: того й гляди, Що проклятий католикъ за *гирю* зачепить, Савв. Чалый 5 (въ Слов. гиря: низко остриженный и гиря); заразъ *поплівсь* у Січь, 6; а тутъ и *виступу* нема, 7 (Слов. виступ со ссылкой только на Желеховскаго); и холоду й голоду, и бурі и *слети*, 7 (въ Слов. слота и сльота); а до *бережжя* мовъ до зірки, 7; такъ деякі (чайки) не здержали... *пурнули*, 8; поки отся (показуе на шаблю) не *защербилася*, 18; та ззаду іхь *дошмигавъ*, 18; хай мене *зневіряють*, аби честь моя не була *зуривошна*, 26 (Слов.: „зуривочний: непрочный, шаткій. Слово сомнительное, встрѣченное лишь въ пѣснѣ о Саввѣ Чаломъ, видимо подправленной кѣмъ-то и напечатанной въ „Запорожской Старинѣ“ Срезневскаго“); ще не *розвикся* съ козацькимъ духомъ, 61; а щобъ той сідий зъ своіми *хлипами* васъ не турбувавъ, 82; *роздобаривать*, 90; ви насъ лаете шизматиками, ми васъ *недохристями*, 90; ажъ тамъ щось *замеріяло*, 99 (въ Словарѣ только замріти); и поспішали *супиниги* васъ, 112; иди собі *хармаркати* у церкву, Переясл. нічь, 25; умеръ за всіхъ у мукахъ, у *тортурахъ* 29; ви, байстрюки, жіноцькіі *підхвістки*, 33; тільки зъ тимъ *варункомъ*, щобъ ніодна душа зъ васъ не посміла надъ ворогомъ измилуватись, 41 (въ Слов. варунок только въ значеніи „боль живота, вѣтры“); містъ розломала *половідь*, 42; прощай *рачителю* слободи й віри, 84; невістки пили та *коновку* у воді покинули, Загадка, 5; отъ пішовъ вінъ добувати *хавтурки*, 4 (въ Слов. только хавтура со ссылкой на Шейковскаго); послухайте ви, *елопи!* 17, нехай імъ Михайло півсотні *дубинякъ* у спину заліпить, 17, сидить на якихсь *гренджалахъ*, 21 (въ Слов. гринджоли); ви чого тутъ стоіте, *шолопаі*, 23; и т. д.

Кулишъ прочтенъ также невнимательно. Нѣкоторыя слова изъ Кулиша попали въ Словарь только черезъ посредство Желеховскаго. Ср. напр. подъ словомъ *підспівач*: „плохой поэтъ, подражатель. К. (Желех.)“. Это слово употреблено Кулишемъ въ Хата (1860), с. 3.

Изъ этихъ примѣровъ видно, что писатели, переименованные въ спискѣ источниковъ, использованы Словаремъ далеко не въ полной мѣрѣ. Нельзя не отмѣтить, что самый списокъ не полонъ и что въ немъ, а слѣдовательно и въ Словарѣ нѣтъ многихъ произведеній малор. словесности, появившихся до 1870 года. Укажу для примѣра „Театръ“ Ващенка-Захарченка (К. 1857), повѣсти и другія сочиненія свщ. Гречулевича, вирши Гулака-Артемовскаго (1791—1865), романъ „На Украіні“ Дорошенка,

труды Драгоманова, драму „Доля“ Стеценка (Х. 1863), „Чары“ Кирила Тополи (М. 1837), повѣсть „Ганка“ В. Чеховскаго (К. 1852), „Украинську квитку“ А. Шишацкаго-Иллича (Черн. 1856). Просматривая нѣкоторыя изъ этихъ произведеній, я нашелъ не мало словъ, отсутствующихъ въ Словарѣ.

Произведеній малорусскихъ писателей, начавшихъ свою дѣятельность послѣ 1870 года, въ Словарѣ оказывается очень мало; въ указателѣ источниковъ находимъ: Баштовий „Украинство на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною“ (Львъ. 1891); І. Мирний „Повія“, романъ П. Мирного, Хиба ревуть воли, јак јасла повни? (Ж. 1880), Данило Млака (Ізидор Воробкевич) „Над Прутом“ (Львъ. 1901), Анатоль Свыдницькый „Люборацьки“ (Кіевъ, 1901). Мы были бы въ правѣ ждать ссылокъ на Старицкаго, О. Пчілку, Кропивницкаго, Крымскаго, Огоновскаго (Словарь ссылается только на его Studien), Франка и мн. др.

Переходимъ къ вопросу о томъ, какъ пользовался кіевскій Словарь предшествующими словарными трудами. Редакція „Кіевской Старины“ въ числѣ требованій къ редактору Словаря выставила требованіе сдѣлать выборку изъ украинскихъ Словарей. Выписываю то мѣсто предисловія, гдѣ Б. Д. Гринченко объясняетъ, какъ имъ исполнена эта задача:

„Раньше составленными словарями мы старались пользоваться съ осторожностью, не смотря на всю соблазнительность мысли легко пополнить свою работу множествомъ словъ путемъ простого переноса ихъ изъ одного словаря въ другой. Изъ словарей Желеховскаго и Шейковскаго, по причинамъ, которыя понятны послѣ сдѣланныхъ нами выше замѣчаній объ этихъ словаряхъ [1]), мы брали только тѣ слова, въ существованіи и правильномъ объясненіи которыхъ были болѣе или менѣе увѣрены, а въ то же время не находили ихъ въ карточкахъ; съ охотой

---

[1]) Стр. 40 предисловія: „огромное большинство словъ (въ Словарѣ Шейковскаго) осталось безъ указанія источника, а множество словъ производныхъ выведено, очевидно, самимъ составителемъ“. Это замѣчаніе относится къ позднѣйшимъ двумъ выпускамъ Словаря. Первый выпускъ вызвалъ упреки за неудобное правописаніе, включеніе фамилій и названій мѣстностей, неравномѣрныя по объему объясненія.—На стр. 42—43 относительно Словаря Желеховскаго читаемъ: „Критика источниковъ отсутствуетъ, благодаря чему въ Словарь попали всякія слова, встрѣчающіяся въ укр. книгахъ, со включеніемъ какъ тѣхъ польскихъ или русскихъ словъ, которыя употреблялись авторами по незнанію укр языка, такъ и различныхъ неудачныхъ неологизмомъ, составленныхъ единичнымъ авторомъ и въ литературѣ не употребляющихся“.

брали мы слова у Афанасьева-Чужбинскаго и безъ всякихъ колебаній изъ словаря Левченка; у Закревскаго взято лишь нѣсколько словъ; словаремъ г-на Уманца мы воспользовались лишь для нѣсколькихъ примѣровъ или ссылокъ къ словамъ, уже бывшимъ въ словарѣ старой редакціи; словари Партицкаго, Пискунова, Поповича, Тимченка, Чопея оставлены нами въ сторонѣ; не пользовались мы также опытами словарей научныхъ и техническихъ терминовъ (гг. Верхратскаго, Левицкаго и др.)—по причинамъ, изложеннымъ выше въ своемъ мѣстѣ, не желая вводить въ свой словарь неологизмы, которые, въ большинствѣ случаевъ, быть можетъ, не пойдутъ далѣе словаря, для котораго выдуманы".

Не могу согласиться съ этими положеніями Б. Д. Гринченка. Пополнить свою работу множествомъ словъ путемъ переноса изъ предшествовавшихъ словарей не только соблазнительно, но и необходимо для составителя полнаго словаря того или другого языка. Думаю, что Б. Д. Гринченко стремился дать въ трудѣ своемъ полный словарь, ибо, разумѣется, достоинство словаря въ его полнотѣ—абсолютной или относительной—а это стоитъ въ зависимости отъ объема и состава источниковъ словаря. Широкая программа начертанная Словарю редакціей „Кіевской Старины", показываетъ, что Б. Д. Гринченку предстояла задача дать полный украинскій словарь, а для полноты его необходимо было, конечно, обратиться къ существующимъ словарнымъ трудамъ, что было предусмотрѣно и самой редакціей „Кіевской Старины". Думаю, что выборка изъ этихъ трудовъ должна была быть сдѣлана систематически: изъ намѣченныхъ словарей-источниковъ должны были бы быть выкинуты только тѣ слова, ошибочность которыхъ очевидна; сомнительныя же слова должны были быть вносимы съ оговоркой. Только такой пріемъ работы опредѣлилъ бы правильныя отношенія новаго Словаря къ предшествующимъ опытамъ и исключилъ бы необходимость прибѣгать въ поискахъ за малорусскими словами и за дѣйствительнымъ ихъ значеніемъ къ цѣлому ряду частью совершенно недоступныхъ пособій. Разумѣется, не можетъ быть и рѣчи о механическомъ переносѣ словъ изъ одного словаря въ другой, но мы въ правѣ ожидать отъ такого широкаго по замыслу труда, какъ кіевскій Словарь, критическаго и вмѣстѣ съ тѣмъ систематическаго пользованія всѣми предшествующими словарями. Правда, Б. Д. Гринченко пользовался значительнымъ числомъ этихъ словарей, если не систематически, то критически, но какъ увидимъ, его критиче-

ское отношеніе къ предшествующимъ словарямъ нельзя назвать научнымъ: неясны критеріи, которыми руководствовался редакторъ, принимая или отвергая то или иное слово, ибо, конечно, ссылки на „чутье“ языка, ссылки при отверженіи слова на собственное ,хотя бы и весьма основательное, знакомство съ языкомъ совершенно неумѣстны въ серьезномъ словарномъ трудѣ.

Остановлюсь на словарѣ Закревскаго въ Старосвѣтскомъ Бандуристѣ: изъ него взято лишь нѣсколько словъ; напротивъ изъ Словаря Левченка слова черпались безъ всякихъ колебаній. Между тѣмъ, вотъ что пишетъ о словарѣ Закревскаго самъ Левченко въ предисловіи къ своему труду: „Изъ числа печатныхъ источниковъ, которыми я пользовался, самый важный матерьялъ доставилъ мнѣ словарь Закревскаго“. Итакъ, путемъ словаря Левченка въ кіевскій Словарь могло перейти и, конечно, перешло не мало словъ изъ Закревскаго. Словарь Закревскаго возбудилъ сомнѣнія Б. Д. Гринченка между прочимъ потому, что составитель Старосвѣтскаго Бандуристы, живя долго внѣ родины, успѣлъ нѣсколько забыть родной языкъ, почему многое въ Словарѣ объяснено неправильно; кромѣ того Закревскимъ „были внесены въ Словарь неуклюжія слова, составленныя авторомъ „Ужинка“, и пр.“ (Предисловіе, с. 26—27). Но эти недостатки словаря Закревскаго обязывали бы только Б. Д. Гринченка критически отнестись къ каждому слову, приводимому Закревскимъ, не отвергая всего труда и не ограничиваясь случайной изъ него выборкой. Остановимся на буквѣ *ч*: весьма многія слова Закревскаго имѣются и въ кіевскомъ Словарѣ, но послѣдній не имѣетъ нѣкоторыхъ ссылокъ и примѣровъ, данныхъ Закревскимъ. Словарь опускаетъ: чаусы (придворный гонецъ), чванецъ (сосудъ, со ссылкой на 3 Царств.), челомбитствіе (со ссылкой на Величка), чистотне, чительникъ, члонокъ (съ ссылкой на Мазепу), чолный, чуйка, и опускаетъ ихъ по понятнымъ причинамъ: часть этихъ словъ принадлежитъ старинному языку, часть является явными полонизмами, совсѣмъ не извѣстными въ украинской рѣчи. Но рядомъ опущены и совершенно народныя слова. Сюда относятся чигиринскія слова со ссылкою „Куцый“ (т. е. Н. Гатцукъ въ его „Ужинкѣ“): чухирчити (подкрадываться, обманывать, льстить), четъ (частица, доля); далѣе слова: чмыръ (хмель въ головѣ) и чвира (остатокъ хмеля въ головѣ, также метель, вьюга и остатокъ отъ перегонки спирта) со ссылкой на грамматику Павловскаго; чека (чека), челюсти (челюсти, пасть), черешъ (то же, что чересъ, поясъ) червьяки (въ знач. родъ постнаго кушанья)

чвертковати (въ Слов. только чвертувати), чинити (галицк., въ значеніи просѣвать рожь сквозь сито), чередьный (очередный), чиринка (родъ утки, въ Слов. только чиранка), чочоватися (играть въ четъ-нечетъ), чортятко (чортенокъ), чильчибель (цѣлибуха) и нѣк. др. Изъ этихъ примѣровъ видно, какъ напрасно Б. Д. Гринченко отказался отъ систематическаго пользованія словаремъ Закревскаго.

Изъ словаря Желеховскаго редакторъ кіевскаго Словаря бралъ только тѣ слова, въ существованіи и правильномъ объясненіи которыхъ онъ былъ болѣе или менѣе увѣренъ. Посмотримъ, какъ на дѣлѣ оправдался этотъ критическій пріемъ. Остановимся на буквѣ *л*. Перечислимъ нѣкоторыя изъ словъ, опущенныхъ Б. Д. Гринченкомъ: лавничий (прил. отъ лавник, въ Слов. лавник), лаврина (лавръ, со ссылкой на Могильницкаго), лавір (со ссылкой на сотрудника Федьковича), лавустіти (болтать), ладига (коврюга, со ссылкой на Франка), ладин (любимецъ, любовникъ, со ссылкой на М. Шашкевича), ладня (мастерская со ссылкой на Верхратскаго), ладовниця (панихида, со ссылкой на пѣсни Головацкаго, I, 208), ладоня (со ссылкой на Чуб. III, 189, куда это слово попало изъ рук. сб. Кулиша), лажене (лаженіе, ползаніе), лаза (лѣнтяй, бродяга), лазбити (подрѣзывать улей, со ссылкой на Наумовича), лазиво, лазило (лычная лѣстница пчеловодовъ), лазничка (прислуживающая въ лазнѣ, въ банѣ), лазя и лазюка (змѣя, со ссылкой на Згарскаго), лайдака (то же, что лайдак), лайдачина, лайдацкий, лайдацтво, лайкуватися (браниться), ламкотати (жалобно кричать), ланда, ландига (лѣнивецъ, бродяга), ландати (бродяжничать), ландиш (ландышъ), ланита (со ссылкой на Шевченка), лантір (старый сапогъ), ланча (мясо, со ссылкой на 2-е изд. Пискунова); лапастий (падающій большими комьями, со ссылкой на Старицкаго), лапко, (оборвышъ, со ссылкой на Кулиша), лапотник (лапотникъ, со сылкой на Кулиша), лапура (увелич. плутъ, мошенникъ со ссылкой на I. Галку), лапчивий и лапшивий (жадный), лапша (лапша, со ссылкой на Рудченка; тонкія доски, употребл. для крыльевъ мельницы, со ссылкой на Левченка, s. v. доска); ласичка (уменьш. отъ ласиця), ласкавити (со ссылкой на сотрудника К. Устіяновича), ласкавитися (со ссылкой на сотрудника Ю. Целевича), ласкавщина (со ссылкой на грамм. Шашкевича), ласкане (ласканіе), ласкати (ласкать, со со сылкой на I. Галку), ласоха (жадная женщина, со ссылкй на Миклошича), латнити (то же, что латати, прибивать къ стропиламъ рѣшетины), латнатий (пестрый, пѣгій), латняк (чинящій

горшки), лахати (собирать колосья), лахалата (оборвышъ), лахний (жадый, со ссылкой на Верхратскаго), лаша (Viverra), лебедаха (несчастное, жалкое существо; въ Словарѣ, по очевидному недосмотру, значеніе этого слова не объяснено; вмѣсто объясненія читаемъ: „набігається лебедаха, утомиться Кв. II, 326"), лебедий (лебединый, со ссылкой на Танячкевича), лебезувати (со ссылкой на Конисскаго и Потебню), ледистий (льдистый, со ссылкой на грамматику Шашкевича), ледник, ледниця (со ссылкой на Левченка) ледівня (ледникъ), лежміть и лежмом (лежмя), лезво со ссылкой на Левченка, въ Словарѣ лезо) и т. д. и т. д. Критическая выборка, сдѣланная Б. Д. Гринченкомъ изъ Словаря Желеховскаго, доказываетъ его недовѣріе не только къ Желеховскому и его сотрудникамъ, но и къ словарю Левченка и къ Кулишу и къ І. Галкѣ и къ грамматикѣ Шашкевича. Не слишкомъ ли много взялъ на себя редакторъ кіевскаго Словаря, отвергая слова, засвидѣтельствованныя несомнѣнно авторитетными наблюдателями и писателями? Непонятно въ особенности отверженіе словъ извѣстныхъ изъ Левченка, признаннаго самимъ Б. Д. Гринченкомъ за надежный источникъ. Не менѣе странно опущеніе словъ, при которыхъ Желеховскій ссылается на Іеремію Галку: пропускъ, указанный выше, не единичный: ср. жахомъ (смѣло, устрашающе, въ Слов. есть жах: ужасъ, страхъ), містяне (акцизъ, городской таможенный сборъ), моч (мочь, въ Словарѣ только міч), мусор, мусур, каталажний, и т. д. Только недосмотромъ объясняю я себѣ пропускъ словъ, при которыхъ Словарь Желеховскаго ссылается на Франка: судя по указателю источниковъ, на эти слова обращено редакціей Кіевскаго Словаря особенное вниманіе; они снабжены ссылкой Фр. (Желех.) Ср. подобные же пропуски и подъ другими буквами; такъ опущены: мере (точно, отчетливо), ваговитий (тяжелый), мухва (мухи), лисітися (лысѣть) и т. д.

Важно отмѣтить, что многія слова, не взятыя въ Кіевскій Словарь изъ Желеховскаго какъ сомнительныя, подтверждаются рукоп. словарикомъ Я. Головацкаго, о которомъ мы говорили выше: ср. жартобливий, жахлий, желі (ежели), жемоїдь, животатий, животовий, жилатка, жипавий и т. д. Думаю, что словарь Желеховскаго оцѣненъ Б. Д. Гринченкомъ не по достоинству. Вспомнимъ оцѣнку, данную этому Словарю Шейковскимъ: одно изъ существенныхъ достоинствъ этого словаря заключается въ томъ, что онъ основанъ на источникахъ... Г. Желеховскій пользовался источниками тщательно и добросовѣстно". (Р. Ф. В. 1885 г.)

Словарь Шейковскаго далъ возможность Кіевскому Словарю обогатиться цѣлымъ рядомъ ссылокъ. Такъ не безъ вѣроятности можно утверждать, что ссылки на пѣсни Головацкаго (безъ приведенія соотвѣтствующаго текста) взяты изъ Шейковскаго, напр. при словахъ табір, талалайка, таліг, талья, тамтадиль, и др. Также ссылки на Чубинскаго, напр. при ткаха. Тѣмъ не менѣе Шейковскій просмотрѣнъ невнимательно: такъ въ Словарѣ опущено слово телушка, приведенное Шейковскимъ съ двумя ссылками на Номиса (это слово есть и у Квитки); опущено слово теліпчыты со ссылкой на Подолію; опущено тетрадь, тещенько (со ссылкой на пѣсни Головацкаго), тлустый (со ссылкой на Номиса), плачуваты (со ссылкой на пѣсни Головацкаго), трам (со ссылкой на Номиса) трапыты въ знач. удручать, угнетать (съ друмя ссылками на Головацкаго), трапліпя (скорбь, печаль, со ссылкой на Головацкаго), труслывый(у Котл. труслывийши), трубыты (вовкы трублят: воютъ), тріскачка (болтунья), тріскотня (со ссылкой на Левченка), тортуры (пытка, мученіе, есть и у І. Галки), торгаш (со ссылкой на Чубинскаго), тучевый (со ссылкой на Верхратскаго). Во всякомъ случаѣ, я убѣдился, что Кіевскій Словарь довольно широко пользовался трудомъ Шейковскаго, и это можно поставить ему только въ заслугу.

Напротивъ, полное пренебреженіе словаремъ Пискунова должно быть поставлено въ упрекъ Кіевскому Словарю. У Пискунова много словъ, которыми съ успѣхомъ могъ бы быть дополненъ этотъ Словарь. Не думаю, чтобы слѣдовало подвергать сомнѣнію существованіе, напримѣръ, слѣдующихъ словъ: тендитникъ (нѣженка), терпіжка (терпѣніе, ожиданіе), схилий (склонный), схиляти (склонять), списиця (копейка, со ссылкой: Австр. Укр.), коцуба (деревянная кочерга), каяття (раскаяніе, со ссылкой на поговорку), кармазинниця (знатная женщина и торговка кармазиномъ; Словарь принялъ кармазинникъ со ссылкой на Желеховскаго, взявшаго это слово едва ли не у Пискунова), кайды, кайдята (тоже, что кайдани, со ссылкой на народную пѣсню) и т. д. и т. д.

Итакъ, главнымъ недостаткомъ Словаря украинскаго языка надо признать его неполноту, зависѣвшую частью отъ невнимательнаго пользованія источниками, частью же отъ умышленнаго отверженія нѣкоторыхъ матеріаловъ и пособій. Гораздо меньше упрековъ вызываетъ обработка добытаго Словаремъ матеріала. Напротивъ, она заслуживаетъ признательнаго вниманія. Важно отмѣтить, во-первыхъ, строго выдержанное правописаніе; Словарь слѣдуетъ правописанію изданій Наукового Товариства, отступая

отъ него, впрочемъ, въ томъ, что изображаетъ острое і, какъ послѣ твердой, такъ и послѣ мягкой согласной, одной буквой і, между тѣмъ какъ въ галицкихъ изданіяхъ і послѣ мягкой согласной изображается черезъ ї (дїд, а здѣсь дід); ї имѣетъ въ Кіевскомъ Словарѣ значеніе только ји. Кромѣ того мягкость согласныхъ передъ губными, за которыми слѣдуетъ *і* (изъ ѣ) и *я* остается не обозначенною черезъ *ь* (світ, звіда, св'ят, не сьвіт, зьвізда, сьвят). Эти оба отступленія можно вполнѣ одобрить. Менѣе цѣлесообразно, какъ мнѣ кажется, писать апострофъ послѣ губныхъ передъ іотированною гласною (п'ять, в'яз, вм. пять, вяз, какъ пишутъ галичане): украинецъ прочтетъ какъ слѣдуетъ и написанія пять, вяз. Не видѣлъ бы я затрудненій писать для послѣдовательности и пю, пе бю́ть, зедночити, підлобя, сохраняя апострофъ только для изображенія звука, ŕj: пір'я Мягкость согласной передъ *о* Словарь, вслѣдъ за галицкими изданіями, изображаетъ буквой ь: льон, льокай, тьохкати: не вижу основаній, почему бы не писать лён, лёкай, тёхкати; вѣдь пишется же тяти, тюпати, а не тьяти, тьупати. Приставки из, воз, роз передъ глухими к, т, х, п пишу́тся въ словарѣ съ с, а передъ глухими ч, ш, щ съ з. Впрочемъ, я не придаю никакого значенія этимъ моимъ попутнымъ замѣчаніямъ по вопросамъ правописанія.

Во-вторыхъ, въ заслугу Словарю надо поставить обозначеніе при каждомъ словѣ его ударенія. Если слово извѣстно редактору съ двумя ударе́ніями, это имъ обозначено. Приходится, однако, пожалѣть, что Словарь не обратилъ должнаго вниманія на многочисленные малорусскіе тексты, снабженные ударе́ніями. Внимательное къ нимъ отношеніе обогатило-бы Словарь цѣнными для науки данными. Отмѣтимъ нѣсколько неточностей и пропусковъ въ отношеніи къ ударе́нію: слова зарубка, зарівна, зарівно, зарід, зарібок, заріб, варстат, закуска и др. приведены безъ ударе́нія (мы ждали бы, напримѣръ, за́куска и заку́ска; то и другое ударе́ніе извѣстно изъ Энеиды)); при задві́рок слѣдовало бы указать и за́двірокъ (въ Энеидѣ: на за́двирку), при замужній—за́мужній (въ Энеидѣ: за́мужню, у Квитки II, 17; за́мужни). при запи́нка—за́пинка (Кв. I, 78: за́пынкы) при знаро́шне—зна́рошне (Кв. I, 42 и 52), при нау́ка—на́ука (напр. Граматка, изд. Кулишомъ, 19, 23); при воро́та—воротá (есть въ Энеидѣ), при парло́— па́рло (ср. па́рла Кв. I, 215), при жлу́кто—жлукто́ (Желех), при пі́на—пінá (Желех.), при ну́жда—нуждá (Кв. I, 30, 148), при ма́сниця—масни́ця (Желех.), при дітво́ра— дітворá (Кв. I. 135, 230), при оси́на—осинá (Кв. I, 189); при рука́в не выдѣлена

форма рукава (им. мн. и не указано ея удареніе (рука́ва, Осн. I, 12), при човен не указано чове́н (въ Энеидѣ), при вуз̀ол, уз̀ол — узо́л (въ Энеидѣ), при приговірка—при́говорка (при́говоркамы Кв. II, 101), при личма́н, а—ли́чман, а (ли́чмана у І. Галки въ Саввѣ Чаломъ, с. 20), при па́плюга—папли́юга (какъ у І. Галки въ Пер. ніч, с. 30 и 53), при навди́ранці—навдира́нці (какъ у І. Галки въ Заг., с. 4) при дима́новий—ди́мановий (у І. Галки въ въ Заг., с. 28: ди́манова), при чѐрга—черга́ (какъ у Закревскаго), при чубри́катися—чубрика́тися (какъ у Закревскаго), при ту́га (печаль)—галицк. туга́ (такъ же у Левченка подъ сл. грусть), при пу́гач—галицк. пуга́ч. при пе́карь—галицк. пека́рь, при тороплѐнний—торо́пленний (Левченко подъ сл. оторопѣвшій), при торговиця—торго́виця (какъ у Шейк.) при тонки́й—то́нкий (Шейк.), при тупо́тнява—тупотня́ва (Шейк.), при ту́зати—туза́ти (Шейк.), при терміття—терміття́ (Шейк.), при льодовня́—льодо́вня (какъ у Левченка). Важные матріалы по малорусскому ударенію Б. Д. Гринченко могъ бы найти въ трудахъ Верхратскаго: между прочимъ, укажемъ на статью его въ III т. Archiv f. slav. Ph. (Ein weiterer Beitrag im Kleinrussischen), гдѣ много данныхъ и объ украинскомъ удареніи [1]).

Весьма досадно, что многія слова, извѣстныя въ двухъ фонетическихъ обликахъ, приводятся только въ одномъ: при палама́рка мы ожидали бы палама́рька (Квитка, Св. на Гонч. I, 3), при простір—прост̀ор (Кв. II, 26), при лохмі́ття—лохмо́ття (Кв. II, 137), при гіркий—горкий (ср. Кв. I, 107, 100) и т. д.

Къ числу недостатковъ Словаря надо отнести нѣкоторую неточность въ выпискахъ изъ авторовъ и этнографическихъ матеріаловъ. Не будемъ возражать противъ систематической замѣны въ этихъ выпискахъ ы черезъ и, и (остраго і) черезъ і, ё черезъ йо и ьо. Но находимъ неправильнымъ передачу, напр., слова шуткованне въ примѣрѣ изъ Чуб. III, 99 въ формѣ шуткування; платте въ примѣрѣ изъ Чуб. III, 38 (подъ сл. байка) передано черезъ плаття (тамъ же: та зеленая байка вм. да зеленая байка) и мн. др. Неточность находимъ, напр., подъ словомъ

---

[1]) Отмѣчу кстати, что Б. Д. Гринченко напрасно упрекаетъ словарные труды Верхратскаго за отсутствіе въ нихъ удареній (Предисл., с. 19). Рядъ изслѣдованныхъ Верхратскимъ говоровъ имѣютъ „сталий наголос", и обозначать въ нихъ удареніе каждаго слова было поэтому излишнимъ. Напротивъ, въ работѣ по „говору долівському" (Зап. наук. товар, XXXV—XXXVI) удареніе обозначены, такъ же какъ въ I ч. Знадоби для пізнаня угорско-руських говорів.

чергува́тися; „пришли до того льоху“, со ссылкой Чуб. II, 634, между тѣмъ въ подлинникѣ: „пришли коло того лёху“. При передачѣ пѣсенъ и стиховъ не всегда наблюдается достаточная точность. Подъ сл. ягничка читаемъ:

Родилися бички телички
Чорні ягнички Чуб. III, 451.

а надо

Щобъ родилися бички телички и т. д.

Подъ словомъ хлиськати читаемъ:

Хвиля по Дніпру в негоду похожае
Клекоче, рветься, сивим пилом хлиська. Сніп. 45,

между тѣмъ въ сочиненіяхъ І. Галки:

якъ филя

Що по Дніпру въ него́ду похожа́е и т. д.

Подъ словомъ натьо́патися примѣръ: злізь на мене та й натьо́пайси Ном № 161 (ст. 295), а въ подлинникѣ: „злізь та й напёпайся (натёпайся?). Полт. Вор.“ Коньектура, предложенная Номисомъ, принята въ текстъ, зачѣмъ то дополненный словами „на мене“.

Нѣкоторыя глухія ссылки, хотя бы на Чубинскаго и Головацкаго, слѣдовало бы расширить приведеніемъ при нихъ соотвѣтствующаго текста. Иногда это помогло бы точнѣе опредѣлить значеніе слова. Такъ подъ шкатильгати указано значеніе „прихрамывать“ и сдѣлана ссылка на Чуб. II, 283, гдѣ читаемъ: „коли трохи згодомъ, ажъ и та жабе шкатильгае“ Значитъ ли здѣсь „шкатильгае“ прихрамываетъ?

Въ Словарѣ находится нѣсколько сомнительныхъ словъ: напримѣръ, богадъ въ значеніи посагъ, со ссылкой на Чуб. IV, 143, едва ли не опечатка вмѣсто посадъ. Сомнѣнія въ существованіи слова богадъ было высказано еще Шейковскимъ, въ его разборѣ словаря Желеховскаго (Р. Ф. В. 1885 г.).

Нѣкоторыя слова, признанныя разными значеніями одного слова, слѣдовало бы разсматривать какъ отдѣльныя слова. Такъ подъ байка подъ 1-мъ значеніемъ указано; басня, подъ 2-мъ, бездѣлица, шутка, пустяки, а подъ 3-мъ: бая, т. е. родъ сукна. Очевидно „байка“ родъ сукна должно быть совершенно отдѣлено отъ байка въ двухъ первыхъ значеніяхъ. Подъ лев находимъ значеніе левъ и монета: лев въ значеніи монеты ничего общаго со словомъ лев (левъ) не имѣетъ.

Нельзя не пожалѣть, что значительная часть словъ оставлена безъ ссылокъ на источники. А между тѣмъ среди такихъ словъ мы встрѣтили не мало извѣстныхъ даже изъ сочиненій Котляревскаго.

Къ недостаткамъ Словаря относимъ и то, что онъ опускаетъ топографическія данныя его источниковъ: такъ въ Матеріалахъ Чубинскаго при каждой сказкѣ и пѣснѣ указано, гдѣ она записана, а Словарь ограничивается ссылкой на томъ и страницу этого труда. То же по отношенію къ Номису, нерѣдко указывающему на губернію и уѣздъ, гдѣ записана пословица.

Всѣ указанные недостатки, кромѣ, впрочемъ, неполноты, отнюдь не существенны и не могутъ помѣшать признанію высокихъ научныхъ достоинствъ Словаря. Достоинства эти несомнѣнны: главныя изъ нихъ надежность и обиліе сообщаемаго матеріала, точная передача значеній словъ и различныхъ ихъ оттѣнковъ.

Историчний словник, составленный Е. Тимченкомъ, съ внѣшней стороны описанъ выше. По признанію самого составителя, этотъ словарь „представляетъ опытъ далеко не полной группировки чаще всего встрѣчающихся терминовъ и выраженій, выбранныхъ изъ памятниковъ письменнаго южнорусскаго языка XV — XVIII в.“ Чтобы представить эту рѣчь возможно всестороннѣе, составителемъ Словаря использованы „памятники различнаго содержанія: историческіе, юридическіе, полемическіе, духовные и бытовые“. Общерусскія слова, имѣющія одинаковое значеніе какъ въ великорусскомъ, такъ и въ малорусскомъ, не вошли въ Словарь; опущены въ немъ также и „выразительные“ полонизмы (напр. дзвенкъ, піенкный, окрентъ и т. под.). „Занесены же въ словарь слова общерусскія, главнымъ образомъ, если они имѣли какое-нибудь спеціальное значеніе, а также слова, хотя и заимствованныя изъ польскаго и другихъ языковъ, но

получившія южнорусскую фонетическую окраску или бывшія въ всеобщемъ употребленіи у южнорусскихъ писателей; затѣмъ слова, употреблявшіяся какъ исключительно въ письменной рѣчи, такъ и, хотя и бывшія достояніемъ народной рѣчи, но уже, при новыхъ условіяхъ быта, вышедшія изъ употребленія; а также, хотя и существующія въ настоящее время, но встрѣчающіяся весьма рѣдко и, повидимому, близкія къ изчезновенію; кромѣ того такія, которыя живы въ народной рѣчи и теперь, но имѣвшія спеціальное значеніе, или же представляющія историческій интересъ". Программа выборки словъ изъ памятниковъ древняго языка, очевидно, весьма неопредѣленна: съ одной стороны, не подлежатъ внесенію въ Словарь слова общія малорусскому языку съ великорусскимъ, съ другой стороны, такія слова подлежатъ внесенію въ него при извѣстныхъ, далеко не точно опредѣленныхъ условіяхъ: вносятся, главнымъ образомъ, слова, имѣвшія какое нибудь спеціальное значеніе, слѣдовательно также и тѣ, которыя имѣютъ такое же спеціальное значеніе въ великорусскомъ языкѣ. Но что значитъ спеціальное значеніе? Вносятся далѣе слова, бывшія общими малорусскому языку съ великорусскимъ (какъ письменныя, такъ и народныя), но вышедшія теперь изъ употребленія или встрѣчающіяся весьма рѣдко и, повидимому, близкія къ исчезновенію? Отсюда слѣдуетъ между прочимъ, что Словарь вноситъ изъ памятниковъ бывшіе общими малорусской и великорусской письменности славянизмы, ибо „слова, употреблявшіяся исключительно въ письменной рѣчи," были именно заимствованіями изъ славянскаго языка. Но неужели эти славянизмы цѣннѣе въ историческомъ словарѣ малор. языка, чѣмъ свои малорусскія слова, общія съ великорусскимъ? [1]) Неясно также, какъ примѣнить другіе признаки, указанные г. Тимченкомъ въ качествѣ предохраняющихъ слово отъ исключенія его изъ Словаря: въ него вносятся слова, хотя и общія съ великорусскимъ, но имѣющія историческій интересъ или имѣвшія спеціальное значеніе или встрѣчающіяся въ настоящее время весьма рѣдко и повидимому близкія къ исчезновенію. Очевидно, что для выполненія этихъ требованій, необходимы предварительныя довольно сложныя изслѣдованія. Мы думаемъ, что Словарь выигралъ бы, если бы зарегистриро-

---

[1]) Ничего не возражая противъ внесенія славянизмомъ въ Словарь, отмѣчу, напр., что мы находимъ въ немъ слова: безгрѣховный, безнадежный, благовѣстникъ, благословенный, благочестіе, благочестивый, благословитися, влагалище и т. п.

валъ вообще всѣ слова старинныхъ памятниковъ, не останавливаясь на разныхъ весьма шаткихъ критеріяхъ.

Тѣмъ не менѣе и въ томъ видѣ, какъ работа исполнена, она представляетъ выдающійся интересъ. Историчний словник содержитъ нѣсколько тысячъ словъ, до сихъ поръ не зарегистрованныхъ ни въ одномъ словарѣ; слова эти объяснены большею частью вѣрно и точно; они снабжены примѣрами, переданными весьма точно и сопровождаемыми ссылками на томы и страницы. Памятниковъ привлечено къ изслѣдованію значительное количество. Для актоваго языка использованы Акты, относящіяся къ исторіи Южной и Западной Россіи (изд. Арх. Коммиссіи), Памятники, изданные Кіевскою комиссіею для разбора древнихъ актовъ, Акты Нѣжинскаго магистрата (Черниговъ 1887), Акты копныхъ судовъ (по изд. Иванишева), Акты Полтавскаго суда (по изд. Левицкаго), Протоколы Борзенской ратушной книги и Полтавскаго полкового суда (по изд. Лазаревскаго), Акты Переяславскаго полка XVII—XVIII в. (по изд. Савицкихъ) и др. Изъ историческихъ сочиненій прочтены: Львовская лѣтопись (изд. Погодинымъ), Лѣтопись Самовидца, Лѣтопись Грабянки, Лѣтопись Самойла Величка, Хмѣльницкая лѣтопись; дневникъ Як. Марковича, діаріушъ А. Филипповича, діаріушъ Ханенка, и др. Изъ полемическихъ сочиненій въ перечнѣ источниковъ названы: Апокризисъ Филалета, Палинодія Копыстенскаго, нѣкоторые труды Галятовскаго, Перло многоцѣнное Кир. Транквиліона Ставровецкаго, проповѣди Ант. Радивиловскаго и др. Изъ духовныхъ: Пересопницкое евангеліе (изд. Житецкимъ), Волынское евангеліе XVI в. (изд. Трипольскимъ). Изъ бытовыхъ: малорусскіе домашніе лѣчебники XVIII в. (изданные Потебней въ „Кіевской Старинѣ“ 1890 г.). Составитель пользовался не только печатными (и старопечатными) источниками, но также и рукописями: сюда относятся „Кройника“, принадлежащая университету св. Владиміра, хронографъ, принадлежащій редакціи „Кіевской Старины“.

При всемъ обиліи источниковъ Словаря, нельзя не отмѣтить существенныхъ пробѣловъ. Возникаетъ, напр., вопросъ, почему составитель Словаря совершенно не использовалъ памятниковъ Зарубежной Руси. А среди нихъ онъ нашелъ бы важные матеріалы для историческаго словаря, начиная даже съ XVI вѣка, если бы привлекъ къ изслѣдованію, напримѣръ, грамоты, изданныя въ 1865—1866 годахъ Головацкимъ, далѣе: Akty grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej (Lwów 1870 — 1880). Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX

вѣку (выходившіе подъ ред. Ів. Франка), Памятки українсько-руської мови і літератури, Жерела до історіï Україны Руси, Розвідки й материяли до історіï Україны-Руси Грушевскаго (гдѣ между прочимъ напечатанъ Сьпіванник з початку XVIII в.), Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. Ів. Франка и др. Но и русскія изданія привлечены далеко не всѣ. Не упомянуты, напр., Краткая Кіевская лѣтопись, изданная кн. Оболенскимъ въ его „Супрасльская рукопись", Пѣснь пѣсней XVI в. (Основа 1861, т. XII), источники малороссійской исторіи, собраные Бантышъ-Каменскимъ (Чт. О. И. и Др. Р. 1858 и 1859 г.), книга Еноха по Полтавскому списку 1679 года (Чт. О. И. и Др. Р. 1880, кн. 3), Мечъ духовный Лазаря Барановича, Письма Л. Барановича (Черниговъ, 1856), Синопсисъ Иннок. Гизіеля, Огородокъ Маріи Богородицы и Вѣнецъ, изд. Ант. Радивиловскимъ, Сборникъ лѣтописей, изданный Кіевскою комиссіей для разбора древнихъ актовъ (1888), Южнорусскія лѣтописи, изд. Бѣлозерскимъ (1856) и т. д. Особенно поражаетъ недостаточность источниковъ по XVIII вѣку, а также отсутствіе источниковъ старше XVI в. Историческій словарь малорусскаго языка не можетъ оставить безъ вниманія и Галицко-Волынской лѣтописи, извѣстной по Ипатьевскому и Хлѣбниковскому спискамъ. (Г. Тимченко при словахъ переступити, туга ссылается на эту лѣтопись). Пользуясь этой лѣтописью, а также другими южнорусскими памятниками той древнѣйшей эпохи, когда русская письменность не освободилась еще отъ церковно-славянскаго вліянія и еще не успѣла подпасть подъ другое вліяніе — польское или южнославянское, составитель историческаго словаря малорос. языка могъ бы выбирать изъ памятниковъ всѣ тѣ слова, которыя, по тѣмъ или инымъ соображеніямъ, должны быть приписаны мѣстнымъ народнымъ говорамъ.

Привлеченные къ Словарю источники прочтены довольно внимательно. Это относится, впрочемъ, далеко не ко всѣмъ перечисленнымъ въ указателѣ памятникамъ. Хорошо использована, напримѣръ, Палинодія Захаріи Копыстенскаго [1]). Напротивъ, дневникъ Ханенка представленъ въ Словарѣ далеко не полно. Укажу

1) Конечно, съ неизбѣжными пропусками: ср. *напротивко* (а Берно напротивко таковой новинѣ написалъ такъ, 769), *папежованіе* (на который часъ припагаетъ папежованіе Силвестра Второго, 768), *схисма* (которыи схисму поднесли, 767), *спрофановати* 767, *розгребати* (што публичною ухвалою есть погребено, свербячимъ языкомъ розгребати важатся, 744), и др.

на рядъ пропущенныхъ словъ, замѣченныхъ мною при поверхностномъ чтеніи одной части этого дневника: который долженъ былъ, 11 *осмачокъ* овса, 129; даны до роблення Максиму шапочнику два *муфи* зъ медведя, 129; и тамъ за *скопицину* взято у Киселка конь и кобилка, 129; на нитки и *кузьки* 4 к., 130: Карпу кухару далъ 1 р. и *чвертку* жита, 120 (въ Слов. есть чвертковый); на *чаплики* и мило, 120; приходили къ *помирковаю* и не заключа розехались, 120; дано за *вичинку* вовка и лисици 13 к., 117; послѣ прибылъ еще *завременно* до Левенки и тутъ ночовалъ, 116: за *виправу* лисицѣ, 109 (въ Слов. выправа въ другомъ значеніи); прибылъ на *сумерку* вь Кролевецъ, 132; а передъ свѣтомъ тамъ же *опостигъ* мене полковникъ, 132; *посель* (посолъ), 137; и прибыли въ Перегонъ на *смерку*, 141; позабавилъ... до *смерку*, 118; *футоръ* (хуторъ, ср. въ Слов. футорникъ), 161 и др.; коло *вечерень*, 140 и др.; присланъ указъ въ коммиссію нашу на подаванное доношеніе ваше, чтобъ не *разездиться* на каникулярныя дни, 161; *отробить*, 155 (въ Слов. есть отробленне); *кучерявый*, 155 (въ Слов. есть кучеравый); конемъ *строкатымъ*, 152; *заездилъ* къ доктору Боку и взялъ 1 : *прошковъ*, 153; и попривозилъ *де-якое* бѣлое плате, 153: весь день *промедлилъ* я въ домѣ, не выходя никуда, 153; *паникадильщику*, 148; о присилки *птушокъ* (т. е. птицъ), 147; купленны три футра, завойковое и *шлямовое*, лисіи да попеличье, 95 (въ слов. есть шлямы: лисій мѣхъ); куплены сани зъ *козиркомъ*, 95; за поланкирка *панарсенту* 6 р.; и къ нему о *визыченю* той книги писалъ карту, 90; нанялъ работниковъ до *направки* коморы, 112; ездили для осмотру *гребли*, 107; ездилъ для *осмотреня*... млина, 99; обѣдали у мене *панея* матка да три поруччика, 108; *панеи* да мнѣ, 105; у *панеи* матки, 63; данъ 1 р. на *галіонокъ* панеи, 101; за *тюмъ* китаю, 96; за *тертушку* мушкатовой галки, 98; за полотна *сѣтчанаго* 30 аршинъ, 95; и т. д., и т. д.

Равнымъ образомъ невнимательно прочтенъ малорусскій лѣчебникъ XVIII в., изданный въ „Кіевской Старинѣ“ за 1890 годъ А. А. Потебней. Такъ на первыхъ трехъ страницахъ, бѣгло мною просмотрѣнныхъ, я нашелъ слѣдующія недостающія въ Словарѣ г. Тимченка слова: разсмотрятися (разсмотряючися, 1), живица (живицѣ, 2), врацати, 2, можчиръ (въ значеніи ступка, въ Словарѣ только въ значеніи мортира; стерти то все в мозчиру мякъко, 2), пановка (сложивъ на пановку или на щоколвекъ, 2), присмажить, 2, пеперъ (на пеперу упекти, 2), посилиться (поправиться, въ Словарѣ есть посилить—поправить: аби толко посплился, 2)‘

часныкъ (часнику головокъ з колко у винѣ уварить, 2), чорнобыльный (с чорнобилнимъ цвѣтомъ, 2), рѣденько (кашу ячную уваривши добре рѣденко, 3), ковтати (ковтаючи по трохy, 3), оскромадить, 3, и др.

При поверхностномъ просмотрѣ Львовской лѣтописи, изданной въ III т. Русскаго ист. сборника, я на пространствѣ нѣсколькихъ страницъ нашелъ слѣдующія слова, которыхъ нѣтъ въ трудѣ г. Тимченка: окромъ *пахоликовъ* 245 (въ Слов. пахолекъ, ср. въ Лѣтописи пахолковъ, 259); *окопался* у Острожикъ противко короля, 248; и на разсвѣтѣ скарбомъ ся дѣлили *куршакомъ* розославши килимовъ килька 251: и мѣсяць гдесь ся былъ *задылъ*, тылко съ подполня, 260; зъ ордою *конюровавши* Татарскою, 262; зъ реестровыми казаками *ребелъзовати*, 262; и то въ *сермизѣ* не въ блаватахъ вышолъ. 262, и т. д. [1]).

Не безполезно было бы Е. К. Тимченку дополнить свой словарь и тѣми ссылками на старинные памятники, которые находимъ у Закревскаго въ Старосв. Бандуриста. Такъ въ Словарѣ Е. К. Тимченка нѣтъ слова *закроивати* — у Закревскаго есть со ссылкой на С. Величка II. 500; нѣтъ слова *займище* – у Закревскаго есть со ссылкой на Статьи 1666 г.; нѣтъ слова *забрнути* – у Закревскаго есть со ссылкой на Величка; нѣтъ *заспать* — у Закревскаго есть со ссылкой на Петра Могилу, 1640 и мн. др.

Въ числѣ источниковъ г. Тимченко пользовался Словаремъ книжной малорусской рѣчи, изданнымъ Житецкимъ въ приложеніи къ I части Очерка литер. исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII—XVIII вв. Пользовался онъ этимъ Словаремъ систематически. Странны поэтому и непонятны пропуски. Напр. на букву Допущены слова драgаръ, драпачинный, дранница, дрождѣ (тина), дудокъ (вдодъ), дуреніе (луженіе), дуру (лужду), дурячій, делиція (дѣлиций заживаю), на букву Т: ташъ (въ Словарѣ только таша), тверезый, термошуся, терпетина, тескность, тоболя, трапенье, трафляюсь, тремтанье, трефництво, трефную, трумна (въ Словарѣ только труна), тулакъ, тученье, тутешный, турнѣя, и др. Можетъ быть, нѣкоторыя изъ этихъ словъ признаны г. Тимченкомъ сомнительными. Но это обстоятельство должно бы было быть оговорено и при томъ при каждомъ такомъ сомнительномъ словѣ.

---

[1]) Напрасно г. Тимченко пренебрегъ удареніями Львовской лѣтописи и другихъ старопечатныхъ изданій.

Обработка словъ, объясненіе ихъ значеній, указаніе на ихъ иноземный источникъ сдѣланы весьма удовлетворительно. Вниманіе наше останавливаетъ допущенное Словаремъ правописаніе. Въ примѣрахъ г. Тимченко придерживается правописанія своихъ источниковъ, но въ извлеченныхъ изъ примѣровъ словахъ мы видимъ своеобразные и непослѣдовательные пріемы. Такъ, съ одной стороны, вводится различеніе буквъ ы и и: милый, милость, но мылитися; диковина, но дыбати; съ другой стороны, буквы ы и и смѣшиваются: дымъ и димноватый (туманный), вызичити и зычити, мысль и вымиселъ, нововимисльный, тылъ и тилъ, тилецъ. Буква ѣ обозначаетъ непослѣдовательно звукъ і, возникшій, черезъ посредство дифтонга іе, изъ общерусскаго е (долгаго е): пѣрначъ, смѣтя (при сметье). Этой же буквой обозначается звукъ *і* въ русскихъ и иностранныхъ словахъ: Бѣгдай (дай Богъ), лѣдъ (ледъ), перѣстый, фѣстула, вѣншовати, вѣзерунокъ и визерунокъ, бѣскупъ (и бискупъ), вѣлкготность и вилготность, вѣлчура (wilczura), вѣхоръ и вихоръ, лѣнѣя, цѣнобра. Этой же буквой, впрочемъ, непослѣдовательно обозначается польское іе: жолнѣръ, лѣйци (lejce), папѣжъ, тѣкавецъ, цѣкавій (такъ) при цекавій, вѣкуистый (при вечистый). Непослѣдовательно пишутся приставки: розпустити, но роспустъ, одписовати, но отписъ, одкирутися, но откинути. Разумѣется, все это при окончательной обработкѣ Словаря должно быть тщательно сглажено и согласовано; иначе Словаремъ трудно будетъ пользоваться. Историческій словарь не можетъ въ объясняемыхъ имъ словахъ проводить всю ту непослѣдовательность правописанія, которая замѣчается въ памятникахъ.

Несмотря на неполноту и нѣкоторые другіе недостатки словарнаго труда г. Тимченка, мы признаемъ его въ высшей степени полезнымъ основаніемъ для полнаго историческаго словаря малорусскаго словаря.

Подводимъ итогъ обоимъ словарнымъ трудамъ, представленнымъ редакціей „Кіевской Старины“ на соисканіе премій Н. И. Костомарова за лучшій малорусскій словарь.

Первый трудъ, составленный Б. Д. Гринченкомъ, можно признать лучшимъ малорусскимъ словаремъ сравнительно со всѣми до сихъ поръ вышедшими. Непосредственное знакомство

съ источниками, обиліе матеріала, извлеченнаго какъ изъ нихъ, такъ и изъ живыхъ народныхъ говоровъ, тщательная обработка каждаго слова, снабженнаго поясненіемъ его значенія, ссылками на источники и примѣрами,—все это выдѣляетъ разсматриваемый Словарь украинскаго языка изъ всѣхъ предшествовавшихъ ему опытовъ по лексикологіи этого языка. Но рядомъ съ положительными сторонами можно указать также на существенные пробѣлы и недостатки въ этомъ прекрасномъ трудѣ. Къ числу ихъ относятся: 1) неравномѣрная обработка словарнаго матеріала различныхъ нарѣчій, входящихъ въ составъ малорусской семьи: лучше всего представлены украинскіе, слабѣе галицкіе и угорскіе говоры весьма слабо сѣверно-малорусское нарѣчіе; 2) недостаточно полное использованіе названныхъ въ Словарѣ источниковъ; 3) не полное знакомство съ произведеніями малорусской словесности, появившимися до 1870 года, между тѣмъ какъ въ программу, составленную редакціей „Кіевской Старины", включено требованіе использовать всю малорусскую литературу въ предѣлахъ до этого года; 4) отсутствіе систематическаго пользованія предшествующими словарными трудами, что имѣло слѣдствіемъ пропускъ цѣлаго ряда словъ, извѣстныхъ изъ другихъ словарей. Думаю, что всѣ эти недостатки зависѣли отъ спѣшности и краткости времени, употребленнаго Б. Д. Гринченкомъ на обработку Словаря: въ распоряженіи его было всего два съ половиной года.

Обращаясь къ труду Е. К. Тимченка, находимъ, что онъ въ самыхъ широкихъ предѣлахъ удовлетворяетъ требованію, предъявленному къ малорусскому словарю Правилами о присужденіи преміи Н. И. Костомарова, требованію, состоящему въ томъ, чтобы въ Словарь были внесены слова старинныя, вышедшія или выходящія изъ употребленія. Не ограничиваясь случайной выборкой такихъ старинныхъ словъ изъ памятниковъ малорусской письменности, Е. К. Тимченко составилъ историческій словарь малорусскаго языка. Этотъ словарь, при всѣхъ его недостаткахъ — неполнотѣ привлеченныхъ къ изслѣдованію источниковъ, не вполнѣ внимательномъ прочтеніи ихъ, не выдержанномъ правописаніи—, нельзя не признать трудомъ замѣчательнымъ и въ высшей степени полезнымъ.

Достоинство обѣихъ работъ — „Словаря украинскаго языка" „Историчного словника" даетъ основаніе признать Словарь,

представленный редакціей „Кіевской Старины“ на конкурсъ, лучшимъ по сравненію съ извѣстными малорусскими словарями. Но для признанія его вполнѣ удовлетворительнымъ желательно было бы видѣть его свободнымъ отъ указанныхъ недостатковъ.

Въ виду этого, я полагалъ бы справедливымъ присудить Словарю, представленному на конкурсъ редакціей „Кіевской Старины“, вторую премію, установленную § 9-мъ Правилъ о присужденіи премій Н. И. Костомарова за лучшій малорусскій словарь.

БИБЛІОГРАФІЯ.

Д. И. Яворницкій. Наша доля — Божа воля. Повисть. *Екатеринославъ, 1905. 165 стр.*

Повѣсть Д. И. Яворницкаго была впервые напечатана въ „Кіевской Старинѣ". На нашъ взглядъ она переиздана теперь, какъ нельзя болѣе, кстати. Рушатся старыя обветшавшія основы народной жизни, новыя культурныя понятія становятся руководящими ея началами, народъ ищетъ обновленія, народъ жаждетъ избавиться отъ Прокустова ложа, въ которое его втиснула изжившая самое себя, проигравшаяся до послѣдней нитки абсолютно-бюрократическая Россія. Старыя основы, на которыхъ созидалась жизнь народа, оказались совсѣмъ даже не основами, а гнилыми подпорками, падающими при первомъ прикосновеніи къ нимъ. Какъ ни много тратилось силъ на поддержаніе этихъ подпорокъ, но „невозможное—невозможно," и тѣ по необходимости должны были упасть и превратиться въ труху, въ гнилую пыль, которая, впрочемъ, пока еще не улеглась, и выѣдаетъ глаза.

На чемъ, какъ не на подпоркахъ построена жизнь героя повѣсти Максима Витряка? Ни одного обоснованнаго нравственнаго начала, ни одного прочнаго устоя не видно въ его духовной сущности. Божественный почти до святошества, консервативный во взглядахъ на крестьянскую жизнь, покорный властямъ придержащимъ, съ позволенія сказать, до глупости, совершенно лишенный при всемъ своемъ умѣ критической способности,— вотъ тотъ невзрачный обликъ Витряка, который вырисовывается передъ нами, несмотря на то, что самъ авторъ въ высшей степени симпатизируетъ своему герою и освѣщаетъ его личность съ наилучшихъ сторонъ. Авторъ, положимъ, приводитъ одинъ случай изъ жизни Витряка, когда послѣдній протестовалъ противъ панскаго насилія

вплоть до намѣренія убить пана, защищая свою жену отъ похотливыхъ посягательствъ на нее послѣдняго (молодость Витряка захватываетъ послѣдніе годы существованія крѣпостничества), но данный эпизодъ по нашему мнѣнію, представляетъ художественную натяжку. Психологически подобный отчаянный протестъ со стороны даже такого покорнаго человѣка, какимъ былъ Витрякъ, вполнѣ возможенъ при извѣстныхъ условіяхъ, но совсѣмъ непонятно, какимъ образомъ послѣ того, какъ Витрякъ бросился съ вилами на пана, герой повѣсти не попалъ въ Сибирь? Авторъ объясняетъ это тѣмъ, что барыня упросила пана помиловать Витряка. Почему барыня, которая, какъ можно судить, не пользовалась никакимъ вліяніемъ на своего дикаго мужа, открыто насиловавшаго всѣхъ нравившихся ему молодицъ, не обращая вниманія на жену, почему въ данномъ случаѣ барыня возъимѣла вдругъ вліяніе на мужа, этого авторъ не объясняетъ, да врядъ ли и въ состояніи объяснить. Поэтому отсутствіе критицизма и протеста остается основною чертою въ характерѣ Витряка.

Самъ Максимъ Витрякъ съумѣлъ заключить себя въ скорлупу, въ которую не проникало никакое посторонее вліяніе, такимъ образомъ его *физическая* жизнь проходитъ довольно гладко. Для его жизни, однообразной изо дня въ день, ея основы-подпорки оказались вполнѣ достаточными. Но гнилость ихъ и ничтожество съ потрясающею яркостью обнаружились на дѣтяхъ Витряка, особенно же на двухъ сыновьяхъ его, Якимѣ и Петрѣ. Первый, какъ только его коснулась казарменная россійская культура, не устоялъ и превратился въ бездѣльника и пьяницу. Второй извращенъ городскою приказчичьею культурою. Научившись философствовать на тему: „Эхъ жисть ты наша матузяная!“,— Петро стремится всѣми средствами къ осуществленію своихъ завѣтныхъ мечтаній о купеческой полупанской жизни и попадается въ распространеніи фальшивыхъ денегъ. Тухлость основъ—подпорокъ крестьянской жизни погубила и старшаго сына Витряка Охрима и его единственную дочь Орысю.

Не погибъ для себя и для людей одинъ только сынъ Витряка, послѣдняя его надежда, Павлусь. Онъ нашелъ твердыя основы для своей жизни въ штундизмѣ, безжалостно отбросивъ старый хламъ—гнилыя подпорки, на которыхъ строилъ свою жизнь отецъ. Но для самого Витряка Павлусь погибъ. Витрякъ видитъ въ немъ крушеніе своихъ идеаловъ, своей религіи, своего міропониманія, гибель своего *я*. Вотъ почему на Витряка отчужденіе отъ него Павлуся производитъ большее впечатлѣніе чѣмъ предшествовавшія несчастія. Тутъ же обнаруживается вся несотоятельность основъ - подпорокъ старой Витряковой жизни. Что можетъ противопоставить Витрякъ тѣмъ твердымъ принципамъ,

которые выдвигаетъ его сынъ Павлусь? — „Не намы воно заведено, не намы й выведется. Що намъ нимецька вира?.. Нимцямъ не дано того, що намъ дано...“— вотъ тѣ ничего не значащія пустыя положенія, которыя противопоставляетъ Витрякъ неопровержимой критикѣ консисторской религіозности православныхъ и ихъ жизни. Павлусь вооруженъ достаточнымъ знаніемъ для защиты своихъ осново-положеній. Что можетъ опять-таки противопоставить этому знанію незнаніе Витряка? „Горе тоби, пысьменный, але гордый и заблудлый розуме!“ Это все, чѣмъ можетъ отвѣтить Витрякъ на силу знанія.

Витрякъ заблуждался. Но въ томъ не было его вины. Его жизнь, какъ и всего крестьянства, направлялась сверху. Онъ самъ не управлялъ ею. Люди построили плохой *млынъ витрякъ*, и вина людей, что *витрякъ* мололъ плохо и не крѣпко держался... Стройте прочную паровую мельницу, чтобы работа ея не зависѣла отъ случайнаго вѣтра, чтобы она давала чистую муку, безъ сора, и стояла бы долгое время...

Въ заключеніе замѣчу, что заглавіе повѣсти: „Наша доля—Божа воля“ затемняетъ ея смыслъ.

Д—въ.

Украиньске весилля. *(Зъ голосами.) Записавъ* **Ив. Демченко.** *Изданіе типографіи Е. И. Фесенко, въ Одессѣ. 1905 г.*

Развитой и устойчивый ритуалъ украинскаго „весилля“ много разъ привлекалъ къ себѣ вниманіе этнографовъ своимъ богатствомъ фольклорнаго матеріала, бытовыми особенностями, чертами народнаго юмора, драматическимъ характеромъ и пережитками отдаленныхъ временъ древне-славянскаго житья-бытья.

До коней, буяре, до коней
Та до гострого меча!
Та не бійтеся ночи—Богъ вамъ до помочи! (стр. 12)

Такъ поютъ „свитылкы“ и „бояра“, идя съ молодымъ изъ его хаты къ молодой. Въ этой короткой пѣсенкѣ слышится ясный отзвукъ далекаго времени „умыканія“ невѣстъ, когда молодецъ иной разъ добывалъ себѣ дѣвицу темною ночью съ оружіемъ въ рукѣ.

Свадебный ритуалъ имѣетъ въ глазахъ народа большое юридическое значеніе. Недавно въ одной изъ кіевскихъ газетъ сообщалось слѣдующее заслуживающее вниманія извѣстіе. Въ одномъ селѣ свя-

щенникъ ни за что не соглашался, по какимъ—то для него лишь понятнымъ причинамъ, обвѣнчать пару молодыхъ. Тогда молодые и ихъ родственники съ согласія односельчанъ рѣшили устроить только „весилля“, безъ вѣнчанія въ церкви, и считать бракъ въ такой формѣ вполнѣ законнымъ, что и было исполнено. Лишь такая мѣра со стороны сельчанъ побудила священника согласиться совершить обрядъ вѣнчанія.

Все отмѣченное дѣлаетъ свадебный обрядъ интереснымъ въ научномъ и художественномъ отношеніи. Поэтому это самый счастливый народный обрядъ по степени интереса къ нему этнографовъ и писателей.

Драматическій характеръ свадебнаго обряда давно уже манилъ къ себѣ драматурговъ. Въ русской литературѣ вліяніе великорусской свадьбы на драму стало сказываться еще въ XVIII вѣкѣ въ такъ называемой музыкальной драмѣ. Въ пьесѣ: „Невѣста подъ фатой или мѣщанская свадьба“ представлялась встрѣча свадебнаго поѣзда; въ „Колдунѣ—ворожеѣ и свахѣ“ изображались сговоръ и дѣвишникъ; почти цѣлое дѣйствіе было посвящено свадебнымъ обрядамъ въ комической оперѣ Михаила Матинскаго: „С.-Петербургскій гостинный дворъ“. Этотъ полународный видъ драмы, заглохнувъ на русской почвѣ, нашелъ свое продолженіе въ литературѣ украинской, гдѣ „Наталка Полтавка“ положила начало богатому ряду драматическихъ произведеній съ музыкою. *) Среди нихъ можно указать драму М. Л. Кропивницкаго: „Дви семьи“, въ которую авторъ художественно вплелъ украинскій свадебный обрядъ.

Украинскіе этнографы отдавали предпочтеніе свадебному обряду передъ всѣми другими, и послѣднему мы обязаны тѣмъ, что въ украинской этнографіи имѣется большое количество подробно записанныхъ цѣльныхъ свадебныхъ обрядовъ, идущихъ изъ различныхъ мѣстностей Украины. У О. Кольберга, Чубинскаго, Гринченка, Малинки и др. мы находимъ такіе *списки* украинской свадьбы. Не такъ давно—въ майской книжкѣ *Кіевской Старины* за 1905 г. былъ также помѣщенъ подобный *списокъ* „Весилля въ с. Отакахъ“, г. Яблоновскаго.

Въ настоящее время у насъ имѣется еще одна запись украинскаго „весилля“, сдѣланная г. Демченко въ мѣстечкѣ Монастырищѣ, Липовецкаго у. Кіевской губ. Г. Демченко записалъ не только самыя пѣсни свадебнаго обряда, но и мелодіи къ нему, что очень цѣнно, такъ какъ, насколько намъ извѣстно, лишь записи свадебнаго обряда у Кольберга снабжены мелодіями: ни у Чубинскаго, ни у г. Гринченка мелодій нѣтъ.

Это—общій недостатокъ нашей русской этнографіи, что изученіе народной поэзіи и обряда не идетъ параллельно съ изученіемъ сопро-

*) *А. М. Лобода.* Народность въ рус. музыкальной драмѣ сто лѣтъ назадъ (Оттискъ изъ XIII-й книги „Чтеній въ Ист. Общ. Нестора Лит.), стр. 14 и 31.

вождающей ихъ музыки. Этнографы чаще всего незнакомы съ музыкою, а музыканты мало интересуются простыми и иногда однообразными напѣвами. На XIII Археологическомъ съѣздѣ въ г. Екатеринославѣ членами съѣзда въ бесѣдѣ по поводу доклада П. И. Тиховскаго: „Нужды современной малорусской этнографіи“ и самымъ докладчикомъ выражалось пожеланіе, чтобы собираніемъ народныхъ мелодій занялись наши музыкальныя общества. И съ этимъ надо было бы поспѣшить, потому что старая народная хоровая музыка все болѣе и болѣе уступаетъ мѣсто довольно крикливымъ, разухабистымъ мотивамъ.

Рядомъ съ этимъ выдвигается вопросъ о возвращеніи народу утраченныхъ, забытыхъ имъ хорошихъ мелодій и словъ. Этотъ вопросъ возникаетъ у всякаго, кто поближе приглядится къ современному поэтическому оскудѣнію народа.—Не пора ли намъ болѣе энергичнымъ образомъ разрабатывать по научному методу собранный этнографическій матеріалъ, а затѣмъ придать ему литературную, по возможности художественную, форму и въ такой улучшенной формѣ возвратить его народу, путемъ книги и школы“ *) Поэтому весьма пріятнымъ извѣстіемъ было сообщеніе газетъ о томъ, что книга г. Демуцкаго: „Лира и йии мотивы“ допущена въ народныя школы, гдѣ она, безъ сомнѣнія, окажется вполнѣ умѣстною.

Что касается сборника г. Демченко, то главный интересъ его заключается именно въ мелодіяхъ, приложенныхъ къ пѣснямъ. Со стороны внѣшне-обрядовой онъ представляетъ слишкомъ мало данныхъ, но пѣсенъ помѣщено въ сборникѣ много—277 №№. Кромѣ того, къ сборнику приложено четыре прекрасно исполненныхъ рисунка г. Ждахи, изображающихъ различные моменты свадьбы: 1) „Сватання“ (старосты съ хлѣбомъ); 2) „Ставлять гыльце на столи“; 3) „Молоду покрываютъ“; 4) „Весилля“ (игры на свадьбѣ).

Сборникъ г. Демченко, изданный очень опрятно, будетъ весьма желательнымъ вкладомъ въ популярную этнографическую литературу, а также будетъ не безполезенъ и для изучающаго народную словесность.

Владиміръ Даниловъ.

---

*) Проф. М. Н. Бережковъ. „Докладъ о занятіяхъ археологической комиссіи“. Нѣжинъ, 1903 года.

Документы, извѣстія и замѣтки.

Къ исторіи матеріальнаго положенія малороссійскаго духовенства въ 18 вѣкѣ. Матеріальное положеніе малороссійскаго духовенства въ 18 вѣкѣ отличалось полною неустойчивостью, такъ какъ въ каждомъ отдѣльномъ случаѣ опредѣлялось особымъ договоромъ члена причта съ приходомъ. Хотя центральной властью въ 1765 г. отмѣненъ былъ договоръ членовъ причта съ прихожанами и установлена опредѣленная такса за требы, тѣмъ не менѣе старый, вѣковой обычай не такъ скоро уступилъ силѣ бумажныхъ предписаній. И въ 1782 г. въ переяславской епархіи еще заключались письменные договоры священниковъ и причетниковъ съ прихожанами о матеріальномъ обезпеченіи первыхъ, равно какъ въ то же время избраніе священно-церковнослужителей приходами практиковалось еще сплошь и рядомъ, не смотря на давно уже проявившееся стремленія власти упразднить выборное начало и замѣнить его назначеніемъ священниковъ и причетниковъ архіерейской каѳедрой[1]). Гораздо устойчивѣе доходовъ членовъ причта были тѣ подати, какія имъ приходилось взносить въ архіерейскую казну. Но и тутъ встрѣчались колебанія и измѣненія. Вопросъ о взносахъ отъ церквей и приходовъ въ пользу архіерейскихъ каѳедръ въ 18 вѣкѣ остается до сихъ поръ открытымъ [2]). Вотъ нѣкоторыя данныя къ разрѣшенію его [3]).

---

[1]) См. въ архивѣ Полтавск. дух. консисторіи дѣло бывшей Переяславской консисторіи.

[2]) Данныя для рѣшенія вопроса приведены отчасти г. Крыжановскимъ въ ст. „Очерки быта малоросс. сел. духовенства въ 18 в.“, въ ж. „Руководство для сел. пастырей“ 1861, 62 и 64. гг.

[3]) Заимствованныя изъ дѣлъ Кіевской и Переяславской консисторіи, нынѣ хранящихся въ архивѣ полтав. д. консисторіи.

Въ 1741 г. епископъ Переяславскій Арсеній Берло произвелъ ревизію приходскихъ дворовъ своей епархіи и сообразно съ свѣдѣніями, полученными отъ ревизіи, сдѣлалъ распоряженіе о взносахъ на архіерейскую каѳедру съ церквей и священниковъ сообразно съ количествомъ дворовъ того или другого прихода. Въ силу этого распоряженія, съ прихода, въ которомъ числился 171 дворъ, взносилось ежегодно въ архіерейскую казну: изъ церковныхъ денегъ — 1 р. 71 коп. „мировыхъ“, 1 рубль и 1 четверикъ пшеницы на семинарію и 3 четверика овса въ пользу конюшни архіерея; изъ личныхъ доходовъ священника— по 3 р. 37 коп. (всего 6 р. 74 коп. въ годъ) два раза въ годъ, къ Рождеству и Пасхѣ, „столовыхъ“ и „экспенсовыхъ“. Это распоряженіе еп. Арсенія оставалось въ силѣ и въ 1762 г., когда на основаніи его съ приходовъ, „въ коихъ по 60 дворовъ з залишкомъ находится“, взимали по—96 коп. „столовыхъ“, 64 коп. „мировыхъ“, 80 коп. „экспенсовыхъ,“ 1 четверикъ овса на архіерейскую конюшню и 30 коп. на семинарію.

Имѣемъ еще свѣдѣнія, что въ 1757 г. въ протопопіи крѣпости св. Елисаветы, только что включенной въ составъ епархіи Переяславской, были такіе взносы: съ прихода въ 78 дворовъ — 78 коп. „столовыхъ“, 39 коп. „экспенсовыхъ“, 39 коп. „мировыхъ“, 17 1/4 коп. „хмеліовыхъ“ (=солодовыхъ); 90 дворовъ — 90 коп. „столовыхъ“, 45 коп. экспенсовыхъ“, 45 коп. „мировыхъ“, 22 1/2 к. „хмеліовыхъ“ и т. д. [1]).

Въ Кіевской епархіи въ 1766 г.[2]) существовали епархіалные сборы съ церквей и духовенства въ такомъ размѣрѣ, что съ прихода въ 58 дворовъ взимали столовыхъ — 1 р. 16 к., мировыхъ — 29 коп., солодовыхъ — 14 1/2 коп.

Податная система, принятая въ кіевской епархіи, была проще той, какой слѣдовали въ переяславской; между тѣмъ какъ въ кіевской брали за каждый дворъ въ приходѣ 2 коп. столовыхъ, „денежку“ мировыхъ и „полушку“ солодовыхъ, въ Переяславской епархіи была принята система распредѣленія приходовъ по классамъ или группамъ, съ которыхъ брали взносы въ опредѣленномъ количествѣ, не поддающіеся точному согласованію съ количествомъ дворовъ въ приходѣ.

Кромѣ указанныхъ сборовъ, архіерейская каѳедра имѣла еще доходъ отъ антиминсовъ и „вѣнечныхъ памятей“. За антиминсы брали отъ 1 до 5 рублей за каждый, что же касается „вѣнечныхъ памятей“, то съ вѣнчавшихся первымъ бракомъ въ казну архіерейскую брали 24 к.

---

1) Вѣроятно, тутъ имѣется въ виду полугодичный взносъ.

2) Эти размѣры сборовъ, надо полагать, существовали много лѣтъ.

со второбрачныхъ — 50 коп., а при смѣшанномъ бракѣ (когда одно лицо — холостое, а другое — вдовое) 36 коп.; кромѣ того, съ каждой брачущейся четы взимали еще по 3 коп. въ пользу „канцеляріи“ или „конторы“ каѳедральной [1]). Указанными сборами не исчерпывались вполнѣ источники доходовъ архіерейскихъ каѳедръ. Существовали еще доходы въ видѣ — платы каждымъ ставленникомъ за грамоту, эпитрахильнаго сбора (получавшагося съ вдовыхъ священниковъ), половины доходовъ съ приходовъ, временно завѣдывавшихся посторонними священниками, и т. п. [2]).

Вл. П—ко.

Разведеніе табаку въ Малороссіи въ 1760-хъ годахъ. Въ 1763 г. изъ Петербурга въ Малороссію пришло предписаніе, которымъ повелѣвалось— „къ заведенію въ малой Россіи разныхъ иностранныхъ табаковъ учредить въ малороссійскомъ городѣ Ромнѣ [3]) табачную контору подъ главною дирекціею дѣйствительнаго статскаго совѣтника Теплова и всѣмъ малороссійскимъ обывателямъ изъ оной чрезъ два года выдавать сѣмена американскія безденежно по пропорціи каждаго собственнаго его засѣва“. Въ 1766 г., видя, что малороссійскіе „обыватели о заведеніи и размноженіи табаку мало старанія прилагаютъ“, правительство прибѣгло къ повторенію своего распоряженія и къ публикаціи его по церквамъ, а также постаралось привлечь монастырскія экономіи къ разведенію табаку на монастырскихъ земляхъ. (См. въ дѣлахъ, хранящихся въ архивѣ Полтавской дух. консисторіи).

Вл. П—ко.

Къ исторіи Кіево-Софійскаго собора. Въ журналѣ словесныхъ резолюцій митрополита Кіевскаго Гавріила Кременецкаго есть, между прочимъ, одна запись, имѣющая значеніе какъ для исторіи иконописи, такъ и для характеристики этого преосвященнаго, сыгравшаго большую роль въ переустройствѣ церковной жизни Малороссіи въ 70-хъ и 80-хъ годахъ 18 вѣка. Именно, подъ 7 октября 1774 г. записано: „Въ Кіево-Софійской катедралной большой церкви на хорах въ написанном

---

[1]) Такъ по крайней мѣрѣ практиковалось въ епархіи Переяславской въ 1756 г.

[2]) Данную замѣтку слѣдуетъ поставить въ связь съ замѣткой „Къ вопросу о доходахъ и расходахъ архіерейскихъ каѳедръ въ 18 вѣкѣ“, помѣщ. въ октябр. кн. „Кіевск. Старины“ 1905 г.

[3]) Нынѣ уѣздный городъ Полтавской губерніи—Ромны.

адѣ разные непристойные вещи и людей въ коронах и разномъ одѣяніи Его преосвященство (т. е. м. Гавріилъ) изволилъ приказать позатирать, а издѣлать толко тму и огнь и въ ономъ оставить людей нагихъ“ (см. въ архивѣ Полтавск. дух. консисторіи).

Вл. П—ко.

Къ народной демонологіи. (Изъ с. Косарева, Дубенскаго у. Волын. губ.) Среди разнообразныхъ повѣрій, сохраняющихся среди простого народа на Волыни, едва ли не самымъ интереснымъ по существу и обильнымъ по разсказамъ разнаго рода, его иллюстрирующимъ, слѣдуетъ считать вѣрованіе въ непосредственное общеніе съ умершими, которые по народному выраженію „ходять“, т. е. встаютъ изъ могилъ и приходятъ навѣщать своихъ родныхъ или знакомыхъ. Понятіе „ходять“ слѣдуетъ въ данномъ случаѣ понимать широко: если приходится видѣть покойника во снѣ, это значить онъ „ходить“; при стукѣ и шумѣ на чердакѣ,—предположеніе является, что покойникъ ходитъ; наконецъ, если разстроенное воображеніе рисуетъ образъ покойника, особенно въ темнотѣ, то и эти случаи входятъ въ составъ понятія „ходять“. Настойчиво поддерживаемый обычай класть во гробъ при похоронахъ покойнику—мужчинѣ шапку подъ мышку до извѣстной степени показываетъ, что функція этого предмета, т. е. шапки, выполнявшей свое назначеніе при жизни его обладателя, не прекращается по убѣжденію крестьянъ и послѣ смерти послѣдняго. Кромѣ, того слова одного похороннаго причитанія, въ которомъ содержится такое обращеніе къ покойнику — „не забувай же мене в лиху годину; приходь поможи“— вполнѣ ясно и опредѣленно указываетъ на это вѣрованіе, отмѣчая даже въ немъ довольно важную потребность, а именно помощь, оказываемую умершимъ родичемъ; въ указаніи цѣли прихода покойниковъ можно предполагать остатки того культа предковъ, яркую картину котораго далъ Спенсеръ въ одномъ изъ своихъ изслѣдованій.

Но если въ однихъ случаяхъ цѣль посѣщенія покойниковъ—помощь и благодѣяніе живущимъ, что признается желательнымъ, то въ другихъ такою цѣлью является месть или вообще желаніе причинить зло, непріятность. Вообще слѣдутъ замѣтить, что по сознанію народа „ходят з того світа“ въ большинствѣ случаевъ люди, бывшіе при жизни злыми, сварливыми, словомъ не вполнѣ безупречными въ нравственномъ отношеніи. Мнѣ лично приходилось слышать ссору, происходившую между двумя женщинами, изъ которыхъ одна была постарше. Та, которая была помоложе, замѣтила: „ти така сварлива, що й по смерті не заспокоїшся; мабуть придеш зо мною сваритись!“— „Бо таки прийду:

й ни їден раз, і налякаю тебе:" — „А не дождеш," отвѣтила молодая, „я насиплю маку свяченого, закличу попа, буду святити хату; тоді й не підступиш."

Частое хожденіе покойниковъ само по себѣ считается явленіемъ нежелательнымъ; освободиться отъ частаго посѣщенія такихъ гостей составляетъ пламенное желаніе тѣхъ, у кого эти гости появляются. Вѣря въ полную невозможность устранить совершенно это явленіе (т. е. хожденіе покойниковъ) такъ-же, какъ невозможно устранить явленія жизни и смерти въ природѣ, поселяне прибѣгаютъ иногда къ нѣкоторымъ средствамъ, которыя по ихъ мнѣнію помогаютъ избивиться отъ непрошенныхъ и подчасъ вредныхъ посѣтителей „з того світа." Такими средствами служатъ макъ, просо, сталь и мѣлъ. Я не буду подробно говорить о роли мака въ этихъ случаяхъ, такъ какъ объ этомъ была замѣтка въ одной изъ книжекъ „Кіевской Старины;" [1]) считаю нужнымъ только прибавить, что къ этому средству прибѣгаютъ въ крайнихъ случаяхъ, когда, несмотря на всѣ просьбы, покойникъ не желаетъ прекратить своихъ посѣщеній. Примѣненіе всѣхъ указанныхъ средствъ народомъ считается вообще предосудительнымъ, а вслѣдствіе этого и дѣломъ, не подлежащимъ—огласкѣ. Поэтому разсказы объ этомъ всегда сопровождаются такого рода замѣчаніями: „ми, Боже сохрани, нікди цього ни робимо, али люди, кажуть, роблять," при этомъ называютъ тѣхъ, которые примѣняли то или другое средство; для этой надобности употребляется макъ „видюк," т. е. въ головкахъ котораго есть дырочки, и онъ легко высыпается; притомъ макъ освященный.

Въ то время какъ употребленіе мака для названной цѣли считается „тяжкимъ грѣхомъ", употребленіе другихъ средствъ—проса, желѣза и стали грѣхомъ не считается. Вслѣдствіе этого находятъ болѣе удобнымъ и предпочтительнымъ передъ макомъ употреблять, напр. просо, которое, какъ мнѣ поясняла одна крестьянка, должно показывать, что тѣ, которые посыпаютъ, *просятъ* покойника не приходить. Просомъ обыкновенно посыпаютъ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ показывается покойникъ, который для того, чтобы получить возможность прійти во второй разъ, долженъ собрать по зернышку все, что насыпано.

Хожденіе покойника иногда происходитъ не только съ тою цѣлью чтобы доставить непріятность и безпокойство всѣмъ въ домѣ (такъ напр. говорятъ: стукає по горі, кидає цеглу з коміна, б'є горшкі и т. п.), но чтобы безпокоитъ кого-либо одного, сводя съ нимъ личные счеты, не оконченные при жизни. Въ этомъ случаѣ, какъ говорятъ, безпо-

[1]) Статья: Макъ въ народной демонологіи Волыни, 1905 г. кн. IV, стр. 34-36.

койство довольно серьезно; чтобы на него не обращать вниманія: покойникъ тормошитъ спящаго, сбрасываетъ съ него одежду, которою спящій покрытъ; вытаскиваетъ изъ-подъ него *доски полога,* на которомъ онъ спитъ и т. п. Чтобы оградить себя отъ этихъ непріятностей, крестьяне прибѣгаютъ къ помощи стали. Такъ какъ въ этихъ случаяхъ по вѣрованію крестьянъ принимаетъ участіе „нечиста сила", то ими освящаютъ предметы, могущіе отогнать ее, или кладутъ ее съ произнесеніемъ молитвы: „Да воскреснетъ Богъ." Предметы, чаще всего употребляемые, это слѣдующіе: коса, серпъ, ножъ и топоръ. Въ большинствѣ случаевъ ихъ кладутъ подъ подушку, на которой спятъ; иногда, въ рѣдкихъ случаяхъ, когда не помогаетъ средство, примѣня мое такимъ путемъ, поступаютъ такъ: вокругъ того мѣста, гдѣ долженъ спать человѣкъ, желающій избавиться отъ безпокойствъ „нечистої сили," обводится черта „свяченою крейдою," и на этой чертѣ кладется нѣсколько косъ такъ, чтобы они окружили ложе спящаго; кромѣ того подъ подушку кладется топоръ и серпъ, иногда и ножъ. Эти средства въ своей совокупности обязательно помогаютъ, какъ утверждаютъ крестьяне. Сила, заключающаяся въ этихъ средствахъ, все-таки обусловливается по сознанію крестьянъ силою молитвы.

Вячеславъ Каминскій.

28 Ноября 1905 г.

Непонятная тревога. Въ январѣ 1840 г. ровенскій земскій исправникъ рапортомъ донесъ генералъ-губернатору Бибикову, что, по наблюденіямъ его за дѣйствіями помѣщиковъ во время настоящихъ „контрактовъ" въ г. Дубнѣ 1) замѣчается, что знатнѣйшіе помѣщики, находящіеся на жительствѣ заграницею, или стараются продавать свои здѣшнія имѣнія, или подъ разными предлогами и безъ очевидной надобности занимаютъ на оныя деньги. Князь Чарторыйскій, жительствующій въ г. Вѣнѣ, продалъ нынѣ шесть тысячъ душъ въ Царствѣ Польскомъ, и повѣренные его всемѣрно старались продавать состоящій въ Ровенскомъ уѣздѣ Клеванскій ключъ, въ коемъ 2400 душъ. Князь Михаилъ Радзивилъ, тоже жительствующій въ г. Вѣнѣ, не только что заложилъ въ банкъ до послѣдней души имѣнія своей дочери въ Ровенскомъ уѣздѣ, но и занимаетъ значительныя суммы, тогда какъ онъ извѣстный капиталистъ. Вообще во время контрактовъ знатнѣйшіе помѣщики оказали большую жадность къ займу денегъ".

---

1) Въ то время, кромѣ контрактовой ярмарки въ Кіевѣ, существовала ярмарка съ тѣмъ же названіемъ и въ Дубнѣ.

О томъ же 10 февраля доносилъ Бибикову и Волынскій гражданскій губернаторъ Лашкаревъ по даннымъ, доставленнымъ ему тѣмъ же ровенскимъ исправникомъ, при чемъ извѣщалъ, что имъ дано исправнику предписаніе „сколь можно ближе наблюдать за дѣйствіями помѣщиковъ въ этомъ случаѣ, дабы открыть, не скрывается ли въ подобныхъ ихъ поступкахъ какихъ-либо вредныхъ предпріятій противъ правительства".

Эти извѣстія, видимо, встревожили генералъ-губернатора, и онъ приказалъ составить донесеніе обо всемъ этомъ начальнику III отдѣленія графу А. Х. Бенкендорфу; но на этомъ донесеніи имѣется такая отмѣтка: „Докладывано 25 февраля. Приказано оставить, ибо оказалось несправедливо".

Совершенно непонятно, почему намѣреніе польскихъ помѣщиковъ продавать свои имѣнія въ Югозападномъ краѣ могло возбуждать въ представителяхъ мѣстной высшей администраціи такую тревогу, что объ этомъ нужно было увѣдомлять Бенкендорфа, какъ о политическомъ предпріятіи, направленномъ „противъ правительства"? Казалось бы, такому намѣренію (еслибы оно въ дѣйствительности проявилось) слѣдовало бы содѣйствовать всѣми средствами, ибо главная сила полонизма въ югозап. краѣ заключалась,—какъ это прекрасно понималъ тотъ же Бибиковъ,—именно въ поземельномъ дворянствѣ, владѣвшемъ громадными имѣніями; а тогдашній кіевскій митрополитъ Филаретъ, въ своей запискѣ „Объ улучшеніи положенія крестьянъ въ губерніяхъ отъ Польши присоединенныхъ", пред тавленной государю въ январѣ того же 1840 г., подавалъ правительству прекрасный совѣтъ—всѣми мѣрами стараться пріобрѣтать въ казну или въ удѣлы имѣнія отъ польскихъ помѣщиковъ, чтобы этимъ одновременно достигалась двоякая цѣль: ослабленіе польской земельной аристократіи и облегченіе участи крестьянъ путемъ перевода изъ-подъ панскаго гнета на болѣе льготное положеніе государственныхъ и удѣльныхъ крестьянъ.

О. Л.

Стихотвореніе ссыльнаго украинца половины XVIII ст. Лѣтомъ минувшаго 1905 года въ г. Архангельскѣ, на чердакѣ одного дома, въ сундукѣ, найдено нѣсколько старинныхъ рукописей. Въ числѣ ихъ оказалась одна довольно толстая (ок. 200 страницъ) тетрадь въ листъ, написанная четкимъ красивымъ почеркомъ начала XIX в. Заключаетъ она въ себѣ рядъ мелкихъ статей, списанныхъ частью съ другихъ рукописей, а частью изъ разныхъ журналовъ начала XIX в., самаго разнообразнаго содержанія: здѣсь и царскіе манифесты, рескрипты и пись-

ма разныхъ государей, какъ русскихъ (Екатерины II, Павла и Александра I), такъ и иностранныхъ, копіи писемъ разныхъ государственныхъ дѣятелей—А. Суворова, Румянцева и др., и наконецъ сатирическія произведенія на злободневныя событія и разнаго рода стихотворенія. [1]) Между послѣдними имѣются произведенія мѣстныхъ архангельскихъ поэтовъ 2-й пол. XVIII в., какъ-то: Ѳомина, Аф. Брян. и др. въ числѣ ихъ самымъ старымъ по времени написанія представляется стихотвореніе, озаглавленное такъ: *„Епиграмма на спускъ нынѣшняго 754 года трехъ Баженина кораблей“*. Кѣмъ оно написано, не извѣстно, но судя по нѣкоторымъ словамъ, употребленнымъ въ немъ, какъ наприм. слову *„треба“*, можно думать, что авторомъ его былъ одинъ изъ ссыльныхъ украинцевъ, проживавшихъ въ серединѣ XVIII в. въ Архангельской губ., быть можетъ кто-либо изъ семьи Дмитрія Максимовича, генеральнаго эсаула и судьи, сторонника гетмана Ивана Мазепы. Думаемъ такъ вотъ почему. Послѣ Полтавской битвы Дмитрій Максимовичъ бѣжалъ въ Турцію, но вскорѣ вернулся обратно на родину. Въ 1711 году онъ высланъ былъ изъ г. Глухова въ г. Архангельскъ. По указу имп. Петра I отъ 30 января 1713 г. Максимовичъ, какъ отличившійся сметливостію и физической силой, опредѣленъ былъ надсмотрщикомъ корабельной верфи, находившейся на р Сѣв. Двинѣ, при впаденіи въ нее р. Вовчуги, верстахъ въ 60—70 отъ г. Архангельска вверхъ по рѣкѣ, и состоявшей подъ управленіемъ извѣстнаго въ то время на сѣверѣ кораблестроителя Федора Баженина и его двухъ братьевъ. Вскорѣ за симъ присланы были въ г. Архангельскъ и сыновья Максимовича Федоръ и Иванъ.[2]) При немъ жила и жена его; въ бывшихъ въ нашемъ разсмотрѣніи исповѣдныхъ росписяхъ Архангельскаго собора первой половины XVIII в. имѣется запись о томъ, что Дмитрій Максимовичъ и жена его великимъ постомъ говѣли въ соборной церкви. Состоя въ близкихъ отношеніяхъ съ Баженинымъ, кто-либо изъ членовъ семьи Максимовича—сынъ его Иванъ или кто

---

[1]) Между прочимъ, здѣсь встрѣчается извѣстная политическая сатира по поводу раздѣла Польши, подъ названіемъ: *Катехизисъ Полской*, въ формѣ пародіи на Отче нашъ, Здровась Марія, символъ вѣры и 10 заповѣдей. Не приводимъ ее здѣсь, такъ какъ она была уже помѣщена въ „Кіев. Стар.“ 1885 г., апрѣль.

Текстъ этой сатиры могли занести на далекій сѣверъ скорѣе всего ссыльные малороссіяне.

[2]) Біографич. свѣдѣнія о семьѣ Дм. Максимовича мною позаимствованы между прочимъ изъ статьи П. Ефименка *Ссыльные малороссы въ Арханг. губ.* Кіевск. Старина. 1882 г. сентябрь.

другой, проживавшій въ 1754 г. въ г. Архангельскѣ и его уѣздѣ, могъ написать упомянутое стихотвореніе.

Какъ произведеніе украинской музы, хотя и обрусѣлой или, точнѣе, старавшейся приспособиться къ вкусамъ мѣстной публики, стихотвореіе это представляетъ нѣкоторый интересъ для украинцевъ, и потому предлагаю его вниманію читателей „Кіевской Старины".

Епиграммы.

На спускъ нынѣшняго 754 года трехъ Баженина кораблей.

1.

Зѣло чюдесно дѣло! Лѣсъ нечювственъ бывши,
Слѣпившись, възбѣгъ на воду, аки бы ожившии,
И плаваетъ пошлушливъ (sic), куда кому вольно;
А такихъ чюдесъ и здѣсь въ Вавчюгѣ довольно.
И такъ лгутъ раскольщики, будтобъ нынѣшный свѣтъ
Нетаковъ, какъ прежде былъ, и чюдотворцевъ нѣтъ.

2.

Баженинъ, твои, по сухой земли,
На Двину чюдно възбѣгли корабли.
Почто жъ еще дряхлъ и умильно чтивъ?
С ума-ль не сходитъ собачей проливъ? [1])
Инъ с Волковыхъ [2]) штрафъ доправить *треба*,
Что для своего знать онъ хлѣба
Въ свою ѳамилію, подъ гору, въ ивнякъ,
Таковыхъ вредныхъ приняли собакъ.

3.

Три огромныхъ горы Бажениныхъ [3]) трое
Чудно зъдвигли съ земли на быстрый токъ Двинской;
Но еслибъ ихъ было за десятокъ въдвое,
То бъ, чаять, подвигли и Вавчюгу съ горой.

---

1) Названіе мѣстности.
2) Фамилія хлѣботорговцевъ.
3] Братья Баженины славились своею силой.

4.

Спустя корабли на Двинской хребетъ,
Баженинъ унылъ идетъ на обѣдъ.
Знатно, страшитъ Собачей протокъ?
Не тучь [1]), пущай ту съѣсть собаку волкъ.

5.

(О)громныя кучи стащилъ съ горы крутой
Баженинъ, не смотря и на мѣлкихъ водъ страхъ;
Когда ты въ топоры, а съ сторонъ(ы) другой,
Въ колокола звучно трезвонитъ попъ Тарахъ.

Какъ долго семья Максимовичей прожила въ Архангельской губерніи, мы точныхъ свѣдѣній не имѣемъ. Знаемъ только, что они долго не прерывали связей съ Архангельскимъ краемъ. Одинъ изъ нихъ въ концѣ XVIII в. даже издалъ „*любопытный календарь*," заключающій въ себѣ довольно интересныя свѣдѣнія объ исторіи Двинской земли и имѣвшихся въ ней монастыряхъ.

Г. Б.

Маленькі додатки до матеріалів, записаних в с. Отаках. В Кіев. Старині 1905 р. № 10 надруковано пісні й казки, записані д. Петром Несторовським в ріжних селах Хотінського повіту, в Бесарабії. Мною теж записано у с. Отаках Хотин. повіту кілька пісень, які і подаю тут в додаток до пісень, записаних д. Несторовським.

1. Некруцька.

Ой піду я чистим полем,
Терном поколишу
На кого ж я, пане-брате, (2).
Своє дівча лишу? (2)
Тай на тебе, товаришу,
На тебе, на тебе,

1] Не тужи, мѣстное выраженіе.

Тай доглядай того дівча (2).
Ще краще від мене. (2)
Дівчинонько, дівчинонько,
Що ж ти наробила?
Як ти знала, що я некрут, (2).
На щось мя любила? (2)
Тай хоть некрут, хоть не некрут,
Хоть москаль отставний,
Було ж мене не любити, (2).
Хоть би який гарний. (2)
Недалека дорожечка
Від Дністра до Прута,
Бідна ж моя головочка, (2).
Пішла б за некрута. (2)
Ой піду я на толоку,
А толока гожа,
А мій милий на конику,
Як червона рожа.

Некрущька.

Ой шкода, шкода
Рожевого цвіту,
Що розвіяв вітер
По білому світу.
Ой шкода, шкода
Хлопця молодого,
Що кажуть служити
Государу много.
Що кажуть служити,
Вірно прицягати,
За дім, за родину
Кажуть забувати.
За дім, за родину,
Тай може забуду,
За любу дівчину
Повік не забуду.
Бувайте здорові,
Тисові пороги,
Куди прохожали
Мої білі ноги.

Куди проходив я
Білими ногами,
Споминайте мене
Добрими словами.
Споминайте мене
Добрими словами,
Що був же я хлопець
Гарний межи вами.
Ой летят ворони
З чужої сторони,
Заплакали гарні хлопці,
Що сидя(ть) в неволі.
А як вони заплакали
Та щей заголосили,
В кого ж ми се пани-братя,
Сего заслужили?
Чи в Господа Бога,
Чи в селі в громади,
Що нас таких молоденьких
В некрути забрали?
Ні в Господа Бога,
Ні в селі в громади,
Лиш нас таких молоденьких
В некрути забрали.
Подай, соцький, коні,
Коні вороній.
Тай завезем до прийому
Хлопці молодії.
Везут же їх, везут
Битими шляхами,
А за ними десятники
З голими шаблями.
Везут же їх везут,
До корчми сягают,
А за ними рідні мами
З жалю умлівают.
А за ними рідні мами
З жалю умлівают.
Ой привезли ж їх
Перед нову браму.
А в прийомі нема землі,
Лиш самі підлоги,

Пішли ж мої кучерики
Панам попід ноги.

Обізвався губернатор:
„Шкода тебе, синку,
Шкода хлопця молодого,
Що їдеш служити
Государу много". —

— „На що ж мене шкодувати?
На що ж мене брати?
На що ж мої кучерики
Ножичками тяти?

Кажут мені женитися,
На що ж мені долі?
Коли в мене є в прийомі
Ранец на престолі (на столі)

Ранец, ранец на престолі,
Шабелька на клинку
Обізвався губернатор
„Шкода тебе, синку!"

---

3. Ой на горі штири гаї
Самої дубини,
Шкода мені слави тої, (2).
Що ми ся так любили (2).

Шкода мені слави тої
Ще й гонору твого,
Тай що ми ся розлучили (2).
Через їдно слово (2).

Ой розлука, мій миленький,
Розлука розлука,
Ой сеж тото наробила (2).
Товаришка сука (2).

Тай не тота товаришка,
Що товаришує,
А лиш тота товаришка, (2).
Що чари готує. (2).

---

4. Журуся я журу,
Як вечір, так рано,
На моїм сердечку (2).
Веселости мало (2).
Веселосте ж моя,
Де ж ти ся поділа?
В лузі журавельком (2).
На калині сіла (2).
До полудня цвіла,
А з полудня зів'яла,
Уже ж моя веселість (2).
На віки пропала (2).
Йшов милий в дорогу
На самий Великдень;
Ішов попри мене (2).
Не сказав „добридень!“ (2).
Не сказав „добридень,“
Ні доброго слова,
Лиш махнух хусточков
„Будь, мила, здорова!“
„Будь, мила, здорова
Від Господа Бога!“
Я ж му відповіла:
„Щаслива дорога!“
Щаслива дорога
Від Господа Бога!
Відпала коневі
Золота підкова.
Підкова відпала,
Підківочка й буде,
Оз'му дівча любе
Другої не буде.

Приказки.

А щоб тебе побила Жванецька скала (с. Отаки).

Полекшало нашому татові: перше плював на груди, а тепер на бороду. (с. Отаки).

Сто баб, сто рад. (с. Отаки).

Живий живої гадає, а смерть свої питає (Орличани).

Силованим волом хліба не доробишся. (Хотін).

Як не надолужив на спанню, то на взуванню (кажуть про ледачого робітника).

Хвали мене, губонько, а то роздиру тебе аж до вуха.

В торгу два дурні є: один, що багато просит, а другий що мало дає.

В. Яблоновський.

Изъ прошлаго Полтавщины. *1) Жалоба еврейскаго раввина въ думу о несоблюденіи евреями обрядовъ.* Въ 1836 году, 10 марта, полтавскій еврейскій раввинъ жаловался полтавской думѣ на несоблюденіе евреями многихъ обрядовъ. „Состоя по избранію полтавскаго еврейскаго общества, писалъ раввинъ, на наступающее съ 1836 года трехлѣтіе въ должность раввина, при исправленіи коей черезъ несоблюденіе многими евреями по вѣдомству моему, за настоящимъ исполненіемъ обрядовъ вѣры, предстоятъ мнѣ крайнія неудобства, а потому, донося о семъ оной городской думѣ, покорнѣйше прошу объ отвращеніи всякихъ недоумѣній и упущеній, посему случиться могущихъ, предписать кому слѣдуетъ дабы, огласивъ о семъ немедленно въ еврейскомъ обществѣ съ тѣмъ, чтобы каждый изъ онаго, съ частныхъ (здѣшнихъ или пріѣзжихъ) лицъ евреевъ, равно и собраній при совершеніи бракосочетанія, обрѣзанія, нареченія именъ младенцамъ и погребеніе, отнюдь предварительно объявляли о томъ мнѣ и не ослушивались бы о томъ мнѣ подъ собственное ихъ за нарушеніе сего отвѣтственности по законамъ, о чемъ не оставить снабдить меня въ резолюціи Указомъ.

Полтавскій еврейскій раввинъ Ицко Оршанскій марта 10 дня 1836.

Городская дума заслушала это заявленіе раввина въ засѣданіи 14 Марта и порѣшила предписать указомъ еврейскому кагалу, „дабы объявилъ въ обществѣ еврейскомъ, чтобы они въ исполненіи обряда по религіи своей, всѣ обязанности къ раввину ихъ относящіяся непремѣнно подъ опасеніемъ въ противномъ случаѣ за отступленіе взысканія, объявляли „о чемъ дать знать указомъ.“

Документъ этотъ по существу своему, очень рѣдкій: какъ извѣстно, евреи очень строги въ исполненіи религіозныхъ обрядовъ. Съ другой стороны, онъ интересенъ потому, что городская дума считала себя компетентной въ рѣшеніи этого вопроса. (Гор. арх. 1835, дѣло № 5091.)

Сообщ. *П. Фр. Павловскій.*

2) Договоръ между мѣщанами о добровольномъ поступленіи въ рекруты за плату. 1839 года, мая въ семнадцатый день, мы нижеподписавшіеся мѣщане Ѳедоръ Кирилловъ сынъ Драга и Кондратъ Павловъ сынъ Недориченко, заключили между собою сіе условіе въ слѣдующемъ:

1) Вслѣдствіе дозволенія даннаго съ насъ Драгѣ обществомъ мѣщанъ города Полтавы, сего мая, въ 16 день, и въ надлежащемъ мѣстѣ того же дня засвидѣтельствованаго, я Драга нанялся добровольно поступить за семейство его Недориченко въ рекруты; а я Недориченко добровольно обязался заплатить ему за сіе государственною ходячею монетою пятьдесятъ цѣлковыхъ серебряныхъ денегъ по курсу на двѣстѣ рублей.

2) въ число сей сумы я Драга получилъ съ него Недориченка въ задатокъ одинъ цѣлковый рубль, т. е. четыре рубля. А остальныя сорокъ девять цѣлковыхъ рублей, составляющіе по курсу сто девяносто шесть получить, мнѣ, Драгѣ, въ томъ рекрутскомъ присутствіи, въ которое я буду представленъ, въ тоже время, когда оно удостоитъ меня Драгу принять въ рекруты порядкомъ въ законахъ поставленнихъ.

3) До поступленія въ рекруты содержать меня Драгу ему Недориченку, во всемъ на собственномъ его, Недориченка, иждивеніи сверхъ вышеозначенной суммы.

4) По принятіи Драги въ рекруты, ему Недориченку платить по ревизіи въ казну подати и повинности за одного меня.

5) По принятіи меня Драги въ рекруты, деньги на обмундированіе провіантъ и жалованье, заплатить въ казну такъ же ему, Недориченку на свой, а не на мой щетъ.

6) Если я, Драга, по свидѣтельству рекрутскаго присутствія окажусь въ рекруты неспособнымъ, то актъ сей самъ собою уничтожается и взятыхъ мною Драгою впередъ денегъ четырехъ рублей означеныхъ во второй статьи и издержекъ по статьи третьей сего условія на меня употребленныхъ не объвязываюсь я Драга возвращать ему Недориченку.

7) Условіе сіе по засвидѣтельствованіи въ нашей Думѣ, съ обеихъ сторонъ, выполнить свято; въ чемъ и подписуемся города Полтавы (подписи).

Далѣе слѣдуетъ удостовѣреніе Городской Думы о заключеніи этого договора между этими лицами въ ея присутствіи по добровольному согласію. (Арх. Гор. Думы., 1839, № 5806.

Сообщ. *И. Фр. Павловскій.*

Текущія извѣстія.

Проектъ устава союза автономистовъ-федералистовъ.

I. Цѣль союза.

§ 1. Союзъ стремится къ фактическому осуществленію равноправія національностей, входящихъ въ составъ Россійскаго Государства, и къ обезпеченію всѣхъ культурно-автономныхъ правъ національнаго меньшинства, какъ въ предѣлахъ всего государства, такъ и въ предѣлахъ всѣхъ его автономныхъ частей.

§ 2. Союзъ стремится къ осуществленію въ Россіи принципа самой широкой децентрализаціи въ формѣ автономіи отдѣльныхъ областей на демократическихъ началахъ.

§ 3. Самоуправленіе и областная автономія составляютъ ближайшую цѣль союза. Его конечная цѣль — переустройство всего Россійскаго государства на федеративныхъ началахъ, какъ единственно возможныхъ на столь обширной территоріи.

§ 4. Къ достиженію своихъ цѣлей союзъ стремится путемъ самой широкой пропаганды, какъ-то: устройства митинговъ, собраній, клубовъ, докладовъ (рефератовъ), публичныхъ лекцій, печатанія газетныхъ журнальныхъ статей, изданія брошюръ, книгъ и т. п., а также путемъ систематическаго воздѣйствія на образованіе юношества и на его воспитаніе въ духѣ, соотвѣтствующемъ цѣлямъ союза.

II. Составъ и организація союза.

§ 5. Не могутъ быть приняты въ число членовъ союза лица, стоящія за сословныя, классовыя, конфессіональныя или національныя преимущества, хотя бы даже они и принадлежали къ партіи или кружку, стремящемуся къ автономно-федеративному переустройству Россійскаго государства.

§ 6. Органами союза являются съѣзды, общіе и мѣстные, и исполнительные комитеты: центральный въ Петербургѣ и мѣстные.

§ 7. Общіе всероссійскіе съѣзды созываются по мѣрѣ надобности, но не менѣе одного раза въ годъ. Организація же и сроки мѣстныхъ съѣздовъ опредѣляются мѣстными органами.

Чрезвычайные съѣзды созываются либо по почину центральнаго комитета, либо по требованію хотя бы одного мѣстнаго комитета, но поддержанному не менѣе чѣмъ $^2/_5$ (двумя пятыми) общаго числа мѣстныхъ комитетовъ.

§ 8. На обязанности центральнаго комитета лежатъ:

а) Исполненіе постановленій и рѣшеній минувшихъ съѣздовъ.

б) Подготовленіе и созывъ предстоящихъ очередныхъ и чрезвычайныхъ съѣздовъ.

Примѣчаніе. Требованіе мѣстнаго комитета о созывѣ чрезвычайнаго съѣзда разсылается центральнымъ комитетомъ немедленно всѣмъ мѣстнымъ комитетамъ и дѣйствуетъ согласно § 7-му.

в) Пропаганда идеи союза вообще (§ 4).

г) Центральный комитетъ является представителемъ союза на всѣхъ съѣздахъ и вообще, гдѣ онъ найдетъ нужнымъ, а равно сносится по дѣламъ союза со всѣми мѣстными комитетами самаго союза, да кромѣ того съ бюро или комитетами всѣхъ партій, союзовъ и учрежденій.

Подобныя же обязанности лежатъ на мѣстныхъ комитетахъ въ предѣлахъ ихъ компетенціи.

§ 9. Члены центральнаго комитета избираются каждый разъ на очередныхъ общихъ съѣздахъ, но съ тѣмъ, однако же, чтобы въ составъ вновь избраннаго комитета входила по крайней мѣрѣ $^1/_3$ (одна треть) прежняго состава.

Способъ составленія мѣстныхъ комитетовъ опредѣляется мѣстными съѣздами, по предложенію мѣстныхъ же комитетовъ.

§ 10. Лица, желающія согласно § 5 войти въ составъ союза заявляютъ объ этомъ или мѣстному комитету, или же центральному. Названные комитеты должны обсудить, не противорѣчитъ-ли дѣятельность изъявившаго подобное желаніе лица (а въ случаѣ его принадлежности къ какой-либо партіи — его партійная программа) основамъ союза изложеннымъ въ этомъ уставѣ, и, рѣшивъ вопросъ въ смыслѣ благопріятномъ для кандидата, вносятъ его въ списокъ членовъ союза.

§ 11. Средства союза составляются прежде всего изъ членскихъ взносовъ. Размѣръ взносовъ опредѣляется съѣздами: общими, всероссійскими — на нужды всего союза, мѣстными — на нужды мѣстныхъ организацій.

Мѣстные комитеты отчисляютъ въ пользу центральнаго извѣстную часть своихъ доходовъ согласно смѣтѣ, утверждаемой съѣздомъ.

Размѣръ ежегодныхъ членскихъ взносовъ устанавливается не ниже 1 рубля.

Кромѣ членскихъ взносовъ, средства союза могутъ увеличиваться единовременными пожертвованіями и пособіями, равно какъ и доходомъ съ публичныхъ лекцій съ продажи собственныхъ издѣлій и т. п.

§ 12 Для провѣрки отчетности и суммъ союза избирается каждымъ съѣздомъ ревизіонная комиссія, состоящая по крайней мѣрѣ изъ трехъ членовъ.

§ 13. Какъ въ центральныхъ, такъ и въ мѣстныхъ комитетахъ всѣ вопросы рѣшаются простымъ большинствомъ голосовъ.

Голосованію подлежатъ единственно только вопросы, не выходящіе изъ предѣловъ, предусмотрѣнныхъ основными положеніями устава (§§ 1 — 3).

Для измѣненія устава требуется участіе въ съѣздѣ представителей не менѣе $^2/_3$ (двухъ третьихъ) мѣстныхъ комитетовъ и большинство, по крайней мѣрѣ, $^3/_4$ (трехъ четвертыхъ) наличныхъ голосовъ.

§ 14. Въ случаѣ прекращенія дѣятельности союза направленіе его денежныхъ средствъ опредѣляется послѣднимъ съѣздомъ.

§ 15. Общимъ языкомъ союза, языкомъ центральнаго комитета, языкомъ общихъ съѣздовъ, равно какъ и сношеній центральнаго комитета съ отдѣльными мѣстными комитетами, признается языкъ русскій.

Мѣстные органы союза (мѣстные комитеты, мѣстные съѣзды) сами, по собственному усмотрѣнію, опредѣляютъ самый подходящій для ихъ внутренняго дѣлопроизводства и для ихъ преній языкъ, или хотя бы даже нѣсколько языковъ. (СПБ. Вѣд., № 115).

Къ вопросу объ организаціи въ Госуд. Думѣ національной украинской группы. *(Письмо А. Русова *).* Газета „Десна“ передъ лицомъ читателей Черниговской губерніи въ статьѣ г. Имшенецкаго сдѣлала мнѣ запросъ, почему я сочувствую организаціи въ государственной думѣ національной украинской группы, каковая организація по мнѣнію сотрудника этой газеты можетъ привести къ самымъ нежелательнымъ результатамъ для дѣла „народной свободы“. Я вынужденъ дать объясненіе, почему изумило меня то обстоятельство, что на первомъ собраніи группы депутатовъ, земляковъ нашихъ, среди членовъ партіи народной свободы не было представителей народа отъ Волынской и Подольской губерніи.

Да! я различаю ту свободу, какою пользовались по законамъ Солона граждане Аѳинскаго государства, но которая недоступна была илотамъ, отъ дѣйствительной народной свободы. Въ памяти моей рѣзко запечатлѣлось воспоминаніе о томъ, что въ старину учитель Новгородъ-Сѣверской гимназіи былъ уволенъ по 3-му пункту за то, что для бо-

---

*) Десна, № 57.

лѣе наглядная объясненія ученикамъ положенія „илотовъ“ указалъ имъ на хатки „крѣпостныхъ хохловъ“. Съ тѣхъ поръ я различалъ свободу условную для лицъ извѣстныхъ сословій и національностей и свободу всенародную.

Не вступая въ обсужденіе вопроса о томъ, на какихъ принципахъ можетъ быть организована та одна „отдѣльная національная партія“, какъ во всей странѣ, такъ и въ парламентѣ, о которой говоритъ г. Имшенецкій, я считаю себя обязаннымъ отвѣтить на то, почему „для г. Русова представляется необходимымъ въ интересахъ народа, чтобы его представители дѣйствовали въ думѣ по соглашенію съ земляками“? Причины тому очень просты.

Г. Русову извѣстно изъ фактовъ черниговскаго быта, что когда онъ прибылъ въ камеру земскаго начальника вмѣстѣ съ украинцами-крестьянами, какъ уполномоченный по одному съ ними дѣлу, то со стороны послѣдняго онъ услышалъ: „Вамъ что угодно?“ Крестьяне же удостоились окрика: „Ты куда лѣзешь? а тебѣ чего?“ Русовъ знаетъ, что если бы сегодня былъ октроированъ законъ объ упраздненіи сословій и равенствѣ всѣхъ гражданъ Россійской имперіи, то еще долго представители украинской національности на обращеніе къ польскому или русскому пану со словами: „я—братъ твой“ будутъ встрѣчать только насмѣшки, издѣвательства и грубые окрики, смыслъ которыхъ: „знай сверчокъ свой шестокъ!“ Русовъ подтвержденіе такого своего твердаго убѣжденія находитъ въ тѣхъ многочисленныхъ наблюденіяхъ отношеній пановъ къ „быдлу“ украинскому, какія ему случалось дѣлать и на лѣвой и на правой сторонѣ Днѣпра въ благословенной Богомъ и проклятой правящими силами Украинѣ. Онъ встрѣчалъ, напр., въ своей жизни барышню, по фамиліи Конашевичъ-Сагайдашну, которая при его догадкѣ, что она происхожденія украинскаго, мгновенно прекратила съ нимъ разговоръ, выразивъ жестами и гримасами презрѣніе къ защитнику отъ оскорбленій украинскаго имени и величественно удалилась. Много подобныхъ анекдотовъ и воспоминаній носитъ за своими плечами Русовъ, и эта тягостная ноша убѣдила его въ томъ, что защита „національныхъ“ интересовъ всего украинскаго народа и отдѣльныхъ индивидуумовъ этой породы есть защита простѣйшаго человѣческаго достоинства, что уравненіе правъ гражданъ немыслимо безъ уравненія правъ націй, населяющихъ наше громадное государство и что украинская группа въ думѣ не можетъ быть не демократическою.

Неудивительно поэтому, что Русовъ, будучи допущенъ на собраніе украинской фракціи партіи народной свободы и встрѣтивши тамъ большинство „пановъ“, въ числѣ которыхъ были признаваемые и „Десною“ за истинныхъ демократовъ г.г. Шрагъ, Чижевскій, Присецкій,

Свѣчинъ и др., изумился, отчего нѣтъ среди ихъ Штефанюка, Бея и многихъ другихъ, фамилій которыхъ извѣстны ему были изъ телеграммъ о результатахъ выборовъ на Украинѣ? Русовъ еще въ качествѣ земскаго статистика совѣтовалъ своимъ товарищамъ ѣздить по селамъ не для проповѣди своихъ взглядовъ, а для того, чтобы изъ ихъ жизненнаго опыта узнавать тѣ способы, которыми можетъ быть улучшено и земледѣліе и землеустройство. И теперь онъ полагаетъ, что передъ рѣшеніемъ аграрнаго вопроса соотвѣственно нуждамъ, накопившимся за цѣлые вѣка въ разныхъ областяхъ Украины, необходимо всѣмъ землякамъ, знающимъ областныя особенности этихъ нуждъ, посовѣтоваться и сговориться вмѣстѣ, для чего и нужно организовать національную фракцію, или группу одной партіи—партіи „народной“ (въ дѣйствительномъ смыслѣ этого слова) свободы.

Никакой не только „серьезной, но и какой бы то ни было опасности для дѣла народной свободы Русовъ не видитъ и не можетъ видѣтъ въ организаціи украинской фракціи. А что онъ правъ, то это доказываютъ факты послѣдующей жизни организовавшейся въ думѣ группы украинской. Если г. Концевичъ стоитъ только за свободу своего несдержимаго языка и угловатыхъ мыслей, то онъ не явится въ собранія этой группы, гдѣ рѣчь идетъ о народной (а слѣдовательно и національной) свободѣ; г. Иваницкій, замѣтившій разницу своихъ взглядовъ отъ тѣхъ, какіе заявлены были организаторами группы, отказался отъ записи въ эту группу. А явившійся впослѣдствіи въ собраніе группы подолянинъ Штефанюкъ могъ убѣдится, что Свѣчинъ, членъ этой группы, держится тѣхъ же демократическихъ убѣжденій по аграрному дѣлу, что и невидѣвшій его раньше подольскій крестьянинъ. Если рѣчь этого подолянина и рѣчь Свѣчина вызваны были однимъ и тѣмъ же желаніемъ, то какъ же имъ, будущимъ ораторамъ въ думѣ, не сговорится по кардинальнѣйшему вопросу и какъ не образовать группы фракціи, гдѣ можно было бы обмѣняться мнѣніями? Этого то Русовъ и желалъ, спрашивая, почему нѣтъ подолянъ, и нисколько не опасаясь разногласій между представителями народа отъ плуга и народниками изъ дворянскихъ гостинныхъ.

Товариство „Просвіта“. Київське губернське по справах про товариства присутствіе затвердило статут київського товариства „Просвіта“, заснованого гуртком київських українців на спомин Тараса Шевченка. Подаємо цей статут.

Постановленіемъ Кіевскаго Губернскаго по дѣламъ объ обществахъ Присутствія, состоявшимся 26 мая 1906 года за № 1-мъ, на-

стоящій уставъ утвержденъ и внесенъ, въ русскомъ его текстѣ, въ установленный реестръ Присутствія за 1906 годъ подъ № 1.

И. д. Кіевскаго Губернатора Вице-Губернаторъ Рафальскій. Завѣдующій дѣлопроизводствомъ (подпись неразборчива).

Мета Товариства.

1) Товариство має на меті допомогати розвиткові української культури і першим чином просвіті українського народу його рідною мовою, працюючи у Київі і в Київській губернії.

2) А для того Товариство має: а) видавати книжки, журнали, часописи і т. и. українською мовою, б) заводити свої бібліотеки, музеї, читальні, книгарні і т. и., в) споряжати публичні лекції і відчити, загально-просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, концерти, вистави, і т. и., г) заводити стіпендії, школи, захистки про дітей і дорослих, бюро праці і т. инші просвітні і добродійні заклади, д) оповіщати конкурси і премії за найкращі твори письменства та умілости.

Засоби Товариства.

3) Засоби Товариства складаються: а) з членських вкладок, жертв, процентів з капиталів і прибутків од майна, виданнів, предприємств Товариства і б) з зборів од вистав, концертів, відчитів, спектаклів і т. и., що будуть споряжатись од Товариства і на користь йому.

4) Грошовими тратами Товариства порядкують Загальні Збори, або Рада у тих межах, які визначили їй Загальні Збори, або на підставі постанов тих Зборів.

Склад Товариства.

5) Членами Товариства можуть бути повнолітні особи обох полів, опріче тих, які не мають права належати до Товариств на підставі загальних законів.

6) Члени Товариства діляться на почесних, дійсних, і членів-співробітників і вибірають їх Загальні Збори таємним голосуванням; нових членів рекомендує Рада або не менше, як 3 члени, і йменa кандидатів Рада оповіщає за два тиждні перед виборами.

7) Почесних членів вибірають Загальні Збори з членів, чи й з не-членів Товариства за особливі заслуги Товариству, або за вельми

користну роботу на полі літератури, науки, умілости, або громадської діяльности.

8) Дійсні члени платять що-року до каси Товариства членську вкладку 3 карбованці. Дійсні члени, які зроблять вкладку не менш як 100 карб. за один раз, звуться довічними членами.

Увага. Загальні Збори можуть своєю постановою побільшити, або зменшити членську вкладку.

9) Члени-співробітники мають такі самі права, як і дійсні, і допомогають Товариству своєю працею.

10) Члени Товариства: почесні, дійсні і співробітники мають право рішати всі справи Товариства на Загальних Зборах і подавати їм через Раду свої заяви і пропозіції.

11) Вибрані члени одержують права дійсних членів Торариства тоді, як заплатять членську вкладку, або частину її, коли вона платиться частинами.

12) Членів, яких діяльність не відповідає статутові або суперечить меті Товариства, Загальні Збори можуть виключити більшістю $^2/_3$ голосів присутних членів.

13) Товариство може заводити в районі своєї діяльности місцеві філії.

Порядкування справами Товариства.

14) Справами Товариства порядкують Загальні Збори членів і Рада його, що пробуває у Київі.

15) Рада порядкує всіма справами Товариства і являється його заступником скрізь і завжди.

16) Рада Товариства складається з 8 членів, яких вибірають Загальні Збори на 2 роки. Опріче того Загальні Збори вибірають що-року ще трьох кандидатів на членів Ради, щоб заступати тих, які вийдуть з Ради до часу, на який їх вибрано.

Увага. Коли треба буде, число членів Ради і їх кандидатів може бути змінено постановою Загальних Зборів.

17) Що-року з Ради виходить $^1/_2$ членів, перший рік по жеребу, а потім по черзі. На місце тих, шо вийшли, Загальні Збори вибірають нових і можуть знов вибрати тих самих, що вийшли.

18) Рада вибірає що-року з проміж себе Голову, Товариша Голови, Скарбника і Секретаря і поділяє проміж себе усі инші обов'язки.

19) Засідання Ради бувають звичайні, не менш одного разу на місяць, і надзвичайні, які скликає Голова, або його Товариш тоді, коли сього треба, з власної ініціятіви, або коли заявить про те $^1/_3$ членів Ради.

20) Засідання Ради стають правоздатними, коли збереться не менш як $^1/_2$ її членів і Голова або його Товариш.

21) Всі діла у Раді роз'язуються звичайною більшістю голосів присутних у засідані членів; коли голоси поділяться на-рівно, перевагу дає голос Голови.

22) Опріче Ради, Загальні Збори вибірають що-року Контрольну Комісію з трьох членів і двох кандидатів до них.

23) Що-річні справоздання і обрахунки Ради повинна попереду розглянути Контрольна Комісія, яка подає до Загальних Зборів свою постанову про них.

Увага. Для справоздання рік лічиться з 1 січня до 31 грудня.

24) Щоб улаштовувати окремі справи і порядкувати окремими інституціями Товариства, Рада може вибірати окремі комісії з проміж своїх або инших членів Товариства. Такі-ж комісії можуть вибірати й Загальні Збори.

25) Загальні Збори бувають звичайні і скликає їх Рада що-року, і надзвичайні, які скликає Рада коли треба, з власного приводу, абож коли того вимагатиме,—пояснивши мету таких Зборів,—не менш як 15 членів Товариства або Контрольна Комісія. У такому разі Збори повинні бути скликані не пізніш, як через місяць після такого вимагання, поданного на письмі.

26) Перші Загальні Збори складаються з фундаторів Товариства, які у томуж таки засіданні вибірають нових членів Товариства без звичайної (п. 6) рекомендації.

27) Про день, годину й місце Загальних Зборів Рада сповіщає завчасу всіх членів Товариства, визначивши всі справи, що мають бути поставлені до розгляду Зборам.

28) Загальні Збори стають дійсними, коли на них буде не менш як $^1/_2$ Ради і число членів Товариства, рівне $^1/_3$ числа членів, що живуть у Київі. Щоб розв'язувати питання про зміну Статуту і про скасування Товариства, треба, щоб було на Зборах число членів Товариства рівне $^2/_3$ числа членів, що живуть у Київі. Коли Збори не могли відбутись через те, що не зібралося на нихъ вище-згадане число членів, то не пізніше, як через 2 тиждні мусять бути скликані другі Збори, які вважаються дійсними скільки-б ні прийшло на них членів.

29) Загальні Збори вибірають що-разу голову й писаря Зборів з присутних членів.

30) Загальні Збори порядкують ось якими справами: вибірають членів Ради, Контрольної Комісії та инших органів і кандидатів до них; виробляють накази для діяльности цим органам, провіряють і затверджують справоздання і обрахунки Ради; вибірають нових членів Товариства з рекомендованих кандидатів; визначають порядок трат з капиталів Товариства; розв'язують питання про придбання, продаж і заставу майна Товариства, про позички і взагалі рішають усякі питання що до діяльности Товариства.

31) На Загальних Зборах усі справи й питання, опріче показаних у § 32, розв'язуються більшістю голосів (таємним чи прилюдним голосуванням) присутних на Зборах членів, які мають право голосу.

Увага. Право голосу на Загальних Зборах мають тільки ті члени, які заплатили постановлену членську вкладку на той самий рік.

32) Щоб рішати питання про продаж нерухомого майна, про трати з основних капиталів і про позички, про зміну статуту і скасування товариства, —треба не менше як $^2/_3$ голосів усіх присутних на Зборах.

Права та обов'язки Товариства.

33) Товариство має право на законних підставах набувати для своїх потреб рухоме й нерухоме добро, а також продавати й заставляти його, робити позички, умови і т. и., що буде треба для мети Товариства, а також обороняти свої справи через відпоручників Ради у всіх інституціях і скрізь, де може бути в тому потреба.

34) Члени Т-ва мають полегкості, як купують видання Т-ва і у всіх інституціях його, в мірі, яку постановлять Загальні Збори.

35) Товариство має печать зо своїм назвищем.

36) У своїй діятельності Товариство підлягає всім істнуючим державним законам.

Про скасування Товариства.

37) Коли Товариство перестане істнувати, все майно його, постановою остатніх Загальних Зборів членів Товариства, передається одному з просвітних товариств за для тієї ж самої мети.

Колысь і тепер. [1]) (*Депутати з України в комісії року 1767 і теперішні посли до державної думи*). Настав для нас час великої ваги. Народні посли, обібрані в думу, мусять прикласти усіх сил, щоб здобути державі новий лад життьовий, здобути кожному народові його законні права. Посли українські, борючись разом з иншими за права для всеї людности в державі, повинні попереду всього дбати про права та кращу долю свого народу. 25 милійонів люду українського на них покладається, 25 мілійонів сердець, як одно, надією сповнено, що посли українські, заступники їхні, не зрадять. Увесь, великий числом, — бо другий в Славянщині, — народ, але як ніхто инший в Европі зневолений, — на послів своїх, як на визволенців з неволі тяжкої, довговічної, уповає. Посли українські! В наших руках — доля усього народу. Будьте, як леви, одважні, загартуйте серця в собі, і стійте мужно, як лицарі, бороніть рідний край, рідний люд, скільки снаги вашої...

Сто сорок літ минуло як року 1767, за царювання Катерини, покликано так само було до Петербургу з усієї держави послів з наказами про те, якого ладу бажають люде найбільше. Поїхали тоді і з України лівобічної (правобічна ще під Польщею була) українські посли — од шляхти (дворян), городів та козаків, і накази писані, чого їм домагатися треба, повезли.

Повезли подекуди наші посли накази і тепер, та одначе, хоч ми на 140 літ пізніше послів своїх виряжаємо, і за час цей повинні були краще од прадідів своїх долю свою та люду свого розуміти, та чи чуємо ми, щоб правнуки хоч так, як прадіди, долю і волю рідного краю обороняли? Чи розуміють наші посли українські *усі*, як тієї волі та долі здобути? Чи не слід би було декому з них до дідівської науки обернутися, та поглянути, в чому лік уже в ті давні часи старі люде для краю свойого добачали?

Посли тоді були від шляхти української, городів та козацтва. Певно, що кожні з них про свої власні болячки найбільше дбали: шляхта — щоб землю за нею міцніше було записано, городи — щоб вільніший торг їм був, але всі посли, од шляхетських і до козацьких на одному погожувалися: *волі народові немає*, права люду українського, забезпечені на раз царським словом, немилосердно поламано. Правда, шляхта (дворянство) про це тільки злегенька нагадує, за те городи та козаки усю правду отверто царині Катерині виказують.

Нехай послухають і наші посли українські, як люд простий, козацтво, та міщане українські послів своїх в столицю московську тоді виряжали. Ось пишуть в наказі свойому лубенські міщане.

---

[1]) Гром. Думка, № 96 і 97.

„Більш як сто літ минуло одтоді, як український народ, живучи здавна з Польшею та з Литвою, мав у всьому рівність, і тими, що й вони, вольностями та правами користувався, а нарешті, розлючений та ображений великими неправдами, а найбільше позбавленям їхньої віри, прав та вольностей стародавніх, після довголітньої кривавої війни та багатьох славних над ними побід, з під їхньої руки вибився і з гетманом своїм Зіновієм Богданом Хмельницьким, не по нужді якій, але з доброї волі під високодержавну руку царя і великого князя Олексія Михайловича піддався".

Точнісінько таке саме читаємо і в наказі стародубських козаків, які подають ще до того таке:

„І царь Олексій з ласкою великою подав надію і ствердив: не тільки удержувати та соблюдати український народ на всіх тих правах, привілеях та вільностях, на яких він був під королями польськими та великими князями литовськими, але й особливу ласку мати до нього обіщав. Статі ті (про вільности і права), коли настановлювано нових гетьманів після Хмельницького, стверджувані були кожного разу всероссійськими царями". Так — царь Петро I, року 1709 маніфестом своїм „за подписаніем собственния своея руки" пригадав, що „жоден під сонцем народ такими свободами, привілеями та полехкостями похвалитися не може, як з його царської ласки Малоруський народ, і що царь жодного пенязя в казну збірати з нього не велить", і ласкаво надію подав, що як до того часу на правах та вільностях оставався він непорушно, так і наперед все те свято удержуватиметься, що обіщано було, коли приймано його в підданство.

А обіцяно було те, чого царь Петро і не збірався додержувати і щиро руйнував, хоча в маніфесті обіцянку „свято удержувати" давав. Обіщано було в статях Богдана Хмельницького і царською рукою потверджено, що Україна на своїй вільній волі зостається: обіратиме гетьмана собі та усяку старшину козацьку і сама своїми справами заправлятиме по давніх законах своїх, а Москві тільки певний податок грошовий засилатиме, війська має держати 60,000; суд виборний, козацький; козаки повинні тільки військову службу знати, а од податків та инших обов'язків були вільні, кожен вільно може мати в своєму добрі „винний" (горілчаний) промисел,—виробляти та продавати горілку, мед, пиво, та иниe.

Царі московські, кожен, сідаючи на престол, про українців ізгадували: „а мы васъ всегда будемъ сохранять при прежнихъ вашихъ правахъ, и вольностяхъ, а въ томъ бы вамы на нашу Государскую милость быть благонадежны". Петро I, що чи не найбільшу кривду Україні подіяв, також писав: „особливо малороссійскому народу все

обѣщанное по принятію ихъ подъ Высокодержавную руку Отца Нашего... свято содерживали, и впредь содерживать будемъ, и они при правахъ своихъ и вольностяхъ вѣчно въ покоѣ и тишинѣ благополучно жительствовать могутъ". Та проте уже за царицї Катерини нічого од тих вільностей не лишилося: гетьманство скасовано, Січ запорожську зруйновано, та великої праці прикладувано, щоб коли можна — навіть українську породу винищити: щоб усі „русскими" поставали.

Пропала воля, давні права вільного люду українського, погасла надія на краще життя, і козаки Стародубські не дурно в наказі скаргу записали, що „тепер ми усякі тяжкі повинности, так як і мужики, одбуваємо", та благають, щоб давніщі привілеї та вільности їм повернуто.

„Нема, ласкава Царице, в Малій Россії ні одного стану людей, — пишуть українські депутати, склавши одне спільне од послів українських прохання, — який би сказати міг, що він цілі давніщі свої права та привілеї має, а як що які в которого і залишилися, то і ті служать „только къ весьма слабому ихъ защищенію и охраненію", бо орудують ними та перекручують по своїй уподобі „главные над Малою Россіею правители".

Коли на таке лихо скаржилися ще тоді, то щож тепер сказати повинні наші посли, маючи тяжкий досвід неволі та злиднів, в яких наш народ 140 літ перебуває?

Українські посли, — шляхетські, городянські та козацькі, обрадившися разом, в цій справі таку постанову зробили: щоб було повернуто в цілості усі давні права, привілеї, вольности, свободи та звичаї усих загалом і кожного чину (стану) з'особна, а власне: шляхетства (дворянства), духовенства, міщан, козаків і всього українського люду — усе, що дано було і затверджено за ними королями польськькими, та великими князями литовськими, та щоб були вони „въ вѣчныя времена содержимы и сохраняемы безъ всякаго нарушенія и отмѣны, въ такомъ точію разумѣніи, какъ оныя написаны и заключены"...

Чи треба ще ясніше було заявля и, що люде українські домагаются давніх прав своїх, які царі московські непорушно соблюдати присягалися, та проте зламали, а разом з тим вимагають, щоб „главные над Малою Россіею правители" закони й права їхні питомі тільки так розуміли, як вони записані і затверджені були? Ганебна політика бюрократії далася взнаки уже прадідам нашим, а що ж то ми, правнуки, мусимо на цее сказати?

Як бачимо, усі посли українські на тому погодилися, що життя України безправне й поневолене урядом братнього народу, до якого Україна в спілку пристала, — не повинно далі таким бути. Треба давні права українському люду вернути. Це одно, і найголовніше.

Другу знов постанову посли таку ізробили: „заснованія на Україні урядів („правленій“), що відповідатимуть нашим правам та привілеям, є одною з найголовніших загальних наших потреб. А тому ласкаво просимо, пишуть колишнісь посли од України, щоб „малороссійскія правительства“ заведено було на основі прав і привілеїв наших, тоб-то, щоб в цівілнних та земських справах суд і рішенці видавано по своїх, в військових — по своїх, а міщанських — теж по своїх правах і звичаях, і видавали їх люде виборні та щоб ніколи одні справи з другими не перемішувано, бо од тієї путанини безладдя на Україні постало“.

І ця постанова — неначе для нас її зроблено.,. Чи може бути більша плутанина, з якою справою куди удаватися, та ще до суддів, що й мови української не розуміють? І ми домагаємося, щоб судді були виборні із своїх людей та давнім звичаєм, людей свого краю на рідні мові судили.

Із земською та городською справою за 140 літ ми й на крок не поступилися: земської самоуправи, якої бажали посли р. 1767 — немає і досі. Наші посли мусять тепер „малороссійскі правленія“ здобути на основі давніх прав і привілеїв наших: для свого краю, з своїх людей, і рідній мові своїй...

Як дивилися прадіди-посли на освіту народню? Та, мабуть, чи не глибше, як наші сучасні освічені навіть люде, „Нехай цариця зробить нам ласку—дозволить завести на Вкраїні „на коштѣ казеннomъ“ з українських коморних митових прибутків *університет* в городі Переяславі, „яко сей городъ не послѣдній между Малороссійскими первѣйшими городами, въ которыхъ и отдѣльное состояло Россійское (українське) княженіе и совершилось въ немъ первоначальное Гетмана Богдана Хмельницкаго съ Малой Россіею подданство“. Посли домагались вищої освіти для краю свойого тоді, коли в Московщині ще тільки що перший університет було засновано, та до якого за профес орів людей з України, з київської академії виписувано. Про нижчу школу посли не згадують, бо школи були тоді у кожній парафії, в той час їх більше було, як зараз по земських губерніях Лівобічної України... І тільки, як Московщина дуже узялася по Вкраїні господарити, то школи наші українські дуже скоро посчезали: на початку XIX століття їх і з свічкою треба шукати було... Так московський уряд Україну просвітив!

Велика кривда людові нашому і тоді і тепер од надмірних податків була і зараз діється. Послухаймо, що посли наші тоді про це ухвалили. „Внутрішні установи, тоб то звичай головного уряду обкладати податками, побірати усячину, виганяти людей на роботу—заведено без нашої згоди і вельми тяжко для нас та образливо, бо такі установи,

по привілеях наших, мають бути заведені і заводилися в давніші часи тільки за згодою шляхетства та усіх чиновних людей на радах, а в справах важніших треба було згоди ще й инших станів—міщан та козаків; і в тих випадках, коли і грамоти попередники Вашого царського Величества гетьманові присилали, то завжди в них прописано було, щоб він, гетьман, заводив такі внутрішні установи та розкази на раді за згодою старшини казацької, війска і всього поспільства (простих людей) і щоб вони не були „къ отягощенію и разоренію малороссійскаго народа", і завжди *кожен повіт мав волю на такі установи пристати або не пристати* та подати гетьманові або раді одказ, що така чи инша установа обтяжить людей". А тим часом що воно діється? Гетьман та настановлені замісць них „главныя правительства" почали такі „несносні та отяготительні" для люду українського розкази видавати, не кличучи нікого з громадянства на раду, так людей неправедними податками, усякими здирствами пригнітили, що од тих „въ Малой Россіи никогда не бывалыхъ и неслыханныхъ учрежденій" український люд такого страху набрався, що „многія тысячи онаго безвѣстно разбѣжались, и отъ времени до времени побѣга умножаются, а другія изнуряются бѣдностью и нищетою". І от, щоб того усього запобігти, посли домагаються, щоб усі такі новітні установи було скасовано, та наказано наперед таких установ ніколи не встановляти, але „чтобъ подати и поборы учреждены были постоянныя и съ правами и привилегіями нашими точно сходствующія, которыхъ бы никакое правительство ни прибавить, ни убавить, а колми паче другихъ вновь наложить не могло безъ общаго малороссійскихъ чиновъ (станів) согласія".

І в сьому домаганні українські посли XVIII століття обстоюють за те, що в XX столітті посли українські мусять також здобути: щоб жадних податків на Вкраїні, без згоди уповажнених народніх в місцевих самоуправах, ніхто, „никакое правительство" не смів на людей накладати або їх зміняти.

Земельного питання також посли не могли обминути. Та як посли не з одного хліборобського люду були, а були і панські, шляхетські заступники, то й питання про землю не однаково вони розглядали,— кожні по свойому, і в спільному прошенії од усіх послів про цю дражливу справу промовчали. Довідуємося про неї з окремих посольських наказів.

Посли од шляхти обстоюють, шоб земли ті, що багато дехто з дідичів та старшини козацької займанщиною, як порожні земли, узяв та на них цілі села оселив, садки та гаї засадив, скотину розплодив, млини побудував,—то щоб землі такі, хуторі, ліси, сінокоси та инше на віки за ними і нащадками їхніми записані були, бо „останніми

часами одписують їх багато в казну та силомиць приватні люде одбірають". Дворяне стоять, щоб маєтности їхні за ними міцно затверджено було.

Того самаго і козаки українські, селяне домогаються, а власне для того, щоб панство обманством усяким видерти землю їхню сили не мало. Щоб добра наші, пишуть козаки, якто: „грунты, мельницы, отчины и всякія угодья, наслѣдныя, наданныя, купленныя и занятыя, по крѣпостямъ и по природному праву владѣемыя, въ безпрепятственномъ владѣніи и употребленіи намъ всегда тверды были"; щоб затверджено було зайняті прабатьками козацькими землі, на які жадної купчої немає, і з усих їх ніякого мита (пошлин) та оплатків не бралося, щоб „по прежнимъ Малороссійскимъ правамъ и вольностямъ" вільно було і казакам куповати та продавати козацькі маєтности так, як і шляхті (дворянам), бо урядом московским це їм заборонено було.

Нарешті ще про торговлю изгадується. Як шляхта так і козаки, а особливо городяне, обстоюють за те, щоб вільний повсюди був промисел, особливо горілчаний, продаж усяких трункив по своїх хатах, а окрім того усячини, яку їхній край постачає: конопель, олії, меду, воску, сала, „найпаче же тѣм козакам, кои достаточного грунта не имѣют", а живут в городі та з торгу тільки й удержуються,—взагалі, щоб промисел вільний всім був: в середині краю без мита.

Прислухайтеся, найласкавша Царице,—зверталися до Цариці Катерини посли українські,—прислухайтеся до голосу тисячів люду, що через нас до Вашого Величества прохання і сльози свої подають! Послухайтеся голосу великої душі своєї, і побачите тоді, які правдиві прохання його, яка безмірно велика нужда його, що гнітить його без жодної його провини. Залишіть нам усі давні привілеї, вольности, свободи, звичаї наші, заснуйте самоурядования („правительства") на основі тих вольностей і прав, і Ви одвернете нужду, злидні та горе од усіх загалом і од кожного з'особна, і тим самим забезпечите благий намір Комісії Вашої, тоб-то *цілість держави і народнього добра.* Заставте, найласкавіша Царице, такий великий числом народ за оновлення свое вам пам'ятники та жертвенники не на землі і в повітрі, а в серцях збудовати!"

Та цариця Катерина II не зважила на благання послів з України і замісць „оновлення" українського люду—кріпацькі кайдани на нього скувала, вельможам своїм їх землі, їх сем'ї раздарувала.

„Катерино, Катерино,
Що ти наробила.
Край веселий, степ широкий
Тай занапастила,—

заспівав народ на Україні.

Приспала Катерина долю України, приспали й наступники її ... І знову, більш як через сто літ люд той зо сну прокидається, знову про „вольности“ свої зачинені давні літа в бюрократичних льохах, допоминається. Та на сей раз не з слізним проханням посли українські до столиці пішли, не ласки там благати собі будуть, а уповажені народом волю та долю йому здобути,—мусять, права, належні йому, занедбані урядом віддавна, народові знову вернути, вольности давні, пристосовані до новітнього життя, воскресити... На послів наших ми тепер покладаємо те, чого тоді посли од цариці Катерини сподівалися... І вони повинні вибороти нам національну самоуправу, освіту, вільне життя,—землю і волю,—і добрий лад в нашім краю, бо без цього, народ наш ніколи з злиднів не виб'ється.

Посли українськи! Доля українського люду в ваших руках... Стійте твердо, міцно, борітеся сміливо! Виборіть долю народові, виборіть волю... В серцях всього люду вам нехай буде пам'ятник до віку, до суду!..

В. Доманицький.

Исторія и этнографія Малороссіи, какъ предметы преподаванія въ харьковскомъ университетѣ [1]], Въ харьковскій университетъ поступило нѣсколько прошеній о введеніи въ курсъ университетскаго преподаванія исторіи украинской литературы, языка, этнографіи и права. Одно изъ этихъ прошеній, черниговское, изложено по-малорусски; другое—полтавское—по-русски; харьковское представляетъ повтореніе полтавскаго. Судя по газетнымъ сообщеніямъ, подобныя прошенія направлены также въ одесскій и кіевскій университеты. Несомнѣнно, они будутъ обсуждаться сначала въ факультетахъ историко-филологическомъ и юридическомъ, затѣмъ въ совѣтахъ, вызовутъ различныя мнѣнія, различные взгляды и, быть можетъ, въ частностяхъ

---

[1]) Докладная записка въ историко-филогическій факультетъ харьковскаго университета.

весьма различныя рѣшенія, въ зависимости отъ наличности такихъ спеціалистовъ, которые немедленно могли бы выступить въ роли лекторовъ, въ зависимости отъ сношеній съ высшими властями, отчасти въ зависимости въ общихъ политическихъ взглядовъ членовъ коллегій, наконецъ, въ зависимости отъ матеріальнаго обезпеченія преподавателей новыхъ предметовъ мѣстнаго значенія: размѣра вознагражденія и постояннаго источника покрытія расходовъ. Вообще, возникаетъ множество такихъ вопросовъ, относительно разрѣшенія которыхъ въ прошеніяхъ нѣтъ никакихъ указаній. Университеты будутъ обязаны, при осуществленіи прошеній, отыскать достаточно свѣдущихъ преподавателей, которые, по своему образовательному цензу или ученой степени, должны удовлетворять общимъ университетскимъ научнымъ требованіямъ и вдобавокъ должны еще обладать хорошимъ знаніемъ малорусскаго языка, въ виду выраженнаго просителями желанія, чтобы преподаваніе малорусскихъ предметовъ шло на малорусскомъ языкѣ. На послѣднее обстоятельство можно смотрѣть, какъ на весьма важное, въ интересахъ края и просителей, и на самое трудное относительно возможности выполненія.

Преподаваніе малорусскихъ предметовъ можетъ быть проектировано или въ формѣ обязательныхъ предметовъ по историко-филологическому факультету, или въ формѣ необязательныхъ курсовъ для всѣхъ желающихъ, независимо отъ факультета. Въ первомъ случаѣ не можетъ быть рѣчи о малорусскомъ языкѣ, какъ предметѣ преподаванія. Харьковскій университетъ обслуживаетъ такой раіонъ, въ которомъ большинство населенія состоитъ изъ великоруссовъ и въ составъ котораго входитъ разноплеменный Кавказъ; потому русскій языкъ, представляется для харьковскаго университета необходимымъ. Полтавцы и черниговцы входятъ въ составъ кіевскаго учебнаго округа. Въ Харьковѣ студенчество состоитъ изъ малороссовъ Харьковской губерніи и немногихъ прилегающихъ къ ней уѣздовъ Курской и Воронежской губерній и въ большинствѣ изъ великороссовъ губерній Тамбовской, Пензенской, Курской, Воронежской, земли войска Донского; для послѣднихъ малорусскіе предметы могутъ быть чужды, а малорусскій языкъ непонятенъ.

Другое дѣло—необязательные курсы. Они могутъ привлекать слушателей со всѣхъ факультетовъ, изъ людей живущихъ въ Малороссіи, любящихъ украинскій языкъ, интересующихся украинской стариной и современнымъ бытовымъ и правовымъ положеніемъ малорусскаго народа. Спаянные общими интересами, они будутъ дорожить малорусскимъ языкомъ преподаванія, въ виду выраженія въ немъ дорогого имъ личнаго народнаго облика. Имъ нужно и дорого живое малорус-

ское слово, какъ наиболѣе подходящая форма для проявленія наиболѣе характерныхъ сторонъ народной души.

Въ научномъ и матеріяльномъ отношеніяхъ необязательное преподаваніе должно быть такъ же хорошо и прочно обезпечено, какъ и всякое другое обязательное.

Нельзя сказать, чтобы малорусскіе предметы преподаванія были для харьковскаго университета совершенной новостью; задолго до петиціи о нихъ здѣсь думали и заботились. Не было, правда, никогда малорусскаго языка, какъ предмета преподаванія, и не могло его быть, при общемъ на него гоненіи и принципіальномъ его отрицаніи со стороны всѣхъ властей. Преподаваніе же малорусской старины и языка было вводимо въ разные курсы и разными преподавателями, большею частью эпизодически и случайно. Много малорусскаго содержанія было въ лекціяхъ Потебни по филологіи и теоріи словесности, еще ранѣе въ лекціяхъ и темахъ Срезневскаго и Метлинскаго. Въ новое время проф М. Е. Халанскій иногда останавливался на малорусскомъ языкѣ, а проф. Д. И. Багалѣй посвящалъ большіе курсы малорусской исторіи. Пишущій эти строки началъ свою службу въ харьковскомъ университетѣ съ вступительной лекціи о малорусскихъ думахъ. Это была моя первая въ университетѣ лекція; предложена она была мнѣ самимъ факультетомъ, по его выбору, должно быть, по внушенію Потебни, пожелавшаго такимъ образомъ, съ первой лекціи дать извѣстный мнѣ наклонъ въ сторону южнорусскихъ изученій. Впослѣдствіи я неоднократно читалъ обязательные курсы о малорусской народной поэзіи и о южнорусской литературѣ XVII ст.

Число слушателей-студентовъ по малорусскимъ предметамъ всегда было невелико, какъ у меня, такъ и у другихъ преподавателей новаго времени, моихъ товарищей; но мы, преподаватели, съ удовольствіемъ можемъ назвать нѣкоторыя имена нашихъ бывшихъ слушателей, какъ лицъ, нынѣ уже весьма заслуженныхъ въ области серьезнаго научнаго изученія малорусскаго юридическаго быта, исторіи города Харькова, исторіи Запорожья, малорусской этнографіи, заговоровъ, быта.

Возвращаясь къ украинскимъ петиціямъ, нужно прежде всего отмѣтить то важное обстоятельство, что всѣ перечисленныя въ нихъ науки представляютъ весьма большія трудности для университетскаго преподаванія вообще, по малой ихъ разработанности и неприспособленности къ университетскому преподаванію. Для введенія науки въ университетскіе курсы еще мало однихъ свѣдѣній, какъ бы они ни были научно богаты. Нужны еще методы, пріемы, планомѣрныя про-

граммы, распредѣленіе матеріала, въ наиболѣе плодотворномъ и цѣлесообразномъ соотношеніи съ другими науками. Все это вырабатывается съ годами усиліями многихъ дѣятелей. Каждый университетскій предметъ преподаванія имѣетъ свою исторію и свои авторитеты, а въ Германіи—этой классической странѣ науки—свою школу, въ видѣ преемственности научныхъ направленій и нравственныхъ личныхъ связей. Тутъ же, въ малорусскихъ предметахъ, необходимо многое заново начинать и сразу заново создавать соотвѣтствующее содержаніе, методъ изложенія и языкъ. Отъ новыхъ преподавателей потребуется большая затрата умственныхъ и нравственныхъ силъ, большая любовь къ дѣлу, обширныя знанія, строгій критическій умъ, смѣлая мысль и свободное слово. При такихъ условіяхъ не только молодой преподаватель, но и старый, опытный профессоръ задумается надъ вопроссомъ unde ingenium par materiae"—по силамъ-ли и умѣнію задача; но какъ бы то ни было, а поработать въ этомъ направленіи нужно, и какъ старый, такъ тѣмъ болѣе и скорѣе молодой профессоръ можетъ опереться на другую латинскую поговорку—utere velis totos pande sinus—для пользы дѣла нужно напречь всѣ силы, и такъ какъ у молодыхъ преподавателей должно быть болѣе смѣлости и бодрыхъ силъ, то въ этомъ университетскомъ контингентѣ и нужно искать первыхъ работниковъ по новому хорошему научному дѣлу.

Трудна для преподаванія малорусская исторія, значительно труднѣе преподаваніе исторіи малорусской литературы, наконецъ, крайне затруднительно преподаваніе этнографіи и исторіи права. Каждый предметъ въ значеніи научной разработки имѣетъ свои камни преткновенія, а въ этнографіи въ приложеніи къ Малороссіи открываются трудно проходимыя дебри богатаго, сложнаго и совсѣмъ неразработаннаго матеріала.

По малорусской исторіи есть много превосходныхъ монографій В. Б. Антоновича, Н. И. Костомарова, В. С. Иконикова (напр., книга о Кіевѣ), Д. И. Багалѣя, М. С. Грушевскаго. Д. И. Эварницкаго, и съ помощью ихъ можно построить цѣнныя и интересныя университетскія лекціи, тѣмъ болѣе, что проф. Грушевскій далъ уже цѣльные курсы.

По малорусской литературѣ есть значительные пробѣлы. Древняя литература до XVII ст. въ приложеніи къ южной Россіи мало изучена. Многочисленнымъ и цѣннымъ изслѣдованіямъ южно-русской литературѣ XVI и XVII ст. не дано общаго обзора; нѣтъ свода мнѣній и разногласій; нѣтъ учета и критики матеріаловъ и пособій. XVIII вѣкъ представленъ почти исключительно трудами одного лишь ученаго великоросса—проф. Н. И. Петрова. Лишь Г. С. Сковорода представленъ въ солидномъ изданіи и имѣетъ большую литературу. Новая малорус-

ская литература, за исключеніемъ Котляревскаго и Шевченка, весьма слабо разработана. Цѣлые отдѣлы старинной литературы, напр., лѣтописи, житія святыхъ, остаются неизслѣдованными. Нѣкоторые старинные памятники, цѣнные и интересные по содержанію и языку, остаются въ полной неизвѣстности и въ забвеніи, напримѣръ, „Слово о бездождіи", изданное еще въ 1856 г. и съ тѣхъ поръ кажется, болѣе не упоминаемое.

Преподаватель малорусскаго языка нѣсколько лучше обставленъ, благодаря трудамъ Огоновскаго, Потебни, Житецкаго Крымскаго и Соболевскаго. Житецкій даетъ красивую и стройную картину, развитія малорусскаго литературнаго языка, Соболевскій и Науменко—его фонетическаго строенія, Крымскій раскрываетъ тонкости критическаго анализа, Потебня вводитъ въ глубь синтаксиса и лексики; но и тутъ не мало затрудненій, напримѣръ, въ отсутствіи надлежащей исторической хрестоматіи. Преподавателю приходится пользоваться въ своемъ родѣ отличнымъ, но для преподавателя малорусскаго языка недостаточно полнымъ сборникомъ древне-русскихъ памятниковъ проф. Смирнова.

Библіографія Е. И. Якушкина, изданія и ислѣдованія Кистяковскаго, г-жи Ефименко, Д. П. Миллера даютъ преподавателю исторіи права въ Малороссіи—серьезную фактическую опору; но въ общемъ пособій мало, и дѣло спеціалистовъ высказаться, находятъ-ли они въ современной научной литературѣ достаточное основаніе для построенія спеціальныхъ университетскихъ курсовъ; неспеціалистамъ эта область представляется весьма мало извѣстной и мало изученной. Податели прошеній въ этомъ отношеніи имѣютъ несомнѣнно лишь смутныя представленія, что обнаруживается, между прочимъ, въ наименованіи исторіи права въ нѣкоторыхъ петиціяхъ „звычайнымъ правомъ", т. е. въ суженіи и ограниченіи задачи однимъ обычнымъ правомъ", что въ приложеніи къ Малороссіи, гдѣ дѣйствовали Магдебургское Право и Литовскій Статутъ, слишкомъ недостаточно, тѣмъ болѣе, что въ раіонѣ Полтавской и Черниговской губерній до сихъ поръ дѣйствуютъ нѣкоторые остатки стараго литовскаго права. Исторія права въ Малороссіи во всякомъ случаѣ предметъ въ высокой степени интересный и поучительный; въ настоящее время въ особенности любопытно ознакомиться съ охранными и жалованными грамотами и договорами, чтобы видѣть, какъ ограждали малороссіяне свои права въ далекое старое время, какъ велики въ этомъ отношеніи потери, и чѣмъ онѣ были вызваны.

Малорусская этнографія имѣетъ громадный сырой матеріалъ изъ сборниковъ и разныхъ описаній, равно какъ много монографій по от-

дѣльнымъ спеціальнымъ вопросамъ, и ни одного труда въ духѣ планомѣрнаго и систематическаго научнаго построенія, необходимаго для университетскаго преподаванія. Фактовъ, какъ волнъ морскихъ, необозримое множество, и ни одного корабля для дальняго по нимъ научнаго плаванія.

Сколько мнѣ извѣстно, преподаваніе этнографіи шло лишь въ одномъ московскомъ университетѣ, если не ошибаюсь, этнографіи всеобщей, для построенія которой западная научная литература даетъ нынѣ хорошія пособія. Опираясь на Тэйлора, Леббока, Бастіана, Энгельса, Вайца, Пешеля, Ратцеля, Шурца, Липперта, можно по всеобщей этнографіи провести болѣе или менѣе стройные университетскіе курсы. На земномъ шарѣ, и въ частности въ Россіи такъ много народовъ, что можно въ теченіе многихъ лѣтъ читать въ университетахъ этнографію, не подходя близко къ малороссамъ, а между тѣмъ составители петицій, несомнѣнно, имѣютъ въ виду именно свой народъ и желаютъ ознакомиться съ современнымъ его бытомъ, преданіями, пѣснями, міросозерцаніемъ, религіозно-нравственными стремленіями, экономическимъ положеніемъ, равно какъ съ современной научной литературой о малорусскомъ народѣ; но всѣ многочисленныя по симъ статьямъ данныя чрезвычайно разбросаны, и работниковъ для ихъ оцѣнки и изученія крайне мало. Для одного только Старобѣльскаго уѣзда имѣется увѣсистый томикъ въ 1008 страницъ; но нельзя судить о Малороссіи по одному тому и по одному Старобѣльскому уѣзду когда есть еще сотни другихъ томовъ и сотня другихъ уѣздовъ. Университескій преподователь этнографіи не угоняется за всѣми томами и всѣми уѣздами: ему нужны еще другія пособія, дѣльныя критическія статьи, сжатые своды и указатели матеріаловъ, готовые выводы и заключенія—все такое, чего, къ сожалѣнію, на лицо не имѣется, и чего добыть на скорую руку никакъ нельзя.

Еще два слова о пользѣ преподаванія малорусскихъ предметовъ на малорусскомъ языкѣ, преподаванія, какъ я уже отмѣтилъ, вполнѣ свободнаго, въ видѣ необязательныхъ курсовъ.

Польза по содержанію будетъ та, что увеличится число людей съ научными интересами, и вниманіе ихъ будетъ обращено на изученіе родного края и родного народа.

Польза по формѣ, по языку малорусскому, двойная—моральная и практическая.

Моральная польза будетъ состоять въ нравственномъ сознаніи, что художественный историческій языкъ большой славянской вѣтви признанъ, какъ языкъ университетскаго преподаванія, и всѣ старыя гоненія его пошли на смарку къ полному забвенію.

Практическая польза будетъ состоять въ улучшеніи малорусскаго литературнаго языка, въ приданіи ему той художественной простоты и ясности, какихъ недостаетъ его современной галицкой вѣтви, что только можетъ сближать его съ государственнымъ русскимъ литературнымъ языкомъ. Въ Харьковѣ и харьковскомъ университетѣ первымъ образцомъ всегда долженъ быть чрезвычайно чистый, простой и ясный языкъ харьковскаго писателя Г. Ф. Квитки-Основьяненка.

Въ заключеніе наши замѣчанія могутъ быть сведены къ такимъ положеніямъ: Желательно

1. Открытіе въ харьковскомъ университетѣ необязательныхъ курсовъ для университетскихъ слушателей безъ различія факультетовъ по малорусскому языку, исторіи, этнографіи и исторіи права.

2. Въ интересахъ развитія мѣстныхъ научныхъ изученій преподавателямъ должно быть поставлено въ обязанность имѣть въ виду какъ Малороссію вообще, такъ и болѣе ограниченныя ея области, напримѣръ, харьковскій раіонъ, и содѣйствовать такимъ образомъ развитію мѣстныхъ научныхъ интересовъ, музеевъ, экскурсій и т. п.

3. Къ преподаванію малорусскихъ предметовъ могутъ быть допускаемы лишь лица компетентныя, имѣющія научную степень или заявившія о себѣ во мнѣніи факультета и совѣта цѣнными научными изслѣдованіями по малорусскимъ спеціальностямъ.

4. Выборъ языка нужно предоставить лектору. Въ виду того, что преподаваніе на малорусскомъ языкѣ требуетъ отъ преподавателя хорошаго знанія этого языка и усиленной работы надъ внѣшней обработкой лекцій, размѣръ вознагражденія лектора слѣдуетъ поставить въ нѣкоторую зависимость отъ того, ведутся лекціи на малорусскомъ или русскомъ языкѣ, и если лекторъ ведетъ свои чтенія на малорусскомъ языкѣ, всемѣрно заботясь о его чистотѣ и правильности, то вознагражденіе должно идти въ нѣсколько повышенномъ размѣрѣ, во всякомъ случаѣ не менѣе обычнаго для ординарнаго профессора размѣра въ 500 руб. въ годъ за одну лекцію въ недѣлю общепринятой продолжительности.

5. Программы, число лекцій, источники для оплаты ихъ и др. подробности составляютъ предметъ факультетскихъ обсужденій, въ зависимости отъ измѣняющихся условій дѣйствительной жизни.

Проф. Н. Сумцовъ.

Къ вопросу объ учрежденіи украинскихъ каѳедръ въ университетѣ. Черниговскіе украинцы и украинки обратились въ совѣтъ кіевскаго университета съ петиціей, въ которой они выражаютъ же-

ланіе, чтобы были учреждены каѳедры украинской литературы, языка, исторіи, этнографіи и обычнаго права. Заключается петиція выраженіемъ надежды, что представители науки окажутъ не только идейную поддержку высказаннымъ пожеланіямъ, но и практически постараются осуществить это пожеланіе.

Вѣроятно, въ недалекомъ будущемъ совѣту университета придется рѣшить это дѣло такъ или иначе, въ зависимости отъ того, встрѣтитъ ли пожеланіе украинцевъ сочувствіе членовъ совѣта или нѣтъ. Ниже мы постараемся высказать нѣкоторыя соображенія въ пользу открытія перечисленныхъ каѳедръ, впрочемъ, не всѣхъ, а такихъ, къ которымъ имѣемъ отношеніе по роду своей спеціальности.

Предварительно слѣдуетъ оговориться. Дѣло объ украинскихъ каѳедрахъ имѣетъ двѣ стороны: политическую и чисто научную, академическую. Мы полагаемъ, что политическая сторона вопроса, а также рѣшеніе о языкѣ преподаванія на этихъ каѳедрахъ — должны остаться внѣ сферы сужденія, а и подавно уже рѣшенія—совѣта. Это—дѣло государственной думы, ибо вопросъ о преподавательскомъ языкѣ въ университетѣ тѣсно, кажется намъ, связаннымъ съ рѣшеніемъ болѣе общаго вопроса—объ автономіи территорій, занятыхъ отдѣльными національностями.

Сужденію совѣта подлежитъ, на нашъ взглядъ, вопросъ чисто академическій, научный, который можно формулировать такъ: 1) имѣются ли обстоятельства, требующія выдѣленія названныхъ каѳедръ изъ вѣдѣнія и круга преподаванія по соотвѣтственнымъ русскимъ каѳедрамъ; 2) поскольку возможно и зависитъ отъ самихъ университетовъ учрежденіе украинскихъ каѳедръ, сообразно проекту новаго устава россійскихъ университетовъ; 3) какъ, въ случаѣ выдѣленія особыхъ украинскихъ каѳедръ, да еще съ украинскимъ языкомъ преподаванія, замѣстить ихъ достойными представителями соотвѣтственныхъ наукъ?

Эти вопросы кажутся намъ самыми существенными, ибо выражаютъ и научные интересы, и говорятъ о правѣ университетовъ и, наконецъ, считаются съ практическими слѣдствіями, которыя не замедлятъ явиться, когда учрежденіе украинскихъ каѳедръ станетъ дѣломъ рѣшеннымъ.

I.

Разберемся въ этихъ вопросахъ и постараемся дать отвѣты, опираясь и на соображенія научныя, и на указанія опыта. Начнемъ съ вопроса о желательности каѳедры украинской литературы.

Въ настоящее время, благодаря трудамъ пѣлаго ряда крупныхъ ученыхъ дѣятелей, область вѣдѣнія историковъ русской литературы расширилась чрезвычайно. Мы не говоримъ уже объ изученіи близкой къ намъ эпохи, хотя бы XIX вѣка, которое особенно оживилось за послѣдніе годы въ связи съ ростомъ освободительнаго движенія. Даже въ такихъ областяхъ литературы, какъ исторія XVIII вѣка, эпоха Петра I, XVII вѣка—и вплоть до первыхъ вѣковъ существованія на Руси письменности—литературный матеріалъ растетъ съ каждымъ годомъ и все болѣе и болѣе требуетъ спеціализаціи отъ ученаго изслѣдователя. Естественно при этомъ, если главное вниманіе русскихъ ученыхъ устремляется на факты литературы имъ близкой,—литературы московской, русской. При этомъ и ученому, и преподавателю приходится касаться вопроса о судьбѣ украинской литературы лишь вскользь, или тогда, когда этого требуетъ ходъ изученія литературы московской; напр., говоря о роли украинцевъ въ Москвѣ XVII в., неизбѣжно приходится коснуться и судебъ старой украинской литературы, имѣвшей свою традицію, свои формы и гораздо ранѣе ставшей выраженіемъ народныхъ думъ и чувствъ, чѣмъ литература московская. Достаточно упомянуть здѣсь, что въ то время, какъ Москва трудилась надъ стилистической обработкой житій во вкусѣ югославянскихъ риторовъ,—на Украинѣ шла литературная борьба за свободу народа, за свободу исповѣданія, за свободу національнаго развитія.

Не касаемся подробно позднѣйшихъ эпохъ. Достаточно сказать, что литература украинская XIX в., давно уже не „умѣщающаяся на одну полку", требуетъ также къ себѣ большаго вниманія представителей науки, большаго, чѣмъ то, какое могутъ удѣлить ей мимоходомъ спеціалисты, занимающіе каѳедры русской литературы и славяновѣдѣнія. Въ заключеніе по этому же вопросу: если даже считать, что украинская литература такъ мало изучена, что почти незамѣтна наряду съ литературою русскою, — то отвѣтомъ можетъ быть одно: необходимо создать людей, готовыхъ и способныхъ разрабатывать научно украинскій историко-литературный матеріалъ.

Выводъ изъ сказаннаго ясенъ: учрежденіе каѳедры исторіи украинской литературы весьма желательно. Выдѣленіе украинской литературы изъ круга вѣдѣнія каѳедры русской литературы только облегчитъ представителей послѣдней и создастъ возможность новой университетской спеціальности къ пользѣ наукѣ.

Переходимъ къ вопросу о каѳедрѣ украинскаго языка. Въ настоящее время преподающій исторію р. языка неизбѣжно и по преимуществу занятъ преподаваніемъ судебъ древнерусскаго языка, причемъ, обычно, касается и судебъ древнихъ и новыхъ нарѣчій русскаго языка.

Но опять таки—невольно, наряду съ общими лингвистическими вопросами, вниманіе профессора р. языка останавливается на судьбѣ русскаго литературнаго языка, съ одной стороны—въ виду важнаго его значенія, съ другой—вслѣдствіе большей подготовки и обработки матеріала. Въ то время, какъ число изслѣдованій и статей по исторіи русскаго языка даже въ нашей скудной лингвистической литературѣ считается сотнями,—сколько нибудь серіозныхъ работъ по исторіи украинскаго языка считается немного болѣе десятка. Значитъ ли это, что нѣтъ надобности спеціально изучать этотъ языкъ? Конечно, нѣтъ. Такая слабая разработанность вопросовъ, связанныхъ съ исторіей украинскаго языка, должна побудить насъ къ тому, чтобы возможно болѣе развить въ этомъ направленіи научную дѣятельность ближайшаго поколѣнія нашей университетской молодежи. Нельзя умолчать при этомъ о такомъ характерномъ фактѣ: программа для изученія великорусскихъ говоровъ—довольно давно уже составлена академикомъ Шахматовымъ при сотрудничествѣ Чернышева; программу по бѣлорусскому нарѣчію недавно составилъ по порученію академіи наукъ ея чл. корр. проф. Карскій. А для составленія научной программы по украинскому языку академія наукъ не нашла ни въ одномъ изъ университетовъ, стоящихъ на украинской территоріи, ученаго оффиціальнаго спеціалиста и обратились къ.... бухгалтеру пивовареннаго завода, отличному, правда, знатоку украинскаго языка, образованному лингвисту, но—лишенному аудиторіи, гдѣ создаются работники, создатели науки будущаго.

И здѣсь выводъ для насъ не оставляетъ сомнѣній: должна быть создана каѳедра украинскаго языка и діалектологіи; она сможетъ, при условіи занятія ее свѣдущимъ спеціалистомъ, закрыть тѣ прорѣхи, которыя образовались за много лѣтъ несправедливаго пренебреженія ученыхъ къ украинскому языку, которымъ говорятъ до 30 милліоновъ народа.

Что касается каѳедры исторіи, этнографіи и обычнаго права, то мы не чувствуемъ себя достаточно освѣдомленными въ вопросѣ; отмѣтимъ только то, что судьбы Украины (Малороссіи и Бѣлороссіи) были значительно отличны отъ судебъ Москвы. Одна уже близость къ Западной Европѣ, вліяніе ея законодательства съ древнѣйшихъ временъ, нѣсколько иныя политическія и экономическія условія — все это не могло не создать особой физіономіи исторіи „Литовской“ Руси или Украины.

II.

Итакъ, съ нашей точки зрѣнія, учрежденіе украинскихъ каѳедръ, полезно въ научномъ отношеніи. Разсмотримъ теперь вопросъ, по-

скольку возможно, поскольку зависитъ отъ самихъ университетовъ учрежденіе этихъ новыхъ каѳедръ. Такъ какъ этотъ вопросъ относится къ будущему, то мы должны имѣть въ виду указанія выработаннаго депутатами отъ университетовъ проекта новаго устава.

О правахъ университетовъ основывать новыя каѳедры проектъ устава говоритъ въ статьяхъ 8-й и 65-й; сверхъ того имѣетъ отношеніе къ нашему дѣлу и примѣчаніе къ статьѣ 58-й.

Согласно съ этими статьями порядокъ учрежденія украинскихъ каѳедръ представляется таковымъ: факультеты (въ данномъ случаѣ — историко-филологическій, юридическій и (по этнографіи) физико-математическій вносятъ по принадлежности въ совѣтъ свои предположенія объ учрежденіи украинскихъ, каѳедръ, а также предположенія о распредѣленіи профессуръ и доцентуры между каѳедрами, и предметовъ преподаванія между преподавателями, сообразно характеру ихъ научной дѣятельности и нуждамъ преподаванія (ст. 9, II. 2 и 3). Въ случаѣ, если совѣтъ найдетъ возможнымъ признать предположенія факультетовъ заслуживающими удовлетворенія, онъ утверждаетъ ихъ своею властью, доводя лишь объ этомъ до свѣдѣнія министра народнаго просвѣщенія; утвержденіе министра необходимо въ одномъ лишь случаѣ,— если для вознагражденія профессорамъ новыхъ каѳедръ потребуется особое, непредусмотрѣнное штатами, вознагражденіе изъ суммъ государственнаго казначейства (ст. 9, IX, примѣчаніе.)

Но можетъ быть украинскія каѳедры потребуютъ большихъ расходовъ и сверхсмѣтныхъ ассигнованій? Можетъ быть потребуется значительное увеличеніе числа профессоровъ и доцентовъ? На это мы найдемъ отвѣтъ въ ст. 65 и 64. „Увеличеніе числа профессуръ и доцентуръ, какъ въ предѣлахъ имѣющихся денежныхъ средствъ, такъ и путемъ исходатайствованія новыхъ на общихъ основаніяхъ“, а равно и „учрежденіе новыхъ каѳедръ“, соединеніе и разъединеніе ихъ, переносъ съ одного факультета на другой — все это по ст. 65 является правомъ университетовъ, безо всякаго вмѣшательства или утвержденія свыше. А ст. 64 указываетъ такое количество штатныхъ профессуръ, каковое при наличныхъ силахъ едвали можетъ быть заполнено соотвѣтствующими спеціалистами, имѣющими ученую степень доктора (необходимое условіе для полученія каѳедры). На историко-филологическомъ факультетѣ вмѣсто 11 ординатуръ и 5 экстраординат., новый уставъ предполагаетъ 16 профессуръ высшаго оклада, 8 низшаго и 9 доцентуръ, т. е. увеличиваетъ число платныхъ преподавателей съ 16 на 33. Думается, что если эти предположенія будутъ утверждены высшей законодательною властью, то, по замѣщеніи всѣхъ каѳедръ правоспособными спеціалистами — на долю украинскихъ каѳедръ по одному

историко-филологическому факультету останется не 3 профессуры, или хотя-бы доцентуры, а вдвое болѣе.

Можемъ задать еще вопросъ, оставаясь въ предѣлахъ того-же проекта устава: имѣется-ли къ нему хоть какое-нибудь указаніе, дающее украинцамъ право ходатайствовать объ учрежденіи особыхъ каѳедръ? На этотъ вопросъ отвѣчаетъ, хотя и косвенно, ст. 58, именно — примѣчаніе къ ней, устанавливающее, напр., въ варшавскомъ университетѣ каѳедры польскаго языка, литературы, исторіи, литовскаго языка; въ казанскомъ—татарской филологіи; въ юрьевскомъ—даже эстонской филологіи. Если по отношенію къ немногочисленнымъ эстамъ допущена возможность удовлетворить ихъ національныя потребности, то почему этого не заслужили-бы украинцы?

Итакъ,—къ учрежденію украинскихъ каѳедръ въ новомъ проектѣ университетскаго устава „препятствій не встрѣчается". Депутаты отъ университетовъ, трудившіеся надъ нимъ, приняли во вниманіе интересы мѣстные, научные и національные интересы отдѣльныхъ народностей Россіи, не исключая и „угрюмыхъ пасынковъ природы". Тѣмъ важнѣе при обсужденіи проекта устава въ высшемъ законодательномъ учрежденіи добиться ясной формулировки безспорнаго, но гуманно выраженнаго права украинцевъ требовать учрежденія особыхъ каѳедръ. Но—это дѣло уже пословъ въ государственной думѣ, или въ томъ учрежденіи которое ее замѣнитъ.

III.

Обращаемся къ послѣднему вопросу, намѣченному нами: какъ замѣстить, въ случаѣ учрежденія, открывшіяся украинскія каѳедры? Вопросъ этотъ можетъ показаться праздным: могутъ-де всегда найтись свѣдущіе люди, была-бы доставлена имъ возможность преподаванія. Но это не вполнѣ такъ. Для занятія каѳедры—будь то профессура, будь то даже приватъ-доцентура—допускаются по новому уставу лишь доктора наукъ. А мы знаемъ, что въ Россіи, кромѣ докторовъ медицины, докторовъ по другимъ спеціальностямъ очень мало (по русскому языку и словесности, наприм., включая членовъ академіи наукъ, всего 13—15 человѣкъ, а по славянской филологіи—всего 10). Да невелико и число магистровъ, которыхъ, по правамъ на занятіе каѳедръ, новый уставъ приравниваетъ къ докторамъ. При этомъ среди нихъ мы не можемъ назвать ни одного сколько-нибудь авторитетнаго спеціалиста по каѳедрѣ украинскаго языка и литературы.

Но является-ли это препятствіемъ для учрежденія новыхъ каѳедръ? Конечно, нѣтъ. Вспомнимъ, что въ аналогичномъ, если не въ худшемъ положеніи было дѣло съ учрежденіемъ каѳедръ славянскихъ нарѣчій и западно-европейскихъ литературъ. Знаменитый Изм. Ив. Срезневскій перешелъ тогда, послѣ заграничной командировки и занятій славистикой, на каѳедру славяновѣдѣнія—съ каѳедры политической экономіи и статистики; на каѳедру западно-европейскихъ литературъ также переходили, напр., русскіе историки—и это не мѣшало имъ позже работать въ новой спеціальности съ пользою для науки и съ честью для себя и своего университета; наконецъ, помимо созданія своихъ кадровъ молодыхъ спеціалистовъ, — остается еще одинъ путь — приглашеніе на новыя украинскія каѳедры испытанныхъ въ трудѣ по разработкѣ вопросовъ украинской филологіи и исторіи дѣятелей науки изъ Галичины, гдѣ есть свободные ученые, не занятые въ университетѣ и могущіе сдѣлать честь любому университету своимъ ученымъ авторитетомъ и европейскою извѣстностью.

Этою послѣднею мѣрою разрѣшился-бы и тотъ вопросъ, который также можетъ вызвать затрудненія (помимо чисто политическихъ) — вопросъ о языкѣ преподаванія, которымъ во львовскомъ, напр., университетѣ является украинскій на соотвѣтствующихъ каѳедрахъ.

Заканчиваемъ наши соображенія тѣмъ-же пожеланіемъ, какое высказали въ петиціи черниговскіе украинцы: надѣемся, что наши южные университеты найдутъ въ себѣ столько научной объективности, что и идейно, и на практикѣ посодѣйствуютъ учрежденію украинскихъ каѳедръ. (Кіев. Отголоски Жизни № 122—123).

Проф. В. Перетцъ.

Перша українська гімназія в Одесі. На останніх зборах одеського українського товариства „Просвіта“ гурток членів товариства постановив: з осени сього року заснувати в Одесі першу українську гімназію, поки що з викладовою россійською мовою. Спочатку буде засновано тільки 4 класи гімназії і клас приготовчий, в якому будуть вчитись хлопці і дівчата. Викладати будуть відомі кращі одеські педагоги: професори та учителі. Українською мовою зразу вчитимуть: української мови, української літератури та української історії. Метода вчення має бути американська, так, шо всі уроки діти вчитимуть в класах, а додому учителі не даватимуть ніякої роботи. Гімназія содержуватиметься коштом товариства, окремых членів і всіх охочих українців на паях — по 100 карб. пай.

Статут і програма гімназії зараз укладаються і незабаром будуть послані на затвердження уряду.

Хто цікавиться сею справою, то за відомостями можна звертатись до одеського українського товариства „Просвіта“ (Ніжинська, ч. 44), або до голови товариства, лікаря Івана Луценка (Херсонська, ч. 52). (Гром. Дум. № 139) І. С.

Твори Драгоманова. У Львові вийшов третій том творів М. Драгоманова під заголовком: „Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство“. Зладив М. Павлик. Видало книгу наукове товариство імени Шевченка, яко VII-й том збірника філологичної секції наукового товариства. Коштує книга 4 корони (1 карб. 60 коп.).

Українські підручники. Нарешті у Київі виходять українські підручники; 1) „Граматка“, український буквар з 30 малюнками, для дітей 7—8 років. Зложив Норець. Школьний матеріал граматки зложено з народніх українських і кращих літературних творів.

Метода вчення звукова, читати і писати діти вчаться заразом. Малюнки для граматки взято з народнього життя. Вчення буде йти по американській методі, себ-то діти спочатку будуть знайомитись з мовою, а потому вже з буквами.

Крім граматки друкуються і незабаром вийдуть: 2) „Читанка. Перша книжка після граматки“ і 3) „Веселка“—Андрія Молодченка. Ся остання книжка була зложена кілька літ тому, але через цензурну заборону друкувалась в Львові; її вживають по русинських школах в Галичині.

Частина прибутку з сих видань має пійти на школу імени Т. Шевченка у г. Київі. (Гром. Дум. № 143).